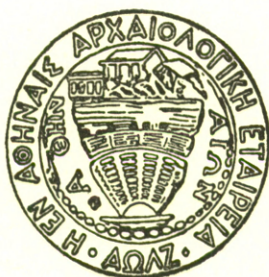

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 97

ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΕΣΠΙΝΗΣ

ΠΑΡΘΕΝΩΝΕΙΑ

ΑΘΗΝΑ 1982

ΠΑΡΘΕΝΩΝΕΙΑ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΑΡ. 97

ΓΙΩΡΓΟΣ ΔΕΣΠΙΝΗΣ

ΠΑΡΘΕΝΩΝΕΙΑ

ΑΘΗΝΑ 1982

στην Κατερίνα

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος

Συντομογραφίες

1. Νέα θραύσματα από τις μετόπες, τὴ ζωφόρο καὶ τὰ γλυπτὰ τῶν αἰτωμάτων τοῦ Παρθενώνα	1
2. Ἕνα πιθανὸ θραῦσμα ἀπὸ τὸ ἄγαλμα τοῦ Δία τοῦ ἀνατολικοῦ αἰτώματος	15
3. Ἄλλα πιθανὰ θραύσματα ἀπὸ τις μετόπες καὶ τὰ γλυπτὰ τῶν αἰτωμάτων	22
4. Τὰ θραύσματα A.B. Smith, The Sculptures of the Parthenon ἀριθ. 3, 25, 61, 70, 237, 289, 324	31
5. Θραύσματα ἀγαλμάτων τοῦ ἀνατολικοῦ αἰτώματος: παρατηρήσεις, ταυτίσεις, συσχετισμοὶ	37
6. Παρατηρήσεις σὲ θραύσματα καὶ ζητήματα τοῦ δυτικοῦ αἰτώματος	60
7. Ἡ ἀναπαράσταση τῆς σύνθεσης τοῦ ἀνατολικοῦ αἰτώματος: δεδομένα καὶ ὑποθέσεις	67
8. Ψευδοπαρθενώνεια	86
Ἐπίμετρο	97
Ἡ παράσταση τῆς γέννησης τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ προστομιαίου τῆς Μαδρίτης.	111
Κατάλογος εἰκόνων	111
Κατάλογος πινάκων	111
Εὔρετήριο ὀνομάτων καὶ πραγμάτων	115
Εὔρετήριο κατὰ Μουσεῖα	117

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Ἀφορμὴ νὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὴν πλαστικὴ τοῦ Παρθενώνα ἦταν τὸ θραῦσμα τῆς πλάκας VI τῆς ἀνατολικῆς ζωφόρου ποὺ βρῆκα τὸ 1967 στὶς ἀποθήκες τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου (Κέρνος, τιμητικὴ προσφορὰ στὸν καθηγητὴ Γ. Μπακαλάκη (1972), 35 κέ. πίν. 14). Σκέφτηκα τότε μήπως στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο ὑπῆρχαν καὶ ἄλλα παρθενώνεια γλυπτά. Ἔτσι, πρὶν ἐγκαταλείψω τὴν ἔρευνα γιὰ νὰ καταπιαστῶ μὲ τὰ θραύσματα τοῦ ἀγάλματος τῆς Νέμεσης, εἶχα ξεχωρίσει τὰ κομμάτια ποὺ δημοσιεύονται ἐδῶ. Τὰ θραύσματα 3.1, 3.4, 3.5, 4.3, καθὼς καὶ δύο ἀπὸ τὰ κομμάτια ποὺ ἀποτελέσαν τὸν κορμὸ 1.11, ἐπισημάνθηκαν ἀπὸ τὸν φίλο κ. Στ. Τριάντη. Μερικὰ ἄλλα, τὰ θραύσματα 1.4 καὶ 1.5, τὰ βρῆκα ὅταν τὸν Νοέμβριο τοῦ 1967 ἔψαξα σὲ ἓνα σωρὸ μαρμάρων στὴ στοὰ τοῦ Ἀσκληπείου. Τὸ θραῦσμα 1.9 τὸ ἀναγνώρισα στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκρόπολης τὸ 1971.

Διάφορες ὑποχρεώσεις μὲ ἀνάγκασαν νὰ καθυστερήσω τὴ δημοσίευση. Σ' αὐτὸ συνέβαλε καὶ ἡ ἐλπίδα ὅτι στὸ μεταξὺ θὰ μπορούσα νὰ συνεχίσω τὴν ἔρευνα στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο καὶ τὴν Ἀκρόπολη ψάχνοντας καὶ γιὰ ἄλλα κομμάτια. Μὲ τὴν προοπτικὴ αὐτὴ ὥστόσο δὲν θὰ μπορούσα πλέον νὰ δικαιολογηθῶ γιὰ τὴν καθυστέρηση τῆς δημοσίευσης τοῦ ὑλικοῦ, γιὰ τὸ ὁποῖο ὀρισμένοι συνάδελφοι περιμένουν ἀπὸ χρόνια νὰ ἐκφέρουν τὶς ἀπόψεις τους. Μὲ τὴ δημοσίευση αὐτὴ δὲν περιορίζομαι μόνο στὸν ὑπομνηματισμὸ τῶν συγκεκριμένων θραυσμάτων ἀλλὰ προσπαθῶ νὰ ἐκμεταλλευθῶ τὰ στοιχεῖα ποὺ προσφέρουν καὶ στὴ συζήτηση γενικότερων προβλημάτων, κυρίως τοῦ προβλήματος τῆς ἀναπαράστασης τοῦ ἀνατολικοῦ αἰτώματος. Μὲ τὴν προσπάθεια αὐτὴ, στὴν ὁποία παρασύρεται κανεὶς ἀπὸ τὰ ἴδια τὰ πράγματα, προωθοῦνται κατὰ τι τὰ προβλήματα, ἀλλὰ ἀνακύπτουν καὶ ὀρισμένα ἐρωτήματα ποὺ δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἀπαντηθοῦν. Ἴσως οἱ συνάδελφοι μπορέσουν νὰ συμβάλουν στὴ συζήτηση ἀποτελεσματικότερα.

Στὸ Κεφ. I τῆς ἐργασίας δημοσιεύονται νέα θραύσματα ποὺ ἡ ἀπόδοσή τους στὶς μετόπες, τὴ ζωφόρο καὶ τὰ αἰτώματα βεβαιώνεται μὲ κολλήματα ἢ ἄλλες σαφεῖς ἐξωτερικὲς ἐνδείξεις. Ξεχωριστὰ παρουσιάζονται ἓνα πιθα-

νό, κατὰ τὴ γνώμη μου, θραῦσμα ἀπὸ τὸ ἄγαλμα τοῦ Δία τοῦ ἀνατολικοῦ αἰετώματος (Κεφ. 2) καὶ ὀρισμένα ἄλλα πιθανὰ θραύσματα ἀπὸ τὶς μετόπες καὶ τὰ γλυπτὰ τῶν αἰετωμάτων (Κεφ. 3). Στὸ Κεφ. 4 συζητοῦνται ἑπτὰ θραύσματα, τὰ ὁποῖα ἦταν γνωστὰ ὡς τώρα μόνο ἀπὸ ἐκμαγεῖα τους στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο. Στὸ Κεφ. 5 ἐξετάζονται ὀρισμένα θραύσματα πού ἡ ἀπόδοσή τους στὸ ἀνατολικὸ αἰετώμα μπορεῖ, νομίζω, νὰ θεωρηθεῖ βέβαιη, ἐνῶ στὸ ἐπόμενο Κεφ. 6 γίνονται παρατηρήσεις σὲ θραύσματα καὶ ζητήματα τοῦ δυτικοῦ αἰετώματος. Στὸ Κεφ. 7 καὶ σὲ ξεχωριστὰ τμήματα παρουσιάζονται καὶ συζητοῦνται τὰ δεδομένα καὶ οἱ ὑποθέσεις γιὰ τὴν ἀναπαράσταση τοῦ ἀνατολικοῦ αἰετώματος, μὲ βάση τὰ συμπεράσματα πού προκύπτουν ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν βέβαιων θραυσμάτων πού συζητήθηκαν στὰ προηγούμενα κεφάλαια. Στὸ Κεφ. 8 μὲ τὸν τίτλο Ψευδοπαρθενώνεια γίνονται παρατηρήσεις σὲ μιὰ σειρὰ θραυσμάτων πού θεωρήθηκαν ἢ θεωροῦνται παρθενώνεια ἀλλὰ πού, ὅπως θὰ δοῦμε, εἶναι ἄσχετα μὲ τὴν πλαστικὴ αὐτοῦ τοῦ ναοῦ. Τὸ ἐπίμετρο, τέλος, ἀναφέρεται στὰ προβλήματα τῆς παράστασης τοῦ προστομαίου τῆς Μαδρίτης πού τὸ πρωτότυπό της χρονολογεῖται στὸν 4ο αἰῶνα καὶ σχετίζεται, ὅπως προσπαθῶ νὰ δείξω, μὲ τὴ διακόσμηση τῆς βάσης ἐνὸς λατρευτικοῦ ἀγάλματος Ἀθηνᾶς ἢ, τὸ πιθανότερο, ἐνὸς λατρευτικοῦ συντάγματος Δία καὶ Ἀθηνᾶς.

Μὲ βάση τὸ μεγάλο καὶ σημαντικὸ ἔργο τοῦ F. Brommer γιὰ τὸ σύνολο τῆς πλαστικῆς διακόσμησης τοῦ Παρθενώνα ἡ ἔρευνα μπορεῖ νὰ κινηθεῖ σήμερα πρὸς διάφορες κατευθύνσεις. Ὁ E. Berger πραγματοποιεῖ ἤδη μιὰ ἀξιοθαύμαστη προσπάθεια μὲ τὴ συγκέντρωση ἐκμαγείων στὴ Skulpturhalle τῆς Basel, ὅπου μὲ τὴ βοήθεια τῶν συνεργατῶν του προχωρεῖ σὲ συμπληρώσεις καὶ συσχετισμοὺς πού προωθοῦν σημαντικὰ τὴν ἐπίλυση πολλῶν προβλημάτων τῶν μορφῶν καὶ τῶν συνθέσεων. Παράλληλα ὅμως σ' αὐτὴ τὴν προσπάθεια θὰ πρέπει νὰ ἀναληφθεῖ, νομίζω, καὶ μιὰ συστηματικὴ ἔρευνα τοῦ ὕλικου πού βρίσκεται μέσα καὶ ἔξω ἀπὸ τὸ Μουσεῖο τῆς Ἀκρόπολης. Ἡ προσπάθεια θὰ πρέπει νὰ ἐντοπιστεῖ κυρίως στὴν ἀνέυρεση «τυφλῶν» κομματιῶν, τὰ ὁποῖα θὰ μπορούσαν νὰ μᾶς ὁδηγήσουν ἐνδεχομένως σὲ σημαντικὲς συμπληρώσεις. Μιὰ ἄλλη ἐργασία πού ὑπολείπεται εἶναι ἡ συστηματικὴ ἐπανεξέταση τῶν θραυσμάτων πού ἔχουν κατὰ καιροὺς ἀποδοθεῖ στὴν πλαστικὴ τοῦ Παρθενώνα. Ἀνάμεσά τους ὑπάρχουν ἄρκετὰ μὴ παρθενώνεια, τὰ ὁποῖα ὅμως παραμένοντας στὸν κατάλογο τῶν παρθενώνειων θραυσμάτων περιπλέκουν ἀκόμη περισσότερο τὰ προβλήματα. Τὴν προσπάθεια νὰ ἀποσυσχετιστοῦν ἀπὸ τὸν Παρθενώνα τὰ θραύσματα ἄσχε-

των καὶ μεταγενέστερων γλυπτῶν ἄρχισε ὁ *F. Brommer* ἀλλὰ, ὅπως διαπιστώνεται, ὑπάρχει ἀκόμη ἀρκετὴ ἐργασία. Τέλος, μιὰ προσεχτικότερη ἔρευνα στὶς ἀποθήκες τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου θὰ συμπληρώσει ἴσως τὸν κατάλογο τῶν παρθενώνειων θραυσμάτων καὶ μὲ ἄλλα θραύσματα.

Τὴν ἔρευνά μου στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο διευκόλυναν παλιότερα οἱ ἄλλοτε διευθυντές του κύριοι *B. Καλλιπολίτης* καὶ *N. Γιαλούρης* καί, σὲ συνέχεια, οἱ κυρίες *B. Φιλιππάκη*, *Ἰ. Τριάντη* καὶ *Π. Κρυστάλλη-Βότση*, καθὼς καὶ οἱ κυρίες *Ἐ. Ραυτοπούλου* καὶ *Ἀ. Σταυρίδη*. Οἱ τεχνίτες τοῦ ἐργαστηρίου μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν *κ. Γ. Μαλαματίνη* μοῦ ἐτοίμασαν ἐκμαγεῖα. Στὸ Μουσεῖο τῆς Ἀκρόπολης μπόρεσα νὰ ἐξετάσω τὰ δημοσιευμένα θραύσματα ποὺ μὲ ἐνδιέφεραν μὲ τὴν ἄδεια τοῦ διευθυντῆ *κ. Γ. Δοντᾶ* καὶ τὴν πάντοτε πρόθυμη βοήθεια τῆς *κ. Μ. Μπρούσκαρη*. Κατὰ τὴν ἔρευνά μου στὴ *Skulpturhalle* τῆς *Basel* εἶχα τὴ συμπαράσταση τοῦ *κ. E. Berger* καὶ τῶν συνεργατῶν του. Στὸν *E. Berger* ὀφείλω καὶ τὶς φωτογραφίες τῶν γλυπτῶν ποὺ συμπληρώνονται μὲ τὰ νέα θραύσματα. Σὲ ὅλους ἀπευθύνω τὶς εὐχαριστίες μου.

Εὐχαριστῶ ἐπίσης τὸν *κ. Μ. Κορρέ*, γιὰ τὴ βοήθειά του στὴν ἐξέταση τῶν γείσων τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος καὶ γιὰ τὴν κριτικὴ του σὲ ὀρισμένα ζητήματα ἀποδόσεων ποὺ μὲ ἀπασχόλησαν, τὸν *κ. Γ. Κιαγιᾶ*, γιὰ τὰ σχέδια τῶν ἀναπαραστάσεων ποὺ ἐτοίμασε μετὰ ἀπὸ πολλὰ συζητήσεις μας κατὰ τὶς ὁποῖες συνέβαλε ἀποτελεσματικὰ μὲ τὶς παρατηρήσεις του, τὸν *κ. Γ. Μιλτσακάκη*, γιὰ τὶς καλλιτεχνικὲς συμπληρώσεις τῶν θραυσμάτων τῶν πινάκων τοῦ Πειραιᾶ καὶ τοῦ χεριοῦ τοῦ Δία τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Ἰδιαίτερες εὐχαριστίες ὀφείλω στὸν *κ. Στ. Τριάντη* γιὰ τὴν ὑπόδειξη τῶν θραυσμάτων ποὺ ἀνέφερα ἤδη παραπάνω, καθὼς καὶ γιὰ τὶς παρατηρήσεις του κάθε φορὰ ποὺ συζητοῦσα μαζί του τὶς λεπτομέρειες ὀρισμένων εἰδικῶν προβλημάτων. Ὁ *κ. Τριάντης* συνέβαλε ἐπίσης μὲ τὶς ὑποδείξεις του στὴν ἀναπαράσταση τοῦ ἀγάλματος τοῦ Δία Εἰκ. 4. Εὐχαριστίες ἐκφράζω ἀκόμα στοὺς ὑπεύθυνους τοῦ Γερμανικοῦ Ἰνστιτούτου *G. Neumann, D. Willers* καὶ *G. Hübner* γιὰ τὶς φωτογραφίες ὀρισμένων θραυσμάτων ποὺ μοῦ ἐτοίμασε ὁ *G. Hellner*. Γιὰ τὴν προμήθεια φωτογραφιῶν καὶ τὴν παροχὴ πληροφοριῶν καὶ διευκολύνσεων εὐχαριστῶ ἐπίσης τὶς κυρίες *Ἡ. Ζερβουδάκη*, *E. Harrison*, *M. Huwiler*, *N. Λαζαρίδου*, *Ἀ. Λεμπέση*, *Λ. Παλαιοκρασσᾶ*, *Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου*, *E. Τουλούπα*, τὴν *Κατερίνα Δεσπίνη* καὶ τοὺς κυρίους *Γ. Ἀκαμάτη*, *L. Beschi*, *N. Himmelmann*, *B. Κακαβογιάννη*, *Δ. Παντερμαλῆ*, *Μ. Τιβέριο* καὶ *Π. Φάκλαρη*.

Τέλος, εὐχαριστῶ τὸ Διοικητικὸ Συμβούλιο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας ποὺ δέχτηκε νὰ περιλάβει τὴ μελέτη μου στὴ σειρά τῶν δημοσιευμάτων τῆς Ἑταιρείας, τὸν Γεν. Γραμματέα κ. Γ. Μυλωνᾶ ποὺ εἰσηγήθηκε σχετικά, καθὼς καὶ τὸ Γραφεῖο δημοσιευμάτων (Ἀ. Χριστοδούλου, Ἐ. Κονδυλάκη, Ἡ. Κουκουλιού) ποὺ εἶχε τὴν ἐπιμέλεια τῆς ἔκδοσης.

Θεσσαλονίκη, Δεκέμβρης 1981

Γ. Δεσπίνης

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

- Berger, Vorbemerkungen : E. Berger, Vorbemerkungen zu einer Rekonstruktion des Parthenon-Ostgiebels (1958).
- Berger, Geburt der Athena: E. Berger, Die Geburt der Athena im Ostgiebel des Parthenon (1974).
- Bowie-Thimme : Th. Bowie and D. Thimme, The Carrey drawings of the Parthenon Sculptures (1971).
- Brommer PG : F. Brommer, Die Skulpturen der Parthenon-Giebel (1963).
- Brommer PM : F. Brommer, Die Metopen des Parthenon (1967).
- Brommer PF : F. Brommer, Der Parthenonfries (1977).
- Casson, Cat. : St. Casson, Catalogue of the Acropolis Museum II (1921).
- Michaelis : A. Michaelis, Der Parthenon (1871).
- Praschniker, PSt. : C. Praschniker, Parthenonstudien (1928).
- Sauer WLK : B. Sauer, Der Weber-Laborde'sche Kopf und die Giebelgruppen des Parthenon (1903).
- Smith : A.H. Smith, British Museum. The Sculptures of the Parthenon (1910).

1. ΝΕΑ ΘΡΑΥΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΜΕΤΟΠΕΣ, ΤΗ ΖΩΦΟΡΟ ΚΑΙ ΤΑ ΓΛΥΠΤΑ
ΤΩΝ ΑΕΤΩΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΠΑΡΘΕΝΩΝΑ

1.1. Θραῦσμα ἀνδρικῆς κεφαλῆς, Ἐθν. Μ. 5673 (Π ί ν. 1.1-2)

Ἀπὸ τὰ νέα ὑπόγεια τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, χωρὶς καμιὰ ἔνδειξη. Ὑψος 13 ἐκ. Ἡ ἐπιφάνεια εἶναι διαβρωμένη, ἰδιαίτερα στὰ μαλλιά, ὅπου παρατηροῦνται καὶ νεροφαγώματα. Στὸ θραῦσμα σώζεται τὸ ἐπάνω δεξιὸ τμήμα μιᾶς ἀνδρικῆς κεφαλῆς μὲ τὸ δεξιὸ μάτι καὶ μέρος ἀπὸ τὸ μέτωπο καὶ τὸ κρανίον. Τὸ σπάσιμο στὴν πίσω πλευρά, τὸ σχετικὰ μικρὸ βάθος τῆς κεφαλῆς στὴ δεξιὰ πλευρά της καὶ ἡ συνοπτικὴ ἐργασία στὰ μαλλιά πρὸς τὸ πίσω μέρος τοῦ κρανίου δείχνουν ὅτι τὸ θραῦσμα προέρχεται ἀπὸ ἀνάγλυφο. Ἐξάλλου, ἐὰν τὸ χάρισμα τῶν βοστρύχων ἐπάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο δεχτοῦμε ὅτι μᾶς δίνει τὸ μέσο τοῦ μετώπου, τότε τὸ δεξιὸ μισὸ τοῦ προσώπου ἦταν περιορισμένο σὲ ἔκταση σημαντικά. Μποροῦμε, λοιπόν, νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ κεφαλὴ ἦταν ἐλαφρὰ γυρισμένη πρὸς τὰ δεξιὰ της, ὅπως δείχνει ἄλλωστε καὶ ἡ διαμόρφωση τοῦ ματιοῦ. Κρίνοντας ἀπὸ κάποια ὑπολείμματα στὴ σωζόμενη ἀρχὴ τῆς παρειᾶς μποροῦμε ἐπίσης νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ κεφαλὴ ἦταν γενοφώρος.

Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ θραύσματος στὰ χρόνια τῶν μετοπῶν τοῦ Παρθενώνα ἡ μορφή καὶ ἡ ἀπόδοση τῶν λεπτομερειῶν τοῦ ματιοῦ καὶ τῶν μαλλιῶν δὲν ἀφήνουν καμιὰ ἀμφιβολία. Οἱ συγκρίσεις μὲ τὶς κεφαλὲς τῶν Λαπιθῶν καὶ τῶν Κενταύρων τῆς Ν. πλευρᾶς μᾶς βεβαιώνουν ἐπίσης καὶ γιὰ τὴ στυλιστικὴ συγγένεια τοῦ θραύσματος μὲ τὶς μετόπες αὐτοῦ τοῦ ναοῦ.

Τὸ ὀρθάνοιχτο μεγάλο μάτι μὲ τὰ παχιά βλέφαρα ποὺ τὸ πλαισιώνουν, οἱ σκληροὶ καὶ ἄτακτοι βόστρυχοι στὸ κρανίον ποὺ ἔρχονται πρὸς τὰ ἔμπροσ, οἱ κοντοὶ σκληροὶ βόστρυχοι ποὺ ὀρθώνονται πάνω ἀπὸ τὸ μέτωπο καὶ ἡ τούφα τῶν μαλλιῶν ποὺ ξεπετάγεται στὸν κρόταφο ἀποτελοῦν στοιχεῖα ποὺ δύσκολα θὰ ταίριαζαν σὲ κεφαλὴ ἀνθρώπινη. Ἐξηγοῦνται ὅμως πολὺ πειστικά, ἐὰν δεχτοῦμε ὅτι τὸ θραῦσμα τοῦ Ἐθν. Μουσείου προέρχεται ἀπὸ τὴν κεφαλὴ ἐνὸς ἀνθρωπόμορφου τέρατος. Τὸ πρῶτο ποὺ σκέφτεται κανεὶς εἶναι ὅτι πρόκειται πιθανότατα γιὰ ἓνα Κένταυρο. Τὴ σκέψη αὐτὴ ἔκανε, νομίζω, καὶ ὁ Langlotz, ἐὰν τὸ θραῦσμα μᾶς ταυτίζεται, ὅπως πιστεύω, μὲ τὸ θραῦσμα ποὺ ἀναφέρει ὅτι εἶδε στὰ ὑπόγεια τοῦ Ἐθν. Μουσείου, συσχετίζοντάς το μὲ ἓναν ἀπὸ τοὺς Κενταύρους τῆς Ν. πλευρᾶς: Langlotz, *Phidiasprobleme* (1947) 99

σημ. 13 «Auch zu den Metopen gehört wohl die Oberkopfhälfte eines Kentauren im Magazin des Nat. Mus. H. 13 cm.» Πρβ. Brommer PM 147 ἀριθ. 243 καὶ JdI 75, 1960, 73 ἀριθ. 14. Ἀλλὰ τὸ θραῦσμα τοῦ Ἑθν. Μουσείου δυνατό νὰ προέρχεται καὶ ἀπὸ τὴν κεφαλὴ ἑνὸς Γίγαντα. Τὰ σκληρὰ καὶ ἀκατάστατα μαλλιά, τὰ γένια καὶ τὰ ἄγρια χαρακτηριστικὰ τοῦ προσώπου, ὅπως μᾶς ἀφήνει νὰ τὰ φανταστοῦμε τὸ σωζόμενο μάτι, ταιριάζουν πολὺ καλὰ καὶ στὴ μορφή ἑνὸς Γίγαντα. Καὶ πραγματικά, τὸ θραῦσμα προέρχεται ἀπὸ κάποιον Γίγαντα τῶν μετοπῶν τῆς Ἀ. πλευρᾶς, ὅπως μᾶς βεβαιώνουν τὰ δύο βαθιὰ χαρακτηριστικὰ ἔχνη ἀπὸ τὸ πικούνι ποὺ κατέστρεψε τὸ πρόσωπο: ἓνα λοξὸ στὸ μέσο περίπου τοῦ μετώπου ποὺ φτάνει ἕως πάνω ἀπὸ τὸ φρύδι καὶ ἓνα δεύτερο, βαθύτερο, ποὺ ἀρχίζει ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ γωνία τοῦ ματιοῦ. Πρόκειται γιὰ τὰ ἴδια ἀκριβῶς σημάδια ποὺ βρίσκουμε σὲ ὅλες τὶς καταστραμμένες μετόπες τῆς ἀνατολικῆς, δυτικῆς καὶ βόρειας πλευρᾶς, πλὴν τῆς Β 32. Στὴ νότια πλευρὰ τέτοια κτυπήματα δὲν ἔχουμε. Τὸ θραῦσμα λοιπὸν ἀποκλείεται νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν κεφαλὴ ἑνὸς Κενταύρου. Προέρχεται ἀπὸ τὴν κεφαλὴ ἑνὸς Γίγαντα χωρὶς κράνος.

Κρίνοντας ἀπὸ ὀρισμένες λεπτομέρειες ποὺ προαναφέραμε μπορούμε, νομίζω, νὰ ἀποκλείσουμε τὴν περίπτωση ὅτι τὸ θραῦσμα ἀνήκει σὲ ὀρθία μορφή. Πιὸ πολὺ ταιριάζει σὲ ἓνα Γίγαντα γονατισμένο, μὲ γυρισμένο καὶ κάπως ἀνασηκωμένο τὸ κεφάλι πρὸς τὰ ἐπάνω καὶ ἀριστερά, ἐὰν συμπληρώνουμε σωστὰ τὴ στροφή τῆς κεφαλῆς, γιὰ τὴν ὁποία κάναμε ἤδη λόγο παραπάνω. Τὶς προϋποθέσεις αὐτὲς συγκεντρώνουν οἱ Γίγαντες τῶν μετοπῶν Α1 καὶ Α11. Ὁ ἀντίπαλος τοῦ Ἑρμῆ τῆς μετόπης Α1 ἀποκλείεται, ὅπως διαπίστωσα ἀπὸ τὴν προσπάθεια ποὺ ἔκανα μὲ τὸ ἐκμαγεῖο τοῦ θραύσματος ἐμπρὸς στὴν ἴδια τὴ μετόπη. Ἀντίθετα, μὲ τὰ ὑπολείμματα τῆς κεφαλῆς τοῦ Γίγαντα τῆς μετόπης Α11 ὑπάρχει, ὅπως νομίζω, μιὰ μικρὴ ἐπαφὴ στὸ δεξιὸ περίγραμμα. Ἡ δοκιμὴ ἔγινε μὲ ἐκμαγεῖο τοῦ θραύσματος στὸ ἐκμαγεῖο τῆς μετόπης στὴ Skulpturhalle Basel. Γιὰ τὸ ἀποτέλεσμα δὲν μπορῶ νὰ εἶμαι ἀπόλυτα κατηγορηματικός, γιατί ἡ ἐπαφὴ εἶναι περιορισμένη. Ἐπειδὴ ὁμως συντρέχουν καὶ ἄλλες ἐνδείξεις θεωρῶ ὅτι ἡ ἀπόδοση αὐτὴ ἔχει τὶς περισσότερες πιθανότητες ἀπὸ κάθε ἄλλη δυνατὴ περίπτωση. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ τῆς κεφαλῆς τοῦ Γίγαντα τῆς Α11 σώζονται ἀκόμη «Reste von wirren Locken», ὅπως σημειώνει ὁ Praschniker PSt. 175 εἰκ. 108. Πρβ. Brommer PM 35 πίν. 71.

Τὸ θραῦσμα τῆς κεφαλῆς τοῦ Γίγαντα ἀπὸ τὸ Ἑθν. Μουσείο μᾶς βοηθᾷ νὰ ἐκτιμήσουμε σωστὰ ἓνα ἄλλο κομμάτι τῶν μετοπῶν τοῦ Παρθενώνα. Πρόκειται γιὰ τὴν ἀποσπασματικὰ σωζόμενη κρανοφόρο κεφαλὴ Μ. Ἀκρ. 728 (Smith 47 ἀριθ. 262 πίν. 27 «Upper part of helmeted Lapith head». Brommer PM 111 ἀριθ. 1 καὶ 132 ἀριθ. 35. Πρβ. καὶ JdI 75, 1960, 54 κέ. εἰκ. 40). Στὸν Πί ν. 2.14 δημοσιεύουμε νέες φωτογραφίες τῆς κεφαλῆς (DAI Athen 81/630-

633). Μορφή και λεπτομέρειες τών ματιών είναι τόσο συγγενικές στα δύο κεφάλια ώστε με βεβαιότητα πια μπορούμε τώρα να αποσυσχετίσουμε την κεφαλή 728 από τις μετόπες της Ν. πλευράς με τις όποιες τη σχετίζουν (αποδίδεται συνήθως στον Λαπίθη Ν 23) και να την αποδώσουμε σε κάποια από τις μετόπες της ανατολικής, βόρειας ή δυτικής πλευράς. Η κεφαλή, στην οποία επίσης παρουσιάζονται δύο χαρακτηριστικά κτυπήματα από πικούνι, ένα στη μύτη και ένα στη δεξιά παρειά, προέρχεται από μια μορφή που εικονιζόταν από τα πλάγια προς τα δεξιά, έπιανε πάνω στην πλάκα της μετόπης, αλλά έστρεφε έλαφρά προς τα έξω. Όσο μπορεί να κρίνει κανείς με βάση τα σχέδια του Praschniker και τις φωτογραφίες του Brommer, ή κεφαλή 728 είναι δύσκολο να σχετιστεί με ένα όρισμένο θεό ή Γίγαντα της ανατολικής πλευράς. Όπωςδήποτε ο πιθανότερος υποψήφιος, ο αντίπαλος της Αθηνάς στη μετόπη Α4, πρέπει να αποκλειστεί, όπως διαπίστωσα από μια έρευνα έμπρός στην ίδια τη μετόπη. Αλλά με ένα έκμαγείο του θραύσματος στο χέρι θα μπορούσαμε να έλέγξουμε και άλλες δυνατότητες. Στην περίπτωση που θα αποκλειστούν οι μετόπες της ανατολικής πλευράς, ή θέση της κεφαλής 728 θα πρέπει να αναζητηθεί μάλλον στις μετόπες της βόρειας.

Τα θραύσματα τών κεφαλών του Έθνικού Μουσείου και του Μ. Ακρ. 728 είναι σημαντικά και από μιαν άλλη άποψη. Η πλαστική τών ματιών με τα χοντρά βλέφαρα που τα περιβάλλουν δείχνει, νομίζω, σε σχέση με τις αντίστοιχες λεπτομέρειες τών κεφαλών τών μετοπών της Ν. πλευράς, ένα κατά τι αύστηρότερο στάδιο εξέλιξης, πράγμα που ενισχύει την άποψη ότι οι μετόπες της Ν. πλευράς είναι χρονολογικά νεότερες από τις μετόπες τών υπόλοιπων πλευρών του ναού· βλ. σχετικά τελευταία Ν. Himmelmann, Στήλη Ν. Κοντολέοντος (1980) 161 κέ. Πρβ. του ίδιου, Bonner Festgabe Johannes Straub (1977), 72.

1.2. Θραύσμα από το κάτω μέρος γυναικείας μορφής, Έθν. Μ. 5674 (Π í ν. 3.1)

Το θραύσμα, από τα νέα υπόγεια του Έθνικού Μουσείου χωρίς ένδειξη, σώζει την κάτω άριστερή γωνία μιās πλάκας με λείο κρόταφο σε όλο το σωζόμενο πάχος του. Ύψος 26.7 εκ., πλάτος 13.3 εκ., πάχος (μαζί με το ανάγλυφο) 12 εκ. Στο θραύσμα σώζεται το άριστερό σκέλος από το γόνατο μιās γυναικείας μορφής προς τα δεξιά, ντυμένης με χιτώνα και ίμάτιο. Στην κάτω άριστερή γωνία ξεχωρίζει το περίγραμμα του κάτω μέρους της κνήμης του δεξιού σκέλους, καθώς και το προστινόν τμήμα του άκρου ποδιού με το κάτω τμήμα του υποδήματος πλαστικά δηλωμένο. Το δεξιό σκέλος λοιπόν βρισκόταν παράλληλα και λίγο πιο πίσω από το προβαλλόμενο άριστερό. Το μάρμαρο, οι διαστάσεις, το μοτίβο της μορφής που εύκολα μπορούμε να το αναπαραστήσουμε, ο scamillus που υπάρχει στην κάτω πλευρά του θραύσματος,

τὰ νεροφαγώματα πού παρατηροῦνται στὰ βαθύτερα σημεῖα τοῦ ἀναγλύφου καί, τέλος, τὸ στῦλ μᾶς ὁδηγοῦν στὴν παρθενώνεια ζωφόρο καί συγκεκριμένα στὴν πλάκα II τῆς ἀνατολικῆς πλευρᾶς, ὅπου τὸ θραῦσμα κολλᾷ στὸ σπᾶσιμο τῆς κάτω δεξιᾶς γωνίας (Π ί ν. 3.2), συμπληρώνοντας ἔτσι τὴ μορφή A6 καί ὄχι τὴ μορφή A2 ὅπως σημειώνει ὁ Brommer PF 108, 139 ἀριθ. 69 μὲ βάση τὴ φωτογραφία πού εἶδε στὸ Γερμανικὸ Ἰνστιτοῦτο NM 72/552.

Στὸ σχέδιο τοῦ Carrey (Bowie-Thimme πίν. 25) τὸ τμήμα αὐτὸ τῆς πλάκας II εἶναι σχεδιασμένο μὲ ἀσάφεια. Ἡ μορφή A6 παρουσιάζεται μὲ διαφορετικὸ μοτίβο (προβαλλόμενο ἄνετο σκέλος μοιάζει νὰ εἶναι τὸ δεξιό) καί λείπει μάλλον, ἀφοῦ σχεδιάζεται σκιασμένη, ἢ κάτω ἀριστερῇ γωνία. Δὲν ἀποκλείεται λοιπὸν τὸ θραῦσμα τοῦ Ἑθν. Μουσείου νὰ εἶχε ἀποσπαστεῖ ἀπὸ τὴν πλάκα πρὶν τὸ 1674. Πότε ἀκριβῶς βρέθηκε τὸ μεγάλο τμήμα τῆς πλάκας II M. Ἀκρ. 877 (Brommer PF 107 κέ. πίν. 166) δὲν εἶναι γνωστό. Γιὰ πρώτη φορὰ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Newton (βλ. σχετικὰ Michaelis 252) μὲ τὴ σημείωση ὅτι τοῦ τὸ ἔδειξε ὁ Πιττάκης μέσα σὲ ἓνα οἶκημα στὸ ἀνατολικὸ ἄκρο τῆς Ἀκρόπολης. Ἀπὸ τὴν ἴδια πλάκα προέρχεται καί τὸ θραῦσμα M. Ἀκρ. 1027 μὲ τὸ κάτω τμήμα τῆς μορφῆς A2 (βλ. σχετικὰ Casson Cat. 124 ἀριθ. 1027. Smith 66 πίν. 30. Τὸ ἐκμαγεῖο τοῦ θραύσματος προστέθηκε στὴν ἔκθεση τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου τὸ 1907).

1.3. Θραῦσμα μὲ τὸ ἄκρο ἀριστερὸ χέρι ἐνὸς ἱπέα, Ἑθν. M. 5675 (Π ί ν. 4.3)

Ἀπὸ τὰ νέα ὑπόγεια τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου, χωρὶς ἐνδειξη. Ὑψος 17.4 ἐκ., πλάτος 10 ἐκ., πάχος 5.5 ἐκ. Ἡ ἐπιφάνεια εἶναι διαβρωμένη. Τὸ χέρι προβάλλεται ἐπάνω στὸ λαιμὸ ἐνὸς ἀλόγου μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ δεξιὰ. Προέρχεται λοιπὸν ἀπὸ ἓναν ἱπέα τῆς Ν. πλευρᾶς τῆς ζωφόρου. Ἀνάμεσα στὸν ἀντίχειρα καί τὴν πρώτη φάλαγγα τοῦ δείκτη ὑπάρχει μιὰ μικρὴ ὀπὴ βάθους 9 χιλ. Παρόμοιες ὀπὲς στὰ χέρια τους ἔχουν καί ἄλλοι ἱππεῖς τῆς ζωφόρου. Δὲν μπόρεσα νὰ βρῶ ἀπὸ ποιά μορφή προέρχεται, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἀπόδοσή του στὴ ζωφόρο τοῦ Παρθενώνα δὲν ὑπάρχει καμιὰ ἀμφιβολία. Τὸ θραῦσμα τὸ ἀναφέρει ὁ Brommer PF 139 ἀριθ. 70 πού τὸ εἶδε στὴ φωτογραφία τοῦ Γερμανικοῦ Ἰνστιτούτου NM 72/564.

1.4. Ἡ ἐπάνω δεξιὰ γωνία μιᾶς πλάκας τῆς ζωφόρου πού σώζει τμήμα ἀπὸ στρογγυλὴ ἀσπίδα καί τὸ ἀριστερὸ χέρι μιᾶς μορφῆς πού τὴν κρατᾷ ἀπὸ τὴν ἀντιλαβή (Π ί ν. 4.1-2)

Τὸ θραῦσμα, σήμερα στὸ Μουσεῖο τῆς Ἀκρόπολης, τὸ ξεχώρισα μαζί μὲ ὀρισμένα ἄλλα θραύσματα (πρβ. 1.5) μέσα ἀπὸ ἓνα σωρὸ μαρμάρων στὴ στοὰ τοῦ Ἀσκληπείου τὸν Νοέμβριο τοῦ 1967. Διαστάσεις: ὕψος 33 ἐκ., πλάτος 26 ἐκ., πάχος 27 ἐκ., ὕψος ἀναγλύφου 5 ἐκ. Λείπουν κομμάτια ἀπὸ τὴν ἀντυγα

τῆς ἀσπίδας, τὰ δάχτυλα καὶ τὸν πήχη. Ἡ ἐπιφάνεια εἶναι διαβρωμένη. Στὸν κρόταφο τῆς πλάκας (Π ί ν. 4.2) σῶζεται ἡ γωνία ἀπὸ τὶς ταινίες τῆς ἀναθύρωσης (πλάτος τῆς ἐπάνω ταινίας 7 ἐκ., τῆς ταινίας πρὸς τὴν μπροστινὴ πλευρὰ 6 ἐκ.). Στὴν ἐπάνω πλευρὰ τοῦ θραύσματος σῶζεται τὸ μισὸ ἐνὸς τόρμου συνδέσμου σχήματος διπλοῦ T (μῆκος 11 ἐκ., βάθος 8.5 ἐκ.) καὶ ἔμπρὸς ἡ προστατευτικὴ ταινία.

Στὴν πρώτη ματιὰ μένει κανεὶς μὲ τὴν ἐντύπωση ὅτι ἡ μορφή στὴν ὁποία ἀνῆκε ὁ ἀριστερὸς πήχης μὲ τὴν ἀσπίδα ποὺ σῶζονται στὸ θραῦσμα κατευθυνόταν πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ ὅτι, ἐπομένως, τὸ θραῦσμα προέρχεται ἀπὸ τὴ Ν πλευρὰ τῆς ζωφόρου. Στὴν πλευρὰ αὐτὴ τὸ θραῦσμα θὰ μπορούσε νὰ σχετιστεῖ μόνο μὲ τὴν πλάκα XXIX* (Brommer PF 95 πίν. 112). Ἡ συμπλήρωση ὁμῶς τῆς μορφῆς μὲ βάση τὰ ὑπολείμματα τῆς ἀσπίδας ποὺ σῶζονται στὴν ἀμέσως προηγούμενη πλάκα Ν XXIX μᾶς ἔδειξε ὅτι ἡ τοποθέτηση τοῦ θραύσματος σ' αὐτὴ τὴ θέση εἶναι ἀδύνατη.

Τὸ θραῦσμα Π ί ν. 4.1-2 προέρχεται, χωρὶς ἀμφιβολία, ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ τῆς ζωφόρου καὶ σχετίζεται μὲ τὸν θωρακοφόρο ἀποβάτη Β47 τῆς πλάκας XII (Brommer PF 34 κέ. πίν. 67-68). Ὁ ἀποβάτης αὐτὸς ποὺ εἰκονίζεται σχεδὸν κατενώπιον ἁπλῶνε, ὅπως δείχνει τὸ σχέδιο τοῦ Carrey (Bowie-Thimme πίν. 33 καὶ 34), τὸ ἀριστερό του χέρι μὲ τὴν ἀσπίδα πρὸς τὰ πίσω, ἐπάνω στὴ δεξιὰ γωνία τῆς συνεχόμενης πρὸς τὰ δεξιὰ πλάκας Β XIII (Brommer PF 36 πίν. 69). Αὐτὴ ἀκριβῶς ἡ γωνία τῆς πλάκας XIII μᾶς σῶζεται στὸ νέο θραῦσμα ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο. Γιὰ τὰ ὑπόλοιπα γνωστὰ κομμάτια τῆς πλάκας XIII βλ. Brommer PF 36 πίν. 69.

1.5. Τμῆμα ἀπὸ τὸν κορμὸ ἀνδρικῆς μορφῆς μὲ ἱμάτιο (Π ί ν. 5.2)

Προέρχεται ἀπὸ τὸ Ἀσκληπιεῖο, ὅπως καὶ τὸ προηγούμενο. Σήμερα βρίσκεται στὸ Μουσεῖο τῆς Ἀκρόπολης. Ὑψος 10.5 ἐκ., πλάτος 19.5 ἐκ., πάχος (μαζὶ μὲ τὸ ἀνάγλυφο) 19 ἐκ. Ὑψος ἀναγλύφου 7 ἐκ. Ἡ ἐπιφάνεια παρουσιάζει πολλὴ διάβρωση καὶ νεροφαγώματα. Πρὸς τὰ ἀριστερὰ σῶζεται τμῆμα ἀπὸ τὴν πλάκα. Ἡ μορφή, ἀπὸ τὴν ὁποία σῶζεται τὸ τμῆμα τῆς μέσης μὲ πτυχές ἱματίου καὶ ἀπὸ πάνω μέρος ἀπὸ τὸν γυμνὸ κορμὸ, κατευθυνόταν, ὅπως φαίνεται, πρὸς τὰ δεξιὰ. Τὸ θραῦσμα ἐπομένως ἀνήκει πιθανότατα σὲ μιὰ ὀρθια ἱματιοφόρο μορφή τῆς Ν. πλευρᾶς τῆς ζωφόρου, ἀλλὰ ἡ ἀκριβὴς θέση του δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ καθοριστεῖ.

1.6. Τὸ ἐπάνω τμῆμα τῆς κεφαλῆς ἀνδρικῆς μορφῆς πρὸς τὰ δεξιὰ (Π ί ν. 5.1)

Ἐθνικὸ Μουσεῖο ΒΕ 6/1967. Διαστάσεις: ὕψος 10 ἐκ., πλάτος 13 ἐκ., πάχος 4 ἐκ. Σῶζεται τὸ μέτωπο καὶ τὸ κρανίον μιᾶς νεανικῆς μάλλον ἀνδρικῆς μορφῆς. Ἀπὸ τὴν πλάκα τοῦ ἀναγλύφου σῶζεται ἓνα πολὺ μικρὸ ἀλλὰ σαφές

τμήμα στην επάνω πλευρά. Στους βοστρύχους των μαλλιών παρατηρείται έλαφρά διάβρωση. Το νεροφάγωμα δεν είναι πολύ έντονο. Το θραύσμα βρέθηκε από τον συνάδελφο κ. Ν. Μπουφίδη στην αρχή της ΒΑ πλαγιάς του λόφου του Φιλοπάππου κατά την κατασκευή του δρόμου και των τουριστικών έργων στην περιοχή το 1953/54 και μεταφέρθηκε από τον ίδιο στο Μουσείο μαζί με το σώμα ενός πλήρους αλαβάστρου. Τα δύο κομμάτια βρίσκονταν σε ένα συρτάρι της βιβλιοθήκης του Μουσείου έως τις 6.8.1967, όποτε μου παραδόθηκαν για καταγραφή.

Το μέγεθος του σωζόμενου τμήματος που δείχνει ότι η κεφαλή ήταν κάπως μεγαλύτερη από τις κεφαλές των μορφών της βόρειας, νότιας και δυτικής ζωφόρου, μάς υποχρεώνει να αναζητήσουμε τη θέση του θραύσματος στην ανατολική πλευρά. Πραγματικά, με τις κεφαλές των ήρώων της πλάκας VI το θραύσμα συγγενεύει και ως προς το μέγεθος και ως προς το στυλ τόσο πολύ μάλιστα, ώστε για μια στιγμή σκέφτεται κανείς μήπως είναι απομεινάρι από τις μορφές 43-46 αυτής της πλάκας (Brommer PF 117 κέ. πίν. 183) που σώζεται σήμερα στην κατάσταση που μάς δείχνει η φωτογραφία Brommer δ.π. πίν. 184. Η σύγκριση με τις κεφαλές που μάς διέσωσε το έκμαγεϊο του Fauvel δείχνει τη στενή συγγένεια με την κεφαλή του ήρωα A44, αλλά το θραύσμα του Εθνικού Μουσείου αποκλείεται να ταυτιστεί με την κεφαλή αυτής της μορφής. Υποθέτω λοιπόν ότι προέρχεται από τη μορφή 49 ή το πιθανότερο από τη μορφή 52 της επόμενης πλάκας VII (Brommer PF 121 κέ. πίν. 186). Οι ανδρικές μορφές αυτής της πλάκας είναι πολύ μεγαλύτερες από τις γυναικείες και το μέγεθός τους έφτανε ασφαλώς το μέγεθος των μορφών των ήρώων της προηγούμενης. Οι ταλαιπωρίες της πλάκας VII στα νεότερα χρόνια, σαφείς στο επάνω μέρος της πλάκας του Λούβρου, συνηγορούν, νομίζω, για την απόδοση που προτείνουμε.

- 1.7. Το θραύσμα της πλάκας A VI που δημοσιεύτηκε στον Κέρνο, τιμητική προσφορά στον καθ. Γ. Μπακαλάκη (1972), 35 κέ. πίν. 14, μεταφέρθηκε ήδη στο Μουσείο της Ακρόπολης και πήρε τον αριθμό 9447. Πρβ. Brommer PF 117 κέ., 135 αριθ. 42 πίν. 179. Το έκμαγεϊο του ένσωματώθηκε στο έκμαγεϊο της πλάκας στη Basel, βλ. Berger, AntK 23, 1980, 60 πίν. 23.3. Επαναλαμβάνω τη φωτογραφία του E. Berger (Πίν. 6. 2) και τη φωτογραφία του θραύσματος DAI Athen NM 6271 (Πίν. 6. 1), επειδή η σχετική απεικόνιση στην πρώτη δημοσίευση δεν είναι πολύ ικανοποιητική. Τέλος, σημειώνω ότι πίσω από μια παλιά φωτογραφία του θραύσματος που μου έδωσε η κ. Σ. Καρούζου (άλλοτε στην κατοχή της M. Bieber), ίδια με τη φωτογραφία που δημοσιεύει ο Conze, Die attischen Grabreliefs III, 274 αριθ. 1251, είναι γραμμένα με μολύβι: «Akropolis. Im Tholos nächst dem Erechtheion öst-

lich». 'Ο Conze δ.π. αναφέρει ότι τὸ θραῦσμα ἦταν στὸ Μουσεῖο τῆς 'Ακρόπολης ἀκόμα ὡς τὸ 1885.

1.8. Δεξιὸς μηρὸς ἀνδρικήs μορφῆs, 'Εθν. Μ. 5676 (Π í ν. 7.1-2 καὶ 8.1-2)

Βρέθηκε στὰ νέα ὑπόγεια τοῦ 'Εθνικοῦ Μουσείου χωρὶς ἐνδειξη. Ὑψος 56 ἐκ. Μέγιστη διάμετρος ἐπάνω 29.7 ἐκ., ἐλάχιστη 26.8 ἐκ. Μέγιστη διάμετρος κάτω 16.2 ἐκ., ἐλάχιστη 15 ἐκ. 'Ο μηρὸς ποὺ προέρχεται ἀπὸ ἄγαλμα ὑπερφυσικοῦ μεγέθους σώζεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ περίπου ἕως καὶ τὸ γόνατο. 'Η ἐπιφάνεια εἶναι πολὺ διαβρωμένη. 'Απὸ τὴν ἀρχικὴ ἐπιδερμίδα σώζονται μόνον μικρὲς νησίδες καὶ μάλιστα στὴν πίσω πλευρά. Παρὰ τὴ διάβρωση ὅμως οἱ δυνατές καὶ τεντωμένες φόρμες, κυρίως γύρω ἀπὸ τὸ γόνατο καὶ στὴν ἐσωτερικὴ πλευρά, εἶναι ἰδιαίτερα ἀποκαλυπτικὲς γιὰ τὴν ποιότητα τῆς πλαστικῆς ἐργασίας. 'Η διάπλαση δείχνει ὅτι τὸ σκέλος ἔστρεφε ἔντονα πρὸς τὴν ἐξωτερικὴ πλευρά καὶ ἐκτεινόταν τεντωμένο πρὸς τὰ πλάγια. 'Εξωτερικὰ στοιχεῖα, ὅπως τὸ μάρμαρο καὶ ἡ χαρακτηριστικὴ διάβρωση, ἡ κίνηση τοῦ σκέλους καὶ κυρίως ἡ ἐξαιρετικὴ σὲ ποιότητα ἐργασία μᾶς ὁδήγησαν εὐθὺς ἐξαρχῆs στὴ συσχέτιση τοῦ θραύσματος μὲ τὸν κορμὸ Η τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος. 'Ο μηρὸς, ὅπως διαπιστώθηκε πρόσφατα, κολλᾷ ἀκριβῶς στὴν ἀρχὴ τοῦ δεξιοῦ σκέλους τοῦ 'Ερμῆ, ἀφήνοντας μόνον κάποια μικρὰ κενὰ στὴν περίμετρο. Οἱ φωτογραφίες ποὺ δημοσιεύουμε (Π í ν. 9, 10, 11) ὀφείλονται στὴν καλοσύνη καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ E. Berger καὶ δείχνουν τὸ ἀποτέλεσμα τῆς συμπλήρωσης τοῦ ἐκμαγείου τοῦ κορμοῦ Η στὴ Skulpturhalle τῆς Basel.

'Ο κορμὸς Η βρισκόταν ἀκόμα ὀρθίος στὸ δυτικὸ ἀέτωμα ὅταν ὁ Carrey (Bowie-Thimme πίν. 1) τὸν σχεδίασε μὲ τὸ κεφάλι καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ δεξιοῦ βραχίονα. Στὸ σχέδιο διακρίνεται σκιασμένο ἓνα τμήμα τοῦ δεξιοῦ μηροῦ, ποὺ τὸ βλέπουμε εὐκρινέστερα στὸ σχέδιο τοῦ 'Ανώνυμου Nointel (Bowie-Thimme 89 εἰκ. 28). Τὸ 1749 ὁ Dalton (Brommer PG 37 πίν. 65.2) σχεδιάζει τὸν κορμὸ πεσμένον ἀνάσκελα ἐπάνω στὸ ὀριζόντιο γεῖσο. Τοῦ λείπει τὸ κεφάλι, διατηρεῖται ὅμως ἓνα ἀπὸ τὰ σκέλη ὡς τὸ μέσο τῆς κνήμης. Πρόκειται ἴσως γιὰ τὸ ἀριστερὸ σκέλος, γιὰτὶ σχεδιάζεται σὲ πρῶτο πλάνο. 'Αργότερα, ἄγνωστο πότε ἀκριβῶς, ὁ κορμὸς ἔπεσε ἀπὸ τὸ ἀέτωμα καὶ ἐντοιχίστηκε σὲ ἓνα τούρκικο σπῖτι ποὺ βρισκόταν ἐμπρὸς ἀπὸ τὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ ναοῦ. Βρέθηκε ὅπως σώζεται σήμερα ἀπὸ τοὺς ἀνθρώπους τοῦ Elgin ποὺ ἔριξαν τὸ σπῖτι ψάχνοντας γιὰ κομμάτια τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος (Michaelis 192. Brommer PG 37). Μὲ τὸ νέο εὑρημα ἀναιρεῖται πᾶ ὀριστικὰ ἡ ἀπόδοση τῶν σκελῶν Smith ἀριθ. 59 (Μ. 'Ακρ. 835 + 949) καὶ 60 (Μ. 'Ακρ. 948 + 1052) στὴ μορφή Η τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος ποὺ ὑποστήριξαν ὁ Casson καὶ ὁ Brommer. Γιὰ τὰ σκέλη αὐτὰ γίνεται λόγος παρακάτω Κεφ. 5.4. Τὸν

μηρὸ τοῦ Ἑρμῆ ποὺ δημοσιεύουμε τὸν ἀνακοινώνει ὁ Brommer, AM 84, 1969, 115. Πρβ. Berger, AntK 19, 1976, 127.

1.9. Θραῦσμα ἀπὸ τὸ κεφάλι ἀλόγου (Π ί ν. 12.1)

Ἀπὸ τὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκρόπολης ἀριθ. 3216. Μῆκος 24.8 ἐκ., ὕψος 16.5 ἐκ. Στὸ θραῦσμα σώζεται μέρος ἀπὸ τὸ δεξιὸ μάτι ἐνὸς ἀλόγου μὲ τὸν ὄγκο τοῦ φρυδιοῦ ἀπὸ πάνω του. Τὸ ὑπόλοιπο μέρος τοῦ ματιοῦ καὶ ἡ γλυπτὴ ἐπιφάνεια κάτω καὶ πρὸς τὰ ἀριστερὰ ἔχουν ἀποκοπεῖ μὲ τὸ βελόνι. Στὴν περίμετρο τῆς κομμένης ἐπιφάνειας ὑπάρχει ταινία «ἀναθύρωσης». Ἡ ἐργασία αὕτη εἶναι χαρακτηριστικὴ καὶ παρουσιάζεται, ὅπως εἶναι γνωστό, καὶ σὲ ἄλλα τμήματα τῶν ἀλόγων τῶν ἀετωμάτων, συγκεκριμένα στὶς πλευρὲς τοὺς ποὺ ἀκουμποῦσαν στοὺς ὀρθοστάτες τοῦ τυμπάνου. Τὸ θραῦσμα 3216 κολλᾷ στὴ δεξιὰ πλευρὰ τῆς κεφαλῆς τοῦ ἀλόγου Μ. Ἀκρ. 884 (Smith 26 ἀριθ. 185 πίν. 15. Brommer PG 44, 83 ἀριθ. 185 πίν. 107), ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ πίσω (δεύτερο) ἄλογο τοῦ ἄρματος τοῦ Ποσειδῶνα τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος. Οἱ φωτογραφίες ποὺ δημοσιεύουμε ἀπὸ τὰ ἐκμαγεῖα τῶν θραυσμάτων στὴ Basel (Π ί ν. 12.2, 13.1-2) ὀφείλονται καὶ πάλι στὸν E. Berger. Γιὰ τὴ συγκόλλησή του μὲ τὸ κεφάλι Μ. Ἀκρ. 884 εἶχα βεβαιωθεῖ ἀπὸ τὸ 1971, ὅταν ἐντόπισα τὸ θραῦσμα 3216 στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου καὶ τὸ δοκίμασα μὲ τὸ κεφάλι στὴν ἐκθεση. Κατὰ τὸν I. Beyer, AM 89, 1974, 145 εἰκ. 14, πίν. 57 καὶ Beil. 4 (πρβ. AM 92, 1977, 103), ποὺ ὑποθέτει ὅτι καὶ στὸ ἀνατ. ἀέτωμα ὑπῆρχαν ἄρματα, τὸ κεφάλι τοῦ ἀλόγου 884 + 3216 προέρχεται ἀπὸ τὸ πίσω (δεύτερο) ἄλογο τοῦ δεξιοῦ ἄρματος τοῦ ἀνατ. ἀετώματος.

1.10. Τμῆμα ἀπὸ τὸ πίσω ἀριστερὸ σκέλος ἀλόγου, Ἑθν. Μ. 5677 (Π ί ν. 14.1-2)

Ἀπὸ τὰ νέα ὑπόγεια τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου, χωρὶς ἔνδειξη. Ὑψος 49 ἐκ. Στὸ θραῦσμα σώζεται ὁ μηρὸς καὶ μέρος τῆς κνήμης τοῦ πίσω ἀριστεροῦ σκέλους. Ἡ ἐσωτερικὴ πλευρὰ διατηρεῖται σὲ καλὴ κατάσταση. Ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ, ἀπὸ τὴν ὁποία λείπει ἓνα κομμάτι, λοξὰ σπασμένο πρὸς τὰ πίσω, ἔχει ἀποκοπεῖ μὲ τὸ βελόνι ἓνα τμῆμα. Ἡ κομμένη ἐπιφάνεια περιβάλλεται ἀπὸ ταινία «ἀναθύρωσης» πλάτους 1.3 ἐκ. Τὰ ὑπολείμματα ἀπὸ ἀσβεστοκονίαμα ποὺ διατηροῦνται σὲ πολλὰ σημεῖα δείχνουν ὅτι τὸ θραῦσμα εἶχε χρησιμοποιοθεῖ ὡς οἰκοδομικὸ ὑλικό.

Γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ θραύσματος στὰ ἐναέτια τοῦ Παρθενῶνα ἐνδεικτικὴ εἶναι ἡ στυλιστικὴ συγγένεια μὲ τὰ θραύσματα τῶν σκελῶν τῶν ἀλόγων τῶν ἀετωμάτων. Περισσότερο ὅμως χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ κατεργασία στὴν κομμένη ἐπιφάνεια τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ πίσω δεξιοῦ σκέλους τοῦ δεύτερου ἀλόγου τοῦ ἄρματος τοῦ Ποσειδῶνα, Brommer PG 88 ἀριθ. 227 πίν. 108. Ὁ μηρὸς τοῦ ἀλόγου τοῦ Ἑθν. Μουσείου ἔχει τὸ μέγεθος τῶν σκελῶν

τῶν ἀλόγων τοῦ Ποσειδῶνα, ὅπως διαπίστῳσα συγκρίνοντάς τον μέ τήν ἀρχή τοῦ πίσῳ ἀριστεροῦ μηροῦ ποῦ σώζεται στὰ θραύσματα Μ. Ἀκρ. 6920 + 937 + 820 ποῦ κόλλησε ὁ Marcadé, BCH 88, 1964, 626 εἰκ. 2 καὶ 3.

Ἡ συσχέτιση τοῦ θραύσματος τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου 5677 μέ ἓνα ἀπὸ τὰ ἄλογα τῶν ἄρμάτων τοῦ δυτικοῦ αἰετώματος (στὸ ἀνατολικὸ δὲν ὑπῆρχαν ἄρματα ὅπως θὰ προσπαθῆσω νὰ δείξῳ παρακάτω Κεφ. 7) δὲν εἶναι τόσο εὐκολὴ ὅσο ἐξαρχῆς φαίνεται. Θεωρητικὰ τουλάχιστον ὑπάρχουν περισσότερες ἀπὸ μία δυνατότητες.

Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ἐνδειξὴ ὅτι τὸ θραῦσμα κολλοῦσε μέ τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ μηροῦ στὸ τύμπανο, ἀνήκει δηλαδὴ σὲ ἄλογο ποῦ κατευθυνόταν πρὸς τὰ δεξιὰ, μποροῦμε, σὲ συνδυασμὸ μέ τὶς ἀπόψεις ποῦ διατύπῳσε ὁ Jeppesen, ActaArch. 34, 1963, 85 γιὰ τὰ ἄλογα τοῦ ἄρματος τῆς Ἀθηνᾶς, νὰ σκεφτοῦμε τὶς ἀκόλουθες δύο δυνατότητες:

1. Νὰ ἀποδώσουμε τὸ θραῦσμα στὸ πίσῳ ἀριστερὸ σκέλος τοῦ δεύτερου, τοῦ ἐσωτερικοῦ δηλαδὴ, ἀλόγου τῆς Ἀθηνᾶς. Ἀπὸ τὸ ἄλογο αὐτὸ ὁ Carrey (Bowie-Thimme πίν. 1) σχεδιάζει μόνο μέρος ἀπὸ τὴν κοιλιά καὶ τὸ μπροστινὸ τμήμα τοῦ σώματος μέ τὸ κεφάλι ἀρκετὰ γυρισμένο πρὸς τὸν θεατὴ. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸν κυρίῳς ὁ Jeppesen ὁ.π. ὑποστήριξε ὅτι ἀπὸ τὸ ἄλογο αὐτὸ εἶχε ἀποκοπεῖ κατὰ τὴν τοποθέτηση ἓνα μεγάλο τμήμα ἀπὸ τὸ πίσῳ μέρος τοῦ σώματος, πολὺ μεγαλύτερο ἀπὸ ὅσο στὸ ἀντίστοιχο ἄλογο τοῦ Ποσειδῶνα: «Vermutlich war für das linke Hinterbein des Innenpferdes der Athena gar kein Raum mehr da, so dass der Hinterkörper schräg abgeschnitten und unmittelbar hinter dem rechten Bein an die Tympanonwand reliefartig angeschlossen wurde». Μέ βάση αὐτὸ τὸ συμπέρασμα ἐγιναν τὰ σχέδια Jeppesen ὁ.π. εἰκ. 16 καὶ 24 (ἐπάνῳ). Στὴν περίπτῳση ποῦ τὸ θραῦσμα 5677 προέρχεται ἀπὸ τὸ δεῦτερο ἄλογο τῆς Ἀθηνᾶς, τότε τὸ ἄλογο αὐτὸ δὲν ἦταν ἀκρωτηριασμένο ὅπως τὸ φαντάζεται ὁ Jeppesen, ἀλλὰ εἶχε ὁλόκληρο σχεδὸν τὸ πίσῳ σῶμα του.

2. Ἐὰν ἀκολουθήσουμε τὴν ἀναπαράσταση τοῦ Jeppesen, τὸ θραῦσμα 5677 δὲν εἶναι δυνατόν νὰ σχετιστεῖ μέ τὸ δεῦτερο (πίσῳ) ἄλογο τοῦ ἄρματος τῆς Ἀθηνᾶς παρὰ μόνο μέ τὸ πρῶτο. Στὴν περίπτῳση αὐτὴ θὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὸ πρῶτο ἄλογο ἦταν τόσο λοξὰ τοποθετημένο ὥστε μέ τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ πίσῳ ἀριστεροῦ μηροῦ του κολλοῦσε στὸ τύμπανο καὶ ἀκόμα ὅτι ἀπὸ τὸ δεῦτερο ἄλογο δὲν ἔκοψαν μόνο τὸ τμήμα ἀπὸ τὰ ὀπίσθια του ποῦ σχεδιάζει ὁ Jeppesen, ἀλλὰ ὁλόκληρο τὸ πίσῳ σῶμα του λοξὰ ἀπὸ τὴν κοιλιά. Ἀπὸ τὸ ἄλογο δηλαδὴ αὐτὸ ὑπῆρχε τόσο, ὅσο ἀκριβῶς μᾶς δείχνει τὸ σχέδιο τοῦ Carrey. Κάποιες δυσκολίες ποῦ προκύπτουν ἴσῳ ὡς πρὸς τὴ θέση τοῦ προβαλλόμενου ἀριστεροῦ σκέλους τοῦ Ἑρμῆ (H) δὲν εἶναι ἀξεπέραστες.

Οί δύο δυνατότητες που συζητήσαμε ξεκινούν βασικά από την προσπάθεια να συμβιβαστεί ή ενδειξη που μας δίνει το κομμένο τμήμα με την «αναθύρωση» στην εξωτερική πλευρά του μηρού (έπαφή με το τύμπανο), με τις απόψεις του Jeppesen, οι οποίες μολονότι δεν στηρίζονται σε έπαρκή στοιχεία, φαίνονται εντούτοις πολύ πιθανές. Θεωρητικά ωστόσο υπάρχει και μια άλλη δυνατότητα, την οποία δεν πρέπει να την αποσιωπήσουμε. Μήπως ή κατεργασία στην εξωτερική πλευρά του μηρού Έθν. Μ. 5677 δεν έγινε για να κολλήσει το σκέλος στους ὀρθοστάτες του τυμπάνου, αλλά για να ακουμπήσει με τέλεια έπαφή σε μια κάθετα κομμένη επιφάνεια του πίσω δεξιού σκέλους ενός δεύτερου αλόγου που βρισκόταν κολλητό από αυτή την πλευρά; Στην περίπτωση αυτή το θραύσμα μας θα μπορούσε να το διεκδικήσει εκτός από το πρώτο ἄλογο της Ἀθηνᾶς και το δεύτερο ἄλογο του Ποσειδώνα. Προσωπικά δεν θεωρώ πολύ πιθανή αυτήν την υπόθεση, γιατί στις περιπτώσεις αυτές και μια λιγότερο επιμελής κατεργασία χωρίς «αναθύρωση» θα είχε περίπου το ίδιο αποτέλεσμα. Ὡστόσο το περίπου ἀνάλογο φαινόμενο που παρατηρείται στις παρειές των κεφαλών του δεύτερου και τρίτου αλόγου του Ἡλίου στο ἀνατολικό ἀέτωμα (Brommer PG πίν. 24, 25) αφήνει κάποιες υποψίες και πρὸς αυτή την κατεύθυνση.

Αἰσθάνομαι ὅτι πρὸς τὸ παρὸν εἶναι πρόωρο νὰ πεῖ κανεὶς σὲ ποιὸ συγκεκριμένο ἄλογο τοῦ δυτικοῦ αἰτώματος ἀνήκει τὸ θραῦσμα τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, ἀλλὰ τὰ ἄλογα τοῦ ἄρματος τῆς Ἀθηνᾶς συγκεντρώνουν, νομίζω, τὶς περισσότερες πιθανότητες. Θὰ ἤθελα ἐπίσης νὰ ἐπισημάνω ὅτι ἡ λύση ποὺ συζητήθηκε στὴν περίπτωση 2 δικαιολογεῖ τὶς παραλείψεις ποὺ παρουσιάζει τὸ σχέδιο τοῦ Carrey ἀναφορικὰ μὲ τὶς λεπτομέρειες τοῦ πίσω μέρους τοῦ σώματος τοῦ δεύτερου αλόγου τῆς Ἀθηνᾶς. Μήπως τὸ ἄλογο αὐτὸ ἦταν πραγματικὰ τόσο κολοβωμένο ὅσο δείχνει τὸ σχέδιο, δουλεμένο στὸν ἴδιο ὄγκο μαρμάρου μὲ τὸ ἐξωτερικὸ ἄλογο; Ἡ λύση, γνωστὴ ἤδη ἀπὸ παλαιότερα μνημεῖα (πρβ. π.χ. τὰ ἄλογα τῶν ἁρμάτων τοῦ ἀνατολικοῦ αἰτώματος τοῦ ναοῦ τῆς Ὀλυμπίας) συνδυάζεται πολὺ καλὰ μὲ τὰ συμπεράσματα τοῦ Jeppesen ὁ.π. 61 κέ. σχετικὰ μὲ τὸν κορμὸ Μ. Ἀκρ. 879.

- 1.11. Τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ κορμοῦ ἀνδρικῆς μορφῆς, συγκολλημένο ἀπὸ τρία θραύσματα, Έθν. Μ. 5678 (Π ί ν. 15.1-2, 16.1-2)

Ύψος 28.5 ἐκ. Μέγιστο πλάτος στοὺς ὤμους 43.2 ἐκ., ἀπὸ μασχάλη σὲ μασχάλη 31 ἐκ. Λεῖπει ἡ ἀριστερὴ ὠμοπλάτη καὶ τμήμα τοῦ δεξιοῦ στήθους. Τὸ θραῦσμα μὲ τὸ ἀριστερὸ στήθος (Π ί ν. 16.3) τὸ εἶχα ξεχωρίσει ὡς παρθενώνειο τὸ 1967 στὶς ἀποθήκες τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, πιστεύοντας ὅτι ἴσως προέρχεται ἀπὸ κάποια μετόπη τῆς νότιας πλευρᾶς. Ἀργότερα ὁ κ. Στ. Τριάντης τὸ κόλλησε μὲ δύο ἄλλα κομμάτια ποὺ βρῆκε ἐπίσης στὰ νέα ὑπό-

γεια του Μουσείου, συγκροτώντας έτσι το σύνολο που βλέπουμε στους Πί ν. 15.1-2 και 16.1-2. Από το τμήμα του κορμού που σώζεται μπορούμε να αναχθούμε σε μια μορφή, λίγο μικρότερη από το φυσικό, γυμνή και με γυρισμένη την κεφαλή προς τα δεξιά της, όπως διαφαίνεται από τη διαμόρφωση της σφαγής. Από τους βραχίονες που κατευθύνονταν προς τα κάτω (ό αριστερός και προς τα πίσω), ελεύθεροι από το σώμα, σώζεται μόνο η αρχή του δεξιού και ένα ελάχιστο υπόλειμμα από τον αριστερό. Ο κορμός προέρχεται ασφαλώς από αρχιτεκτονικό σύνολο, όπως δείχνουν ή διάβρωση της επιδερμίδας σε όλη την επιφάνεια και κυρίως το νεροφάγωμα στο αριστερό στήθος. Η περίπτωση να προέρχεται από μετόπη, όπως θα μπορούσε να σκεφτεί κανείς ξεκινώντας από το σπάσιμο στην αριστερή ώμοπλάτη, πρέπει να αποκλειστεί. Είναι κατά τι μεγαλύτερος από τους κορμούς των μετοπών του Παρθενώνα (ό κορμός π.χ. του Λαπίθη της μετόπης N27 Brommer PM πίν. 217-220 που εξαιτίας του μοτίβου του παρουσιάζει ιδιαίτερα φουσκωμένο στήθος, έχει μέγιστο πλάτος στις μασχάλες 29 εκ. Σε άλλες μορφές ή διάσταση αυτή είναι μικρότερη). Εξάλλου η καθαρή εργασία στην πλάτη έως το σπάσιμο αριστερά θα δυσκόλευε αυτή την υπόθεση. Το σπάσιμο στην αριστερή ώμοπλάτη δικαιολογείται ικανοποιητικότερα, εάν σ' αυτό το σημείο δεχτούμε, κολλημένο στο σώμα, έναν ὄγκο που προεξείχε και που συνεχιζόταν και αριστερότερα, κατά μήκος του αριστερού ώμου, όπως δείχνουν οι ανωμαλίες στο πλάσιμο σ' αυτό το τμήμα.

Η πλαστική εργασία που χαρακτηρίζεται από δύναμη και αυστηρότητα στις φόρμες και που μās επιτρέπει να αναχθούμε στα χρόνια των γλυπτών του Παρθενώνα, σε συνδυασμό με τα εξωτερικά χαρακτηριστικά που προανέφερα, με είχαν από καιρό τώρα οδηγήσει στο συμπέρασμα ότι ο κορμός του Έθνικού Μουσείου προέρχεται πιθανότατα από το δυτικό αέτωμα και συγκεκριμένα από τη μορφή S. Για την απόδοση αυτή συνηγορεί το μέγεθος, αλλά πιο ένδεικτικό ίσως και από αυτό είναι το πλάσιμο του κορμού. Οί μαλακοί και στρογγυλεμένοι ὄγκοι ταιριάζουν σε μια μορφή παιδική και όχι σε μορφή ώριμου άνδρα. Αναζητώντας και άλλες ενδείξεις γι' αυτή την απόδοση δοκίμασα έκπληξη διαπιστώνοντας ότι ένα από τα θραύσματα που συναποτέλεσαν τον κορμό του Έθνικού Μουσείου, συγκεκριμένα το θραύσμα με τον δεξιό ὄμο και την αρχή του βραχίονα, δεν είναι άλλο από το θραύσμα Smith 46 αριθ. 237 πίν. 26. Το εκμαγείο του θραύσματος στο Βρετανικό Μουσείο περιγράφεται σύντομα: «Right shoulder. H. 22». Ο Brommer, JdI 75, 1960, 43 αριθ. 11 εικ. 4 (πρβ. και PG 63 αριθ. 2, PM 130 αριθ. (10.) υποστήριξε ότι το θραύσμα αυτό είναι το ίδιο με το θραύσμα Smith 22 αριθ. 2 πίν. 13 («Right shoulder and arm. The arm is pressed against the side. H. 28») που συναριθμείται στα θραύσματα που αποδίδονται στα αετώματα. Το

θραύσμα αυτό, τὸ ὁποῖο βρίσκεται στὸ Βρετανικὸ Μουσεῖο, ἀποδίδεται ἀπὸ τὸν Brommer στὴ μορφή S, ἀπὸ τὴν ὁποία κατὰ τὴ γνώμη του προέρχεται καὶ τὸ θραῦσμα M. Ἀκρ. 951 (Smith 49 ἀριθ. 384 πίν. 29). Ὡστόσο τὰ θραύσματα Smith 2 καὶ 237 δὲν ταυτίζονται. Πρόκειται γιὰ δύο διαφορετικὰ κομμάτια, ὅπως ἄλλωστε δηλώνεται καὶ ἀπὸ τὸ διαφορετικὸ τοὺς ὕψος, 28 καὶ 22 ἐκ. ἀντίστοιχα. Ἀλλὰ καὶ ἄλλες λεπτομέρειες εἶναι διαφορετικὲς (περιγράμματα, σπασίματα κλπ.). Τὸ πρωτότυπο τοῦ ἐκμαγείου Smith ἀριθ. 237 εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία τὸ θραῦσμα τοῦ δεξιοῦ ὤμου τοῦ κορμοῦ τῶν ἀποθηκῶν τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου ποὺ ἔχει ὕψος 22 ἐκ. Μετὰ ἀπὸ αὐτὴ τὴ διαπίστωση ἡ προέλευση τοῦ κορμοῦ ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη εἶναι πλέον βεβαιωμένη. Ἔτσι καὶ ἡ συσχέτισή του μὲ τὴ μορφή S τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος ἐνισχύεται ἀκόμη περισσότερο.

Στὰ χρόνια τοῦ Carrey (Bowie-Thimme πίν. 2. Brommer PG πίν. 64) ἡ μορφή S εἶχε ἀκόμα τὸ δεξί της χέρι τουλάχιστον ὡς τὸν ἀγκῶνα. Τὸ 1749 ὅμως ὁ Dalton (Brommer PG πίν. 65. 2. AM 84, 1969, πίν. 56. Jeppesen, ActaArch. 34, 1963, 69 εἰκ. 19 b) σχεδιάζει μόνο τὸν δεξιὸ ὤμο μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ βραχίονα, αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ τμήμα ποὺ σώζεται καὶ στὸν κορμὸ τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου. Ἡ ἀντιστοιχία εἶναι ἐνδεικτικὴ γιὰ τὴν ταύτιση.

Ἡ μορφή S (βλ. γενικὰ Brommer PG 52. Jeppesen, ActaArch. 34, 1963, 69 κέ. Harrison, Essays presented to R. Wittkower (1967), 2 κέ. Brommer, AM 84, 1969, 123. Berger, AntK 19, 1976, 126 καὶ AntK 20, 1977, 133) καθόταν, ὅπως δείχνουν τὰ σχέδια, πάνω στὸν ἀριστερὸ (καὶ ὄχι στὸν δεξιὸ ὅπως ὑποθέτει ὁ Sauer WLK 102) μηρὸ τῆς γυναικείας μορφῆς T, ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται ὅπως πιστεύω τὸ θραῦσμα τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου Smith ἀριθ. 12. Ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ ζήτημα οἱ παρατηρήσεις τῆς E. Harrison ὁ.π. 7 εἶναι, νομίζω, ἀρκετὰ πειστικές: «The drill-holes on the top of the surviving fragment of T near the broken front edge suggest the proximity of his body and some of the folds adjacent to these drill-holes may belong to his drapery». Ἴσως καὶ ὅλο τὸ σύνολο τῶν πτυχῶν ποὺ ὀρίζεται ἀπὸ μιὰ βαθιὰ ἐγχάρακτη γραμμὴ (βλ. τὶς φωτογραφίες Brommer PG πίν. 140. 1-2), ποὺ διακόπτει τὴ ροὴ τῶν πτυχῶν τοῦ ἱματίου γύρω ἀπὸ τὸ δεξιὸ σκέλος τῆς T, νὰ ἀνήκει στὸ ἱμάτιο τῆς S, τοῦ ὁποίου ἓνα τμήμα περιβάλλοντας τὸν ἀριστερὸ μηρὸ ἔπεφτε ἀνάμεσα στὰ σκέλη ὅπως δείχνει τὸ σχέδιο τοῦ Carrey.

Ἀπὸ τὰ θραύσματα ποὺ σχετίστηκαν κατὰ καιροὺς μὲ τὴ μορφή S τὰ θραύσματα Smith ἀριθ. 41, 92 καὶ 162 ἀποκλείονται γιὰ τοὺς λόγους ποὺ σημειώνει ὁ Brommer PG 52. Ἀλλὰ καὶ τὸ θραῦσμα M. Ἀκρ. 951 (Smith 49 ἀριθ. 384 πίν. 29) ποὺ προτάθηκε ἀπὸ τὸν Brommer, AM 71, 1956, 233 κέ. Beil. 127 (πρβ. JdI 75, 1960, 43 ἀριθ. 9. PG 52 καὶ PM 139 ἀριθ. (157).) πρέπει ἐπίσης νὰ ἀποκλειστεῖ. Τὸ θραῦσμα, ὅπως σημείωσε ὁ Brommer, δὲν

προέρχεται από τὸ σῶμα Κενταύρου, ἀλλὰ ἀπὸ μιᾶ ἀνδρική μορφή, ἀπὸ τὴν ὁποία σώζει μέρος ἀπὸ τὴν πλάτη, τὸ λαιμὸ καὶ τὸ στήθος. Τὸ σωζόμενο ὁμως τμήμα τοῦ στήθους πετάγεται πρὸς τὰ ἔξω τόσο ἔντονα ὥστε ἀποκλείεται νὰ ἀνήκει σὲ μορφὴ πού εἶχε ἐλεύθερα ἀνεπτυγμένο τὸ στήθος ὅπως ἡ μορφὴ S. Κατὰ τὸν κ. Στ. Τριάντη ὁ κορμὸς 951 κολλοῦσε μὲ τὴν περιοχὴ τοῦ στήθους πού προεξέχει ἐπάνω στὴν πλάκα ἀναγλύφου, προέρχεται δηλ. πιθανὸν ἀπὸ μετόπη. Ἀλλὰ ἡ προεξοχή τοῦ στήθους θὰ μπορούσε νὰ σχετιστεῖ καὶ μὲ κάποιον ἔξεργο ὄγκο πού διαμορφωνόταν σ' αὐτὴ τὴν περιοχὴ. Ἀσχετα πάντως ἀπὸ αὐτὸ τὸ πρόβλημα, ὁ κορμὸς 951 εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μου ἀδύνατο νὰ ἀποδοθεῖ στὴ μορφὴ S. Καὶ ὁρισμένα ἄλλα θραύσματα πού προτάθηκαν ἐρωτηματικά πρέπει νὰ ἀποκλειστούν: τὸ θραῦσμα Smith 25 ἀριθ. 138 πίν. 14 C προέρχεται ἀπὸ ὄρθιο ἀνδρικό ἄγαλμα, ἄσχετο μὲ τὸν Παρθενῶνα (βλ. παρακάτω Κεφ. 8. 24). Τὸ θραῦσμα Smith 26 ἀριθ. 168 πίν. 14 D εἶναι, ὅπως σημείωσε καὶ ὁ Brommer PG 82 ἀριθ. (168, ἀμφίβολο. Πλάσιμο καὶ τεχνικὲς λεπτομέρειες μὲ κάνουν νὰ τὸ θεωρῶ μεταγενέστερο. Τὸ θραῦσμα Smith 26 ἀριθ. 171 πίν. 14 D ἀναγνωρίστηκε ἀπὸ τὸν Marcadé, BCH 81, 1957, 91 εἰκ. 11 ὅτι προέρχεται ἀπὸ βραχίονα μεγάλου ἀγάλματος. Τὸ θραῦσμα Brommer PG 103 ἀριθ. 33 πίν. 148.6 δὲν μπορῶ νὰ τὸ ἀναγνωρίσω, ἀλλὰ εἶναι δύσκολο νὰ προέρχεται ἀπὸ ἄγαλμα μικρότερο ἀπὸ τὸ φυσικό. Δυσκολίες στὴν ἀναγνώριση εἶχε καὶ ὁ κ. Στ. Τριάντης πού τὸν συμβουλεύτηκα σχετικά. Πολὺ λίγες πιθανότητες ἔχει καὶ τὸ θραῦσμα Smith 25 ἀριθ. 166 πίν. 14 D (Brommer PG 82 ἀριθ. 166) καὶ οἱ ἐνδείξεις του (ἐπιφάνεια ἐπαφῆς στὴν πίσω πλευρὰ τῆς κνήμης, διάβρωση στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ) δὲν εἶναι ἀποφασιστικές.

Ἔτσι τὸ μόνο θραῦσμα τὸ ὁποῖο μὲ πολλὰς πιθανότητες θὰ μπορούσαμε νὰ σχετίσουμε μὲ τὴν παιδικὴ μορφὴ S τοῦ δυτικοῦ αἱετώματος, εἶναι ὁ κορμὸς τῶν ἀποθηκῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου, ὁ ὁποῖος ὅπως διαπιστώθηκε προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη καὶ ἓνα ἀπὸ τὰ κομμάτια πού τὸν ἀπετέλεσαν σχετίστηκε ἀπὸ παλιὰ μὲ τὰ γλυπτὰ τοῦ Παρθενῶνα. Σὲ δύο χαρακτηριστικὰ τοῦ κορμοῦ θὰ πρέπει νὰ ἐπιμείνουμε περισσότερο. Ὅπως φαίνεται καὶ στοὺς Πί ν. 15.1-2, 16.1, τὸ δεξιὸ τμήμα τοῦ κορμοῦ εἶναι εὐρύτερο ἀπὸ τὸ ἀριστερό. Ἡ λεπτομέρεια αὐτὴ πού εἶναι σαφὴς καὶ στὴν πίσω ὄψη σχετίζεται, νομίζω, μὲ τὴ λοξὴ τοποθέτηση τοῦ κορμοῦ πρὸς τὰ πίσω ἀριστερά, γιὰ τὴν ὁποία μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐπικαλεστεῖ καὶ τὰ σχέδια τοῦ Carrey καὶ τοῦ Dalton. Ἐνα δεύτερο χαρακτηριστικὸ τοῦ κορμοῦ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀποτελεῖ ἡ σαφὴς ἀνύψωση τῶν ὀγκῶν ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ σπάσιμο τοῦ λαιμοῦ καὶ πρὸς τὰ πίσω. Ἡ ἀνύψωση αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ συνδυαστεῖ μὲ τὴν ὑπόθεση τοῦ Sauer WLK 102 ὅτι ἡ μορφὴ S «stützt sich auf die Linke, die unvermeidlich hinter dem rechten Oberschenkel von T auf dem Felsen ihre Unterlage fin-

det», αλλά ή διαμόρφωση τοῦ ἀριστεροῦ ὤμου τοῦ κορμοῦ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου στοῦ τμήμα πού σώζεται δὲν εἶναι τόσο ὁμαλὴ ὅσο θὰ περιμέναμε σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση. Ἀντίθετα τὸ στοιχεῖο αὐτὸ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ σπάσιμο στὴν ἀριστερὴ ὁμοπλάτη μὲ κάνουν νὰ πιστεύω ὅτι στοῦ σημείου αὐτοῦ, ἄσχετα ἀπὸ τὸ μοτίβο τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ, κολλοῦσε κάποιος ὄγκος ἀρκετὰ ἑξεργος. Εἶναι πολὺ πιθανό, ἐφόσον βέβαια ἡ ταύτιση τοῦ κορμοῦ μὲ τὴ μορφή S θεωρηθεῖ δεδομένη, ὅτι σ' αὐτὸ τὸ τμήμα τῆς πλάτης δὲν εἶχαμε τίποτε ἄλλο παρὰ τὸ δεξιὸ χέρι τῆς μορφῆς T. Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς συνδυάζονται ἱκανοποιητικὰ μὲ τὶς παρατηρήσεις τῆς Harrison ὁ.π. 6 κέ. εἰκ. 2 γιὰ τὴν ἀναπαράσταση τοῦ συμπλέγματος S T, μὲ τὴ συμπλήρωση τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ τῆς T κατὰ τὸν τρόπο πού προανέφερα. Μὲ τὸ χέρι αὐτὸ ἴσως σχετίζονται καὶ τὰ ἴχνη τῆς πάτινας στὴν πλάκα τοῦ τυμπάνου πάνω ἀπὸ τὸ γεῖσο 19 καὶ ὄχι μὲ τὸ ἀριστερὸ ὤμο τῆς S (Sauer AM 16, 1891, 68, 80 πίν. 3 καὶ WLK 101) ἢ ὁποῖα ὅσο λοξὰ καὶ ἂν τοποθετηθεῖ, εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀκουμποῦσε στοῦ τύμπανο, ἀφοῦ καθόταν πάνω στοῦ ἐξωτερικὸ ἀριστερὸ σκέλος τῆς T.

2. ΕΝΑ ΠΙΘΑΝΟ ΘΡΑΥΣΜΑ ΑΠΟ ΤΟ ΑΓΑΛΜΑ ΤΟΥ ΔΙΑ ΤΟΥ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΥ ΑΕΤΩΜΑΤΟΣ

Τὸ ἄκρο ἄριστερό χέρι μιᾶς ἀνδρικής μορφῆς κολοσσικοῦ μεγέθους, Ἐθν. Μ. 5679 (Π ί ν. 17, 18, 19, 20, 21.1) πού, ὅπως πιστεύω, προέρχεται πιθανότατα ἀπὸ τὸ ἀγαλμα τοῦ Δία τοῦ ἀνατολικοῦ αὐτώματος, ἦταν ὅπως καὶ τὰ προηγούμενα θραύσματα στὰ νέα ὑπόγεια τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Τὸ μήκος του εἶναι 39.2 ἐκ. Τὸ χέρι, πού κρατᾷ ἓνα ἀτρακτοειδὲς ἀντικείμενο μέσα στὴν παλάμη, σώζεται ἀπὸ τὸν καρπὸ. Ἀπὸ τὰ δάχτυλα διατηροῦνται πληρέστερα ὁ ἀντίχειρας (τοῦ λείπει μόνο ἓνα τμήμα μὲ τὸ νύχι) καὶ τὸ μικρὸ δάχτυλο, σπασμένο στὸ ἄκρο του. Ὁ παράμεσος σώζεται ὡς τὸ μέσο τῆς δεύτερης φάλαγγας, ἐνῶ ἀπὸ τὸν μέσο ὑπάρχει μόνο ἡ ἀρχή. Ὁ δείκτης λείπει ἀπὸ τὴ ρίζα του. Τὸ ἀτρακτοειδὲς ἀντικείμενο πού συγκρατεῖται μέσα στὴν παλάμη ἔχει μήκος 30 ἐκ. καὶ τέλειωνε, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὰ ὑπολείμματα στὰ ἄκρα του, σὲ δύο δισκοειδεῖς ἀπολήξεις. Στὴν ἐπάνω, αὐτὴ δηλαδὴ πού βρίσκεται πρὸς τὴ μεριὰ τῶν δαχτύλων, σώζονται ἑπτὰ ὀπές, τέσσερις μεγαλύτερες διαμέτρου ἀπὸ 1.5 μέχρι 1.9 ἐκ. καὶ σωζόμενου βάθους 3.3 ἐκ. καὶ τρεῖς μικρότερες διαμέτρου 1 ἐκ. καὶ σωζόμενου βάθους 2.6 ἐκ. Στὴν κάτω ἀπόληξη, πρὸς τὴ μεριὰ τοῦ καρποῦ, σώζονται ὑπολείμματα πέντε ὀπῶν, τριῶν μεγαλύτερων διαμέτρου 1.8 ἐκ. καὶ σωζόμενου βάθους ἀπὸ 2.4 ἕως 5 ἐκ. καὶ δύο μικρότερων διαμέτρου 1 ἐκ. καὶ σωζόμενου βάθους 1.9 ἐκ. Εἶναι πιθανὸ ὅτι καὶ σ' αὐτὸ τὸ ἄκρο ὑπῆρχαν ἀρχικὰ ἑπτὰ ὀπές, γιατί ἡ δισκοειδὴς ἀπόληξη καὶ μέρος ἀπὸ τὸ συνεχόμενο σῶμα τῆς ἀτράκτου εἶναι ἀκρωτηριασμένα. Στὸ μέσο περίπου τῆς ἀτράκτου, σὲ δύο διαμετρικὰ ἀντίθετα σημεῖα, σώζονται δύο ζεύγη μικρότερων ὀπῶν. Ἀπὸ τίς ὀπές κάθε ζεύγους ἢ μία εἶναι κάθετη στὸ σῶμα τῆς ἀτράκτου, ἢ ἄλλη λοξή πρὸς τὰ πλάγια, ἀλλὰ τὰ στόμιά τους βρίσκονται τόσο κοντὰ ὥστε τελικὰ δημιουργεῖται ἓνα κοινὸ ἐλλειψοειδὲς στόμιο. Ἀπὸ τὰ ζεύγη τῶν δίδυμων αὐτῶν ὀπῶν τὸ ἓνα βρίσκεται ἀνάμεσα στὸν ἀντίχειρα καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ δείκτη, τὸ ἄλλο στὸ διαμετρικὰ ἀντίθετο σημεῖο τῆς ἀτράκτου, ἄριστερὰ ἀπὸ τὸ ἄκρο τοῦ μικροῦ δαχτύλου. Ἐπειδὴ στὴν περιοχὴ πού βρίσκεται τὸ δεύτερο ζεῦγος ἔχει ἀποσπαστεῖ ἀπὸ τὸ σῶμα τῆς ἀτράκτου μιὰ φλούδα μαρμάρου, οἱ ὀπές, κομμένες σὲ βαθύτερο ἐπίπεδο, φαίνονται σὰν νὰ ἔχουν ἀνεξάρτητα στόμια. Ἡ διάμε-

τρος αὐτῶν τῶν ὀπῶν εἶναι 8 χιλιοστά. Τὸ μέγιστο βάθος στὴ μιὰ πού σώζεται σχεδὸν ὁλόκληρη εἶναι 2.4 ἐκ.

Στὸ σῶμα τῆς ἀτράκτου καὶ στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ χεριοῦ ὑπάρχουν πολλὰ μικροσπασίματα καὶ πολὺ μεγάλη διάβρωση, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ πού διατηρεῖται καλύτερα καὶ πού μόνο πρὸς τὸν καρπὸ παρουσιάζεται ἐντονότερα διαβρωμένη. Στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ χεριοῦ παρουσιάζονται σὲ ὀρισμένα σημεῖα συγκεντρωμένες μερικὲς πολὺ μικρὲς βαθύνσεις πού μοιάζουν σὰν τσιμπήματα λεπτότατων αἰχμῶν. Στὴν προέκταση τοῦ δείκτη σώζονται ὁκτὼ βαθύνσεις αὐτοῦ τοῦ εἶδους. Τρεῖς ἄλλες βρίσκονται στὴν προέκταση τοῦ μέσου καὶ τέσσερις στὴν προέκταση τοῦ παράμεσου. Μεμονωμένες καὶ κάπως πιὸ ἐπιπόλαιες διακρίνονται καὶ σὲ ἄλλα σημεῖα, ἴσως μάλιστα καὶ στὴν ἐσωτερικὴ πλευρά. Μιὰ ἐξήγηση γιὰ τὰ περιέργα αὐτὰ σημάδια θὰ δώσουμε παρακάτω. Ἀπὸ τίς δυνατὲς φόρμες καὶ τίς φουσκωμένες φλέβες στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ συμπεραίνουμε ὅτι τὸ χέρι προέρχεται ἀπὸ ἀνδρική μορφή.

Στὸ σπᾶσιμο τοῦ χεριοῦ στὸν καρπὸ διακρίνονται (Πί ν. 19.3) ὑπολείμματα μιᾶς κοιλότητος διαστάσεων 6×5.5 ἐκ. περίπου. Κατὰ τὴ γνώμη μου, μὲ τὴν ὁποία συμφωνεῖ καὶ ὁ κ. Στ. Τριάντης, ἡ κοιλότης αὐτὴ δὲν προέκυψε ἀπὸ ξεφλούδισμα τοῦ μαρμάρου, ὅπως φαίνεται στὸ πρῶτο κοίταγμα. Ἀπὸ τὸ σπᾶσιμο τοῦ μαρμάρου δὲν σχηματίζονται τέτοιου εἶδους σπασίματα. Ἐξάλλου μέσα στὴν κοιλότης αὐτὴ διακρίνονται, παρὰ τὴ διάβρωση, μικρὲς βαθύνσεις πού μοιάζουν μὲ διαβρωμένα ἴχνη ἀπὸ χοντρὲς τρυπανιές. Περισσότερο ἐνδεικτικὴ ὅμως εἶναι ἡ πάτινα μέσα στὴν κοιλότης, ὁμοία ἀκριβῶς μὲ τὴν πάτινα τῶν δουλεμένων ἐπιφανειῶν τοῦ χεριοῦ καὶ πιὸ σκούρα ἀπὸ τὴν ἀπόχρωση τῶν ἐπιφανειῶν πού προέκυψαν τριγύρω ἀπὸ σπασίματα καὶ ξεφλουδίσματα. Πρόκειται λοιπὸν γιὰ ἓνα τετράγωνο τόρμο γόμφου πού κατευθυνόταν πρὸς τὴ μεριά τοῦ πήχη. Αὐτὸ πού σώζεται εἶναι ὁ πυθμένας του καὶ ἡ ἀρχὴ τῶν κάθετων τοιχωμάτων του. Τὸ χέρι παρουσιάζει νεροφαγώματα στὰ κενὰ ἀνάμεσα στὸ μικρὸ δάχτυλο, τὸν παράμεσο καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ μέσου, καθὼς καὶ κατὰ μῆκος τοῦ ἀντίχειρα στὴν ἐσωτερικὴ πλευρά. Συμπληρώνοντας τὴν περιγραφὴ σημειώνουμε τέλος ὅτι ὁ δείκτης καὶ ὁ μέσος πού λείπουν ἀπὸ τὴ ρίζα τους, ἦταν ξεκουφωμένοι καὶ ἐφάπτονταν μόνο μὲ τὰ ἄκρα τους στὸ δακτύλιο τῆς ἀπόληξης τῆς ἀτράκτου.

Πρόβλημα ἑρμηνείας γιὰ τὸ ἀτρακτοειδὲς ἀντικείμενο πού κρατᾷ τὸ χέρι δὲν ὑπάρχει. Πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ τὴν ἀτρακτο ἐνὸς κεραυνοῦ, ὅπως μᾶς δείχνει τὸ παράλληλο πού παραθέτουμε (Πί ν. 22.1-4). Τὸ ἀριστερὸ χέρι ἐνὸς ὑστεροελληνιστικοῦ χάλκινου ἀγαλματίου τοῦ Δία Ἀταβύριου ἀπὸ τὴ Ρόδο (CIRd I, 1928, 91 εἰκ. 72. G. Jacopich, Bd'A 7, 1927, 520 εἰκ. 21. A. Prosdociami, ASAtene 17/18, 1939/40, 47 σημ. 1 εἰκ. 10-11. Thiemann, Helle-

nistische Vatergottheiten (1959), 136 ἀριθ. 7) παρουσιάζει όλα τὰ στοιχεῖα ποὺ χρειάζομαστε γιὰ τὴ συμπλήρωση τῶν λεπτομερειῶν τοῦ κεραυνοῦ ποὺ κρατᾷ τὸ χέρι τῶν ἀποθηκῶν τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου, τὸ ὁποῖο, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία τῆς ἀτράκτου, προέρχεται ἀπὸ ἓνα κολοσσικὸ ἄγαλμα τοῦ Δία: στίς ὁπές ποὺ βρίσκονται στίς δισκοειδεῖς ἀπολήξεις τῆς ἀτράκτου πρέπει νὰ φανταστοῦμε στερεωμένες τὶς χάλκινες (καὶ ἐπιχρυσωμένες) ἀκτίνες τοῦ κεραυνοῦ, μιὰ στὸ μέσο, μακρύτερη καὶ πιὸ χοντρή, καὶ γύρω τὶς ἄλλες σὲ κοντύτερα μεγέθη. Στίς ἀντιθετικὰ ἀνοιγμένες δίδυμες ὁπές στὸ μέσο τῆς ἀτράκτου στερεώνονταν οἱ χάλκινες φτεροῦγες τοῦ κεραυνοῦ. Οἱ ὁπές βρίσκονται στὰ ἴδια ἀκριβῶς σημεῖα ἀπὸ τὰ ὁποῖα στὴν ἄτρακτο τοῦ κεραυνοῦ τοῦ Δία τῆς Ρόδου βγαίνουν οἱ δυὸ φτεροῦγες του. Τὸ μνημεῖο αὐτὸ μᾶς βοηθᾷ ἐπίσης στὴ συμπλήρωση τῶν δαχτύλων ποὺ λείπουν.

Γιὰ τὴ συμπλήρωση τῶν πτερύγων καθοριστικὲς εἶναι οἱ λεπτομέρειες τῶν ὁπῶν στερέωσης. Οἱ ὁπές αὐτὲς εἶναι, ὅπως σημειώσαμε, δίδυμες: ἢ μιὰ κάθετη, ἢ ἄλλη κατευθύνεται λοξὰ πρὸς τὰ πλάγια καθὼς προχωρεῖ σὲ βάθος. Ἐξετάζοντας ἀπὸ τεχνικὴ ἄποψη τὶς διαφορὲς δυνατότητες συμπλήρωσης καὶ μετὰ ἀπὸ σχετικὴ συζήτηση ποὺ εἶχα μὲ τὸν κ. Στ. Τριάντη, κατέληξα στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ κεραυνὸς πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ μὲ ἓνα ζευγὸς πτερύγων, ὅπως ἀκριβῶς στὸ ἀγαλμάτιο τοῦ Δία Ἀταβύριου. Κάθε πτέρυγα ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἔμβολο στερέωσης ποὺ τοποθετοῦνταν μέσα στὴν κάθετη ὁπὴ ἀσφαλιζόταν καὶ μὲ ἓνα πρόσθετο καρφὶ ποὺ περνοῦσε δίπλα στὸ ἔμβολο στερέωσης λοξὰ πρὸς τὰ πλάγια, στὴ μιὰ περίπτωση ἀπὸ τὰ ἀριστερά, στὴν ἄλλη ἀπὸ τὰ δεξιὰ τοῦ ἐμβόλου. Μὲ τὰ πρόσθετα αὐτὰ στηρίγματα οἱ πτέρυγες μπορούσαν νὰ ἀντιστέκονται ἀποτελεσματικὰ στίς πλάγιες ταλαντεύσεις.

Γιὰ τὸ μέγεθος καὶ γενικὰ γιὰ τὴ μορφή ποὺ θὰ εἶχαν οἱ ἀκτίνες τοῦ κεραυνοῦ εἶναι βοηθητικὲς οἱ σχετικὲς παραστάσεις στὰ νομίσματα καὶ τὰ ἀγγεῖα τοῦ 5ου αἰῶνα καὶ ἀκόμα οἱ χάλκινες ἀκτίνες κεραυνῶν ποὺ μᾶς σώθηκαν ἀπὸ τὴν Ὀλυμπία (C. Bol, Grossplastik aus Bronze in Olympia (1978), 62 Κατάλογος ἀριθ. 299 κέ. πίν. 57). Πρόκειται γιὰ μακριὰ στελέχη, στριφτά, μὲ πυκνὰ καὶ συμμετρικὰ στριφογυρίσματα στὰ ἀρχαῖκα παραδείγματα καὶ μὲ ἀραιότερα καὶ ἐλεύθερα στὰ μεταγενέστερα, τὰ ὁποῖα μειώνονται προοδευτικὰ σὲ πάχος καὶ καταλήγουν σὲ μυτερά ἢ ἀποστρογγυλεμένα ἄκρα. Κατὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ Furtwängler, Olympia IV, 14 κέ. ποὺ τὴ δέχεται καὶ ὁ Bol τὰ στελέχη αὐτὰ προέρχονται ἀπὸ κεραυνοὺς ἀγαλμάτων τοῦ Δία, ἀπὸ τὰ ὁποῖα μερικά, κρίνοντας ἀπὸ τὸ μήκος τῶν ἀκτίνων, ἦταν κολοσσικοῦ μεγέθους.

Πῶς ἀκριβῶς διαμορφώνονταν οἱ ἀκτίνες τοῦ κεραυνοῦ τοῦ θραύσματος τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου δὲν μποροῦν νὰ μᾶς τὸ ποῦν τὰ εἰκονογραφικὰ παράλληλα ποὺ ἀναφέραμε. Ἴσως παρουσίαζαν κάποια στριφογυρίσματα,

ἀλλὰ στήν ἀναπαράσταση πού δίνουμε Πί ν. 23.1-2 (σχέδιο Γ. Μιλτσακάκη) προτιμήσαμε νά τίς σχεδιάσουμε ἐντελῶς ἴσιες, ἀποφεύγοντας ὅποιεςδήποτε δεσμευτικές λεπτομέρειες.

Ἀπομένει νά δοῦμε τήν ἀναπαράσταση τῶν πτερύγων σέ σχέση μέ τὰ στοιχεῖα πού συγκεντρώνει καί μελετᾷ ὁ Jacobsthal, *Der Blitz in der orientalischen und griechischen Kunst*, 1906 (ἡ νεότερη βιβλιογραφία εἶναι περιορισμένη, βλ. κυρίως Cook, *Zeus* II.1 (1925), 76 κέ. καί W. Speyer, *Reallexikon für Antike und Christentum* 10 (1978), 1143 κέ. λ. *Gewitter*). Κατὰ τὸν Jacobsthal ὁ φτερωτὸς κεραυνὸς παρουσιάζεται στήν ἀγγειογραφία ἐνωρίς στὸν 5ο αἰῶνα, τὴν ἐποχὴ δηλαδὴ πού καί ἡ φιλολογικὴ παράδοση κάνει λόγο γιὰ τὰ φτερά τοῦ κεραυνοῦ τοῦ Δία (Jacobsthal ὁ.π. 36 σημ. 1). Τὰ νομίσματα τῆς Ἡλίδας τοῦ 5ου αἰῶνα ἀποτελοῦν ἐπίσης πρώιμες παραστάσεις. Ὁ φτερωτὸς ὅμως κεραυνὸς μέ φτεροῦγες πού βγαίνουν ἀπὸ τὸ μέσο τῆς λαβῆς τοῦ εἶναι μιὰ μορφή, ἡ ὁποία κατὰ τὸν Jacobsthal παρουσιάζεται κάπως ἀργότερα, στὸ τέλος τοῦ 5ου αἰῶνα, γιὰ νά γίνῃ χαρακτηριστικὴ πιά ἀπὸ τὰ πρώιμα ἑλληνιστικά χρόνια (ἄς σημειωθεῖ πάντως ὅτι τὰ νομίσματα τῶν Λοκρῶν πού ἀναφέρει ὁ Jacobsthal ὁ.π. 42 σημ. 1 ὡς τὰ πρωιμότερα παραδείγματα χρονολογοῦνται σήμερα στὸν 4ο αἰῶνα, βλ. C. Kraay, *Archaic and Classical Greek Coins* (1976), 197). Ὡστόσο κανένα ἀπὸ τὰ σχετικὰ παραδείγματα δὲν ἔχει τὸ μέγεθος, πραγματικὸ καί καλλιτεχνικὸ, τοῦ κεραυνοῦ τοῦ θραύσματος τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ ἀρκεῖ, νομίζω, γιὰ νά δικαιολογήσῃ καί τὴ λεπτομέρεια πού μᾶς ἀπασχολεῖ. Ἐὰν λοιπὸν τὸ θραῦσμα τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου προέρχεται πραγματικὰ ἀπὸ τὸ ἄγαλμα τοῦ Δία τοῦ ἀνατολικοῦ αἵετώματος τοῦ Παρθενώνα ὅπως ὑποστηρίζουμε παρακάτω, τότε τὸ πρωιμότερο παράδειγμα φτερωτοῦ κεραυνοῦ μέ τίς φτεροῦγες νά βγαίνουν ἀπὸ τὸ μέσο τῆς ἀτράκτου εἶναι ὁ κεραυνὸς τοῦ Δία τοῦ ἀνατολικοῦ αἵετώματος.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἄς μοῦ ἐπιτραπῇ νά ξαναγυρίσω στίς μικρὲς ἐπιπόλαιες βαθύνσεις πού ἀναφέραμε περιγράφοντας τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ χεριοῦ. Βλέποντάς τες κανεῖς μένει μέ τὴν ἐντύπωση ὅτι πρόκειται γιὰ τσιμπήματα πού προκλήθηκαν ἀπὸ μικρὰ αἰχμηρὰ ράμφη. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἀναπαράσταση τοῦ κεραυνοῦ Πί ν. 23.1-2, σκέφτομαι μήπως τὰ τσιμπήματα αὐτὰ προέκυψαν ἀπὸ τίς αἰχμηρὲς ἀπολήξεις τῶν φτερῶν πού σὲ μεγάλες κακοκαιρίες ταλαντεύονταν ἴσως τόσο, ὥστε οἱ μυτερὲς ἄκρες τους «τσιμποῦσαν» τὴν ἐπίδερμίδα σὲ ὀρισμένα σημεῖα.

Ὁ κεραυνὸς στὸ ἀριστερὸ χέρι τοῦ Δία ἀπὸ τὸ ἄγαλμα τοῦ ὁποίου προέρχεται τὸ θραῦσμα τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἦταν βασικὰ ἓνα προσδιοριστικὸ στοιχεῖο, «σύμβολο» (*Attribut*), τοῦ θεοῦ καί ὄχι ὄπλο του. Σὲ παραστάσεις ἀπὸ τὴν οἰκογενειακὴ ζωὴ ἢ τὴν ἐρωτικὴ δραστηριότητα τοῦ Δία, στίς ὁποῖες ὁ κεραυνὸς ἀποτελεῖ «σύμβολο» τοῦ θεοῦ, εἰκονίζεται ὁ Δίας μέ τὸν

κεραυνό στο άριστερό χέρι και μάλιστα και σ' αυτήν ακόμα τη σκηνή της γέννησης της Ἀθηνᾶς (Brommer, *JbMusMainz* 8, 1961, 66 κέ. πίν. 20 κέ.). Ἀναφέρω μερικά ένδεικτικά παραδείγματα από την άγγειογραφία τοῦ 5ου αἰώνα: κύλικά Ὀλτου Tarquinia RC 6848 (ARV² 60.66), κύλικά Ἀκρ. 208 (ARV² 399 καὶ 1650), ὕδρία Cabinet des Médailles 439 τοῦ ζ. τοῦ Βερολίνου (ARV² 209.168), δίνος Basel τοῦ ζ. τοῦ Βερολίνου (E. Berger - R. Lullies, *Antike Kunstwerke der Sammlung Ludwig I* (1979), 108 κέ. ἀριθ. 39), κρατήρας Leningrad 1899.75 τοῦ ζ. τοῦ Διογένη (ARV² 248.1. *AntK* 13, 1970, 13 κέ. πίν. 7-10), ὕδρία British Museum E 182 τοῦ ζ. τῆς Οἰνάνθης (ARV² 580.2), στάμνος Λούβρου G 370 τοῦ ζ. Providence (ARV² 639.54. B. Philippaki, *The Attic Stamnos* (1967), πίν. 24.2), κρατήρας Βοστώνης 00.346 τοῦ ζ. τοῦ Λυκάονος (ARV² 1045.7), ὕδρία Karlsruhe B 36 τοῦ ζ. τῆς κρίσης τοῦ Πάρη τῆς Καρλσρούης (ARV² 1315.1).

Ἐνα χαρακτηριστικό παράδειγμα από την πλαστική εἶναι ὁ Δίας τοῦ ἀνατολικοῦ αἰτώματος τοῦ ναοῦ τῆς Ὀλυμπίας πού με μεγάλη πιθανότητα συμπληρώνεται με χάλκινο κεραυνό στο άριστερό του χέρι, βλ. M.L. Säflund, *The East Pediment of the Temple of Zeus at Olympia* (1970), 114 κέ. Στήν ἀνάγλυφη πλαστική ἓνα βέβαιο παράδειγμα ἔχουμε στὸν Δία τοῦ ψηφισματικοῦ ἀναγλύφου Ἐθν. Μ. 1481 τοῦ ἔτους 362/1 (Binneboessel, *Studien zu den attischen Urkundenreliefs des 5. und 4. Jhs* (1932), 10 ἀριθ. 37. Svoronos, *AthNM* 599 πίν. 106. Lippold, *HdArch* III.1 (1950), 247 σημ. 1 πίν. 88.3). Ὁ θεός πού κάθεται σὲ θρόνο πρὸς τὰ ἀριστερὰ καὶ ἀκουμπᾷ τὸ άριστερό χέρι λυγισμένο στο ἔρεισίχειρο, κρατοῦσε κάθετο τὸν κεραυνό, ἀπὸ τὸν ὁποῖο σώζονται οἱ τρεῖς κάτω ἀκτίνες του. Στὸ δεξιὸ χέρι, με βάση τὰ ὑπολείμματα, μπορούμε νὰ ἀναπαραστήσουμε τὸ σκῆπτρο. Μιὰ ἄλλη πιθανή περίπτωση εἶναι ὁ Δίας τοῦ ἀναθηματικοῦ ἀναγλύφου τῆς Ἀγορᾶς I 7154, τὸν ὁποῖο ὁ Berger, *AntK* 20, 1977, 139 πίν. 33.4 συμπληρώνει με κεραυνό στο άριστερό χέρι. Δὲν χρειάζεται νὰ ἐπεκταθοῦμε σὲ μεταγενέστερα μνημεῖα, κυρίως χάλκινα ἀγαλμάτια τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων, πού δείχνουν τὸν Δία με κεραυνό στο άριστερό χέρι. Ἀπὸ τὰ σχετικὰ παραδείγματα, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα εἰκονίζει ὁ A.B. Cook, *Zeus I-III*, θὰ ἤθελα νὰ σημειώσω ἐδῶ μόνο τὸν καθιστὸ Δία τοῦ νεοαττικοῦ προστομιαίου (;) πού ξέρουμε ἀπὸ τὸ ἐκμαγεῖο τοῦ Κιέλου (H. Sauer, *AA* 1963, 94 κέ. εἰκ. 1-3. Cook ὅπ. III.1 (1940), 654 εἰκ. 502), ἐπειδὴ ἡ σκηνή πού εἰκονίζεται εἶναι ἡ γέννηση τῆς Ἀθηνᾶς.

Τὸ χέρι τοῦ Δία τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀναφέρουν παραπέμποντας σὲ προφορικές ἀνακοινώσεις μου ὁ Brommer, *AM* 84, 1969, 111, ὁ Beyer, *AM* 89, 1974, 136 σημ. 31, ὁ A. Delivorrias, *Attische Giebelskulpturen und Akrotere des 5. Jhs* (1974), 185 καὶ ὁ E. Berger, *Geburt der Athena* 18 κέ. καὶ *AntK* 20, 1977, 137 κέ.

Για την απόδοση του θραύσματος του Ἐθνικοῦ Μουσείου στο ἄγαλμα τοῦ Δία τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος ὑπάρχουν, νομίζω, πολλές πιθανότητες. Τὰ νεροφαγώματα δείχνουν ὅτι τὸ ἄγαλμα τοῦ Δία ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται τὸ χέρι μὲ τὸν κεραυνὸ ἦταν ἐκτεθειμένο στὸ ὑπαιθρο. Περισσότερο ὅμως βάρος ἔχουν οἱ ἐνδείξεις τοῦ στύλ. Ἡ σύγκριση τοῦ χεριοῦ μὲ τὸ χέρι Μ. Ἀκρ. 1215 (Smith 23 ἀριθ. 27 πίν. 14Α. Brommer PG 68 ἀριθ. 27) τὸ ὁποῖο ὁ Marcadé BCH 80, 1956, 179 κέ. πίν. V (πρβ. MonPiot 50, 1958, 33 εἰκ. 16) ἀπέδωσε μὲ πολλὴ πιθανότητα στὸν Ἥλιο τοῦ ἀετώματος (βλ. τὶς ἀπεικονίσεις Πί ν. 21.1-2), δείχνει ὅτι τὸ χέρι τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου βρίσκεται ὡς πρὸς τὸ στυλ καὶ τὴ χρονολόγηση πολὺ κοντὰ του. Για τὴν ἀπόδοση συνηγοροῦν ἐνμέρει καὶ οἱ χάλκινες λεπτομέρειες τοῦ κεραυνοῦ, προσθήκες ποὺ βρίσκουν παράλληλα καὶ σὲ ἄλλα γλυπτὰ τῶν ἀετωμάτων.

Προσπάθησα νὰ βρῶ κάποια ἐνδειξὴ στὴν παλιότερη βιβλιογραφία ποὺ θὰ ἐπιβεβαίωνε τὴν προέλευση τοῦ θραύσματος ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη, ἀλλὰ χωρὶς ἱκανοποιητικὸ ἀποτέλεσμα. Για ἓνα χέρι ποὺ ἀναφέρει ὁ Sybel, Katalog der Sculpturen zu Athen (1881), ἀριθ. 4786.3 στὸν Οἰκίσκο τῶν Ἀπομάχων καὶ ποὺ περιγράφεται ὡς «Kolossale l. Hand, ab zweiter und dritter Finger, mit Rolle?» δὲν δίνονται μέτρα. Ἡ ταύτιση ἐπομένως δὲν μπορεῖ νὰ τεκμηριωθεῖ. Παρὰ ταῦτα ὅμως ἡ προέλευση τοῦ θραύσματος ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη καὶ συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα τοῦ Παρθενῶνα συγκεντρώνει τὶς περισσότερες πιθανότητες ἀπὸ κάθε ἄλλη περίπτωση. Κανένα ἀπὸ τὰ ἀγάλματα τοῦ Δία ποὺ ἀναφέρει ὁ Πausanias στὴν Ἀθήνα (F.W. Imhoof-Blumer, P. Gardner NCP 136 κέ.) δὲν μπορεῖ νὰ σχετιστεῖ ἱκανοποιητικὰ μὲ τὸ χέρι τοῦ Δία τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Τὰ ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικὰ αὐτοῦ τοῦ χεριοῦ γιὰ τὰ ὁποῖα ἔγινε λόγος παραπάνω καὶ ἡ ἐξαίρετη πλαστικὴ ἐργασία ποὺ βρίσκει τὸ συγγενέστερο παράλληλό της σὲ ἓνα χέρι ἀδιαφιλονίκητα παρθενῶνιο, τὸ χέρι Μ. Ἀκρ. 1215, μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἐπιμένουμε στὴ συσχέτιση τοῦ θραύσματος μὲ τὸ ἄγαλμα τοῦ Δία τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος.

Για τὴν ἀπόδοση αὐτὴ χρειάζεται νὰ ἐλεγχθοῦν ὁρισμένα συμπληρωματικὰ στοιχεῖα καὶ κυρίως τὸ μέγεθος τοῦ ἀγάλματος ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς διαστάσεις τοῦ χεριοῦ. Ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ μέσο τῆς ἄρθρωσης τοῦ δείκτη ὡς τὸ μέσο τῆς ἄρθρωσης τοῦ μικροῦ δαχτύλου εἶναι 17 ἐκ. περίπου, τὸ πλάτος τῆς παλάμης στὶς ἄρθρώσεις τῶν δαχτύλων 20.2 ἐκ. Τὸ χέρι τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου εἶναι λοιπὸν κατὰ τι μικρότερο ἀπὸ τὸ χέρι Μ. Ἀκρ. 4116 (πλάτος παλάμης στὶς ἄρθρώσεις τῶν δαχτύλων 22 ἐκ.), τὸ ὁποῖο ὁ Fuchs, AM 79, 1964, 132 καὶ Gnomon 39, 1967, 168 ἀπέδωσε στὸν Ποσειδῶνα τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος, ἐνῶ ὁ Beyer, AM 92, 1977, 114 σημ. 44 στὸν Δία τοῦ ἀνατολικοῦ. Τὸ χέρι δὲν φαίνεται νὰ εἶναι μεταγενέστερο, ἀλλὰ τὸ μέγεθός του δημιουργεῖ δυσκολίες γιὰ τὶς ἀποδόσεις ποὺ προτάθηκαν (ὁ Brommer, AM 84, 1969,

120 δὲν τὸ θεωρεῖ παρθενώνειο). Τὸ ἄγαλμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται τὸ χέρι τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου θὰ εἶχε ὕψος ὄρθιο, μὲ βάση τὶς διαστάσεις πού ἀναφέραμε, γύρω στὰ 4/4.20 μ. Ἐὰν ὁμως τὸ ἀναπαραστήσουμε καθιστό, φτάνουμε στὸ ὕψος τῶν 3/3.20 μ. Μὲ τὸ ὕψος αὐτὸ τὸ ἄγαλμα χωρεῖ ἄνετα στὸ τμήμα τοῦ αἰτώματος πού ὀρίζουν τὸ βόρειο μέρος τοῦ γείσου 12 καὶ τὸ μακρὺ ὀρθογώνιο ἔξαρμα (Randbank) τοῦ γείσου 13 πού συμπίπτει μὲ τὸ ἄκρο μιᾶς πλίνθου, ὅπως θὰ προσπαθήσουμε νὰ δείξουμε παρακάτω Κεφ. 7.

Ἐνα ἄλλο στοιχεῖο πού πρέπει νὰ ἐξεταστεῖ εἶναι ἡ διάβρωση στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ χεριοῦ. Κατὰ τὴ γνώμη μου ἡ διάβρωση αὐτὴ δὲν ἔχει σχέση μὲ τὴ θέση πού εἶχε τὸ χέρι στὸ αἶτωμα, ἀλλὰ ὀφείλεται στίς περιπέτειες τοῦ θραύσματος μετὰ τὴν ἀπόσπασή του ἀπὸ τὸ ἄγαλμα. Χαρακτηριστικὸ γι' αὐτὸ εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι παρόμοια διάβρωση παρουσιάζουν καὶ τὰ σπασίματα στὸν καρπὸ. Ἀντίθετα ἀπὸ τὴ διάβρωση περισσότερο βοηθητικὰ γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τοῦ μοτίβου τοῦ χεριοῦ εἶναι, νομίζω, τὸ φούσκωμα πού παρουσιάζει ὁ καρπὸς καὶ ἡ καμπυλότητα πού χαρακτηρίζει τὴ μετάβασιν ἀπὸ τὸν καρπὸ στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς παλάμης (βλ. Πί ν. 20.1-2). Ἡ λεπτομέρεια αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ συνδυαστεῖ μὲ ἓνα χέρι πού ἔπεφτε ἄδρανὲς πρὸς τὰ κάτω ἢ, πιὸ πιθανά, μὲ ἓνα χέρι πού ἀκουμποῦσε μὲ τὸν πήχη ἐπάνω στὸ ἐρεισίχειρο καὶ ἔπεφτε πρὸς τὰ κάτω, λυγισμένο στὸν καρπὸ. Γιὰ τὴν ἀναπαράστασιν αὐτὴ θὰ συνηγοροῦσαν καὶ τὰ νεροφαγώματα ἀνάμεσα στὰ δάχτυλα. Ἀλλὰ καὶ ὁ τὸρμος στὸν σπασμένο καρπὸ, ἄσχετα ἐὰν εἶναι ἀρχικὸς ἢ μεταγενέστερος, δικαιολογεῖται ἴσως καλύτερα ἐὰν συνδυαστεῖ μὲ τὸ μοτίβο πού περιγράφουμε. Ἀνεξάρτητα πάντως ἀπὸ αὐτὲς τὶς λιγότερο ἢ περισσότερο ὑποθετικὲς ἐκτιμήσεις, τὸ ἀριστερὸ χέρι μὲ τὸν κεραυνὸ τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου, ἀπὸ τὴ στιγμή πού θὰ συσχετιστεῖ μὲ τὸν Δία τοῦ ἀνατολικοῦ αἰτώματος, συνηγορεῖ γιὰ τὴν κατενώπιον ἀναπαράστασιν τοῦ ἀγάλματος, ὅπως θὰ ἀναπτύξουμε διεξοδικότερα παρακάτω Κεφ. 7. Γιὰ τὴν ἀναπαράστασιν ὁμως αὐτὴ ὁ ἀρχαιολόγος δὲν μπορεῖ νὰ βοηθηθεῖ παρὰ μόνον ἀπὸ τὴ φαντασία του.

3. ΑΛΛΑ ΠΙΘΑΝΑ ΘΡΑΥΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΤΙΣ ΜΕΤΟΠΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΩΝ ΑΕΤΩΜΑΤΩΝ

3.1. Τμήμα κορμού και άριστερου χεριού, Έθν. Μ. 5680 (Π ί ν. 24.1-2)

Άπο τὰ νέα ὑπόγεια τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Ὑψος 27 ἐκ. Τὸ χέρι, λυγισμένο στὸν ἀγκώνα σὲ ὀρθή γωνία, σώζεται ἀπὸ τὸν ὄμο ὡς τὴν ἀρχὴ τοῦ πήχη, γύρω ἀπὸ τὸν ὁποῖο τυλίγεται τὸ ἱμάτιο. Κολλητὰ στὸ χέρι σώζεται μικρὸ μέρος ἀπὸ τὸν κορμὸ μὲ ὑπολείμματα πτυχῆς. Ἡ μορφὴ λοιπὸν φοροῦσε ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ἱμάτιο καὶ χιτῶνα, ἦταν δηλαδὴ μάλλον γυναικεία. Στὴν πίσω πλευρὰ τοῦ θραύσματος ἔχουμε χοντρή δουλειά, μεγάλη διάβρωση καὶ νεροφαγώματα. Οἱ λεπτομέρειες αὐτὲς δείχνουν ὅτι τὸ χέρι προέρχεται ἀπὸ μιὰ μορφὴ ποὺ ἔστρεφε τὸν κορμὸ πρὸς τὰ δεξιὰ της. Ὁ βραχιόνας ὕψους 23.7 ἐκ. ἔχει τὸ μέγεθος τῶν βραχιόνων τῶν γυναικείων μορφῶν τῶν μετοπῶν. Ἐὰν πράγματι προέρχεται ἀπὸ τὸν Παρθενῶνα, θὰ μπορούσε νὰ ἀνήκει σὲ κάποια μετόπη τῆς βόρειας πλευρᾶς, ἐφόσον οἱ μετόπες τῆς νότιας μάλλον ἀποκλείονται κατὰ τὴ γνώμη μου.

3.2. Τμήμα ἀπὸ τὸ στήθος ἀνδρικῆς μορφῆς, Έθν. Μ. 5681 (Π ί ν. 27.2)

Άπο τὰ νέα ὑπόγεια τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Ὑψος 32.5 ἐκ. Τὸ θραῦσμα σώζει τμήμα τοῦ δεξιοῦ στήθους καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ δελτοειδοῦς μιᾶς γυμνῆς ἀνδρικῆς μορφῆς ὑπερφυσικοῦ μεγέθους. Στὴ συνάντηση τοῦ δελτοειδοῦς μὲ τὸν μαστοειδῆ ἀρχίζει ἡ ζαρωματιὰ τῆς μασχάλης. Ἐπάνω δεξιὰ, στὴ ρίζα τοῦ δελτοειδοῦς ὑπάρχει μιὰ μικρὴ ὀπὴ διαμέτρου 1.2 ἐκ. καὶ σωζόμενου βάθους 2 ἐκ. Ὑπολείμματα ἀπὸ μιὰ δευτέρη παρόμοια, σώζονται ἀριστερότερα, στὴν ἐπάνω δεξιὰ γωνία τοῦ θραύσματος. Τὸ βάθος της ἦταν 2.5 ἐκ. Καὶ οἱ δύο ὁπὲς κατευθύνονται λοξὰ πρὸς τὰ πίσω καὶ κάτω. Ἡ γλυπτὴ ἐπιφάνεια τοῦ θραύσματος εἶναι ἀρκετὰ διαβρωμένη.

Ὡς πρὸς τὸ μέγεθός του τὸ θραῦσμα ταιριάζει τόσο πολὺ στὸ ἄγαλμα τοῦ Ἑρμῆ (Η) τοῦ δυτικοῦ αἰετώματος, ὥστε πρὶν δοκιμάσω τὸ ἐκμαγεῖο πιστεύω ὅτι πρόκειται πιθανότατα γιὰ θραῦσμα αὐτοῦ τοῦ ἀγάλματος, ἀπὸ τὸ ὁποῖο κατὰ σύμπτωση λείπει αὐτὸ τὸ τμήμα. Ἀκόμα καὶ οἱ ὁπὲς βρίσκονται στὰ ἴδια σημεῖα (βλ. σχετικὰ Brommer PG πίν. 91. Fuchs, Gnomon 39, 1967, 166). Τὸ θραῦσμα ὅμως δὲν προέρχεται ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἄγαλμα. Ἐὰν τὸ δεχθεῖ κανεὶς ὡς παρθενώνειο, θὰ πρέπει ἴσως νὰ τὸ συσχετίσει μὲ ἓνα ἄγαλμα τοῦ

ἴδιου μεγέθους μετὸν Ἑρμῆ τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος, ἀλλὰ πού ἡ θέση του θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ ἀναγκαστικά στὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα.

3.3. Τμῆμα ἄκρου δεξιοῦ χεριοῦ, Ἑθν. Μ. 5682 (Π í ν. 24.3-4)

Ἀπὸ τὰ νέα ὑπόγεια τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου. Μῆκος 18 ἐκ. Σώζεται μέρος ἀπὸ τὴν παλάμη μετὴν ἀρχὴ τοῦ ἀντίχειρα, τοῦ μέσου καὶ τοῦ παράμεσου. Στὴν ἐσωτερικὴ του πλευρὰ τὸ χέρι εἶναι χοντροδουλεμένο. Ἡ ἐπιφάνεια παρουσιάζει μεγάλη διάβρωση καὶ νεροφαγώματα τόσο στὴν ἐσωτερικὴ ὥς καὶ στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ. Οἱ φουσκωμένες καὶ κάπως περιληπτικὲς φόρμες δείχνουν ὅτι τὸ χέρι εἶναι γυναικεῖο. Ἡ συσχέτιση μετὰ τὰ ἀετώματα πού προτείνεται βασίζεται στὸ στύλ, τὸ μέγεθος καὶ τὰ ὑπόλοιπα ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικά.

3.4. Τμῆμα τοῦ πήχης μετὸν ἀγκώνα λυγισμένου δεξιοῦ χεριοῦ, Ἑθν. Μ. 5683 (Π í ν. 25.1-2)

Ἀπὸ τὰ νέα ὑπόγεια τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου. Μῆκος 23.2 ἐκ. Ἡ ἐξωτερικὴ καὶ ἡ κάτω πλευρὰ παρουσιάζουν ἔντονα νεροφαγώματα, πολὺ χαρακτηριστικά. Ὁ πήχης, πού προέρχεται ἀσφαλῶς ἀπὸ ἄγαλμα ἐκτεθειμένο στὸ ὑπαίθρο, ἀνῆκε σὲ γυναικεῖα μορφή μετὸ μέγεθος μεγαλύτερο ἀπὸ τὸ φυσικόν. Στὸ σπάσιμο τοῦ βραχίονα ἡ μέγιστη διάμετρος εἶναι 13.5 ἐκ. καὶ ἡ ἐλάχιστη 12. Στὸ κάτω μέρος τοῦ πήχης οἱ ἀντίστοιχες διαστάσεις εἶναι 10 καὶ 9.3 ἐκ.

3.5. Τὸ ἐπάνω ἀριστερὸ τμῆμα γυναικείας κεφαλῆς, Ἑθν. Μ. 5684 (Π í ν. 26.1-2, 27.1)

Στὸ θραῦσμα, πού προέρχεται ἐπίσης ἀπὸ τὰ νέα ὑπόγεια τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου χωρὶς ἔνδειξη, σώζεται μέρος ἀπὸ τὴν κορυφὴ τοῦ κρανίου, ὁ ἀριστερὸς κρόταφος μετὸ αὐτὶ καὶ ἓνα μικρὸ τμῆμα τοῦ μετώπου. Τὸ ὕψος τοῦ θραύσματος εἶναι 24 ἐκ. Τὰ μαλλιά στὸ κρανίον ἀποδίδονται κολλημένα, ἐνῶ στὸν κρόταφο πετάγονται ἔξεργα σὲ κυματιστοὺς βοστρύχους πού ἔρχονται πρὸς τὰ πίσω. Ἀπὸ τὸ αὐτὶ λείπει ὁ λοβός. Ὁλὴ ἡ ἐπιφάνεια εἶναι πολὺ διαβρωμένη, ἰδιαίτερα στὸ κρανίον, ὅπου τὰ νεροφαγώματα εἶναι ἐξαιρετικὰ ἔντονα καὶ βαθιά.

Τὸ θραῦσμα παρουσιάζει ὁρισμένες πολὺ χαρακτηριστικὲς ὁμοιότητες μετὰ τὴν κεφαλὴ Laborde (Brommer PG 66 ἀριθ. 18 πίν. 132). Τὰ μαλλιά στὸν κρόταφο εἶναι ἰδιαίτερα συγγενικά, ὅπως βλέπει κανεὶς στίς ἀπεικονίσεις Sauer WLK πίν. I. Ὅμοιες εἶναι ἐπίσης οἱ ἀνατομικὲς λεπτομέρειες τοῦ αὐτιοῦ. Γιὰ τὴ συσχέτιση ὥστόσο τοῦ θραύσματος μετὰ τὰ ἐναέτια τοῦ Παρθενώνα εἶναι ἐνδεικτικὲς, περισσότερο ἀπὸ τίς στυλιστικὲς ὁμοιότητες, οἱ ἀκόλουθες λεπτομέρειες: τὸ βαθμιδωτὸ λάξευμα πού σῶζεται στὴν πίσω πλευρὰ τοῦ κρα-

νίου, ὅμοιο ἀκριβῶς μὲ τὸ ἀντίστοιχο λάξευμα τῆς κεφαλῆς Laborde, καθὼς καὶ ἡ ἐπίπεδη διαμόρφωση τῆς κορυφῆς. Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἔντονη διάβρωση καὶ τὰ νεροφαγώματα κάνουν, μπορῶ νὰ πῶ, τὴν ἀπόδοση σχεδὸν βέβαιη.

Συγκρίσεις μὲ τὴν κεφαλὴ Laborde ἔδειξαν ὅτι καὶ ἡ κεφαλὴ ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται τὸ θραῦσμα τοῦ Ἑθν. Μουσείου εἶχε τὸ ἴδιο περίπου μέγεθος. Δυστυχῶς ἀπὸ αὐτὸ καὶ μόνο δὲν εἶναι δυνατό νὰ προσδιοριστεῖ ἡ θέση της. Ὅπωςδήποτε ἀποκλείονται οἱ μορφές στὸ μέσο τῶν ἀετωμάτων, ἀλλὰ ἡ κλιμάκωση τοῦ μεγέθους τῶν ὑπόλοιπων μορφῶν ὡς τὶς γωνίες δὲν εἶναι γνωστή. Ἴσως μάλιστα δὲν ἦταν καὶ ἀπόλυτα κανονικὴ. Ἄν καὶ θεωρῶ ἐπικίνδυνο νὰ προχωρήσω σὲ ὑποθετικὲς ἀναζητήσεις, θὰ ἤθελα νὰ ἐπισημάνω μιὰ κατὰ τὴ γνώμη μου ἐνδεικτικὴ λεπτομέρεια: ὅπως βλέπει κανεὶς στὸν Πί ν. 27.1, τὸ πτερύγιο τοῦ αὐτιοῦ δὲν εἶναι ἐλεύθερο ἀπὸ τὴν πίσω του πλευρά. Ἡ ἐργασία εἶναι ἄρκετὰ συνοπτικὴ. Μιὰ ἐξήγηση γιὰ τὴ δυσκολία ποὺ συνάντησε ἴσως ὁ καλλιτέχνης σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο καὶ ποὺ τὸν ἀνάγκασε νὰ μὴν προχωρήσει ὡς τὸ τελικὸ στάδιο ἐπεξεργασίας, θὰ ἦταν ἡ ὑπόθεση ὅτι τὸ ἄγαλμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται τὸ θραῦσμα μας προέρχεται πιθανὸν ἀπὸ ἓνα σύμπλεγμα. Γιὰ νὰ γίνω σαφέστερος παραπέμπω π.χ. στὸ σύμπλεγμα L M τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος. Ἡ κεφαλὴ τῆς M ποὺ σωζόταν στὰ χρόνια τοῦ Carrey (Bowie-Thimme πίν. 4) ἦταν τόσο κοντὰ στὸν ὦμο καὶ τὴν κεφαλὴ τῆς L (ὁ λαιμὸς καὶ πιθανότατα καὶ ἡ παρεγκεφαλίδα κολλοῦσαν ἐπάνω στὸ σῶμα τῆς L, ὅπως φαίνεται στοὺς πίν. 45, 48.3, 49 τοῦ Brommer), ὥστε μὲ βεβαιότητα μποροῦμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι ὁρισμένα τμήματα τῆς πίσω ἀριστερῆς πλευρᾶς της, ὅπως π.χ. ἡ περιοχὴ πίσω ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ αὐτί, θὰ ἦταν πολὺ χοντρικὰ ἐπεξεργασμένα.

3.6. Τμῆμα ἀπὸ τὸν δεξιὸ πῆχη ἀνδρικῆς μορφῆς κολοσσικοῦ μεγέθους, Ἑθν. Μ. 5685 (Πί ν. 28.1-2)

Προέρχεται ἀπὸ τὰ νέα ὑπόγεια τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου, χωρὶς ἐνδειξη. Μῆκος 22.3 ἐκ., μέγιστη διάμετρος ἐπάνω 19 ἐκ., κάτω 14.5 ἐκ. Στὸ θραῦσμα σώζεται τὸ ἀνώτερο τμῆμα τοῦ πῆχη τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ ἀνδρικῆς μορφῆς, ὅπως δείχνει ἡ ἔντονη πλαστικὴ δήλωση τῶν φλεβῶν στὴν ἐσωτερικὴ πλευρά. Ἀπὸ τὸ σπάσιμο κιόλας στὸ ἐπάνω ἄκρο πρέπει νὰ ἄρχιζε ὁ βραχίονας, ποὺ σχημάτιζε μὲ τὸν πῆχη σχεδὸν ὀρθὴ γωνία. Ἡ ἐξωτερικὴ πλευρά, ἀντίθετα μὲ τὴν ἐσωτερικὴ, εἶναι φαγωμένη καὶ ἀλλοιωμένη τόσο, ὥστε δύσκολα ἀναγνωρίζεται ἡ πλαστικὴ της διαμόρφωση. Νεροφαγώματα παρουσιάζονται στὴν πλάγια ἐσωτερικὴ πλευρά.

Γιὰ τὴν ἀπόδοση τοῦ θραύσματος στὰ ἀετωματικὰ γλυπτὰ τοῦ Παρθενώνα εἶναι χαρακτηριστικὰ ἡ ἐξαιρετικὴ ποιότητα τῆς πλαστικῆς ἐργασίας καὶ

όρισμένες έξωτερικές λεπτομέρειες, όπως ή διάβρωση και τὰ νεροφαγώματα. Ἡ ἐργασία θυμίζει πολὺ τὸν κορμὸ τοῦ Ποσειδῶνα, ἀπὸ τὸν ὁποῖο θὰ μποροῦσε, ὅπως προκύπτει καὶ ἀπὸ τὸ μέγεθος, νὰ προέρχεται. Τὸ δεξιὸ χέρι τοῦ Ποσειδῶνα συμπληρώνεται στὸ μοτίβο ποὺ συμπεράναμε γιὰ τὸ θραῦσμα Ἑθν. Μ. 5685, βλ. σχετικὰ Brommer PG 43. Fuchs, AM 79, 1964, 132 καὶ Gnomon 39, 1967, 168, ἄσχετα ἂν ὁ θεὸς κρατοῦσε τὴν τρίαινα στὸ δεξιὸ ἢ στὸ ἄριστερό χέρι. Πάντως ἡ συμπλήρωση μὲ τὴν τρίαινα στὸ δεξιὸ εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μου πιθανότερη· πρβ. καὶ Berger, AntK 19, 1976, 124.

3.7. Ἄκρο ἄριστερό πόδι γυναικείας μορφῆς κολοσσικοῦ μεγέθους, Ἑθν. Μ. 5686 (Π í ν. 29.1-2, 30.1-3, 28.3, 31.1)

Ἀπὸ τὰ νέα ὑπόγεια τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου χωρὶς ἐνδειξη. Μῆκος 29.5 ἐκ., ὕψος 21 ἐκ. Τὸ πόδι σώζεται ἀπὸ τὸ μετατάρσιο ὡς τὰ δάχτυλα. Ἀπὸ αὐτὰ ὁλόκληρα σώζονται μόνο τὰ δύο τελευταῖα. Τὰ ὑπόλοιπα εἶναι σπασμένα, τὸ μεγάλο καὶ τὸ δεύτερο ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τους, τὸ τρίτο ἀπὸ τὸ μέσο του περίπου. Τὸ τέταρτο εἶναι ἀκρωτηριασμένο στὸ νύχι του. Τὸ πόδι πατᾶ πάνω σὲ πλίνθο ποὺ τὸ πάχος της μειώνεται προοδευτικὰ πρὸς τὰ ἔμπρῳς. Ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ποδιοῦ εἶναι σπασμένη. Στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ της (Π í ν. 30.3), συγκεκριμένα ἀπὸ τὸ μικρὸ δάχτυλο καὶ πίσω, παρουσιάζει τέσσερις βαθιές, κάθετες χοντρές βελονιές καὶ σὲ κάποια ἀπόσταση τὴ μιὰ ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἀντίθετα στὸ τμῆμα της ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ μικροῦ δάχτυλου καὶ πρὸς τὰ ἔμπρῳς (Π í ν. 31.1) σχηματίζεται μιὰ κοιλότητα μὲ βελονιές σὲ πυκνὴ διάταξη ποὺ προχωροῦν λοξὰ κάπως ἀπὸ ἄριστερά πρὸς τὰ δεξιά. Στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ποδιοῦ (Π í ν. 30.1-2) στὴν καμάρια τοῦ μετατάρσιου, ὑπάρχει ἓνα κοῖλο λάξευμα μικροῦ βάθους, μὲ μῆκος 10.5 ἐκ. καὶ ἄνοιγμα γύρω στὰ 4 ἐκ. Ἐνα παρόμοιο λάξευμα, τὸ ἴδιο μακρὺ, ἀλλὰ πολὺ πιὸ ρηχό, ὑπάρχει καὶ στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ μετατάρσιου, πάνω ἀκριβῶς ἀπὸ τὶς κάθετες χοντρές βελονιές ποὺ ἀναφέραμε.

Ἡ ἐπιδερμίδα τοῦ μαρμάρου εἶναι πολὺ διαβρωμένη, ἀλλὰ οἱ πλαστικὲς φόρμες τοῦ ποδιοῦ δὲν ἔχουν ἐξαλειφτεῖ. Μαλακὲς καὶ ὁμαλὰ καμπυλωμένες καθὼς εἶναι, ταιριάζουν σὲ ἓνα γυναικεῖο πόδι, ὅπως φαίνεται ἐξάλλου καὶ ἀπὸ τὰ σωζόμενα δάχτυλα. Δύο φλέβες ποὺ πετάγονται φουσκωμένες δεξιά καὶ ἄριστερά στὸ μετατάρσιο σχετίζονται μὲ τὸ μοτίβο τοῦ σκέλους καὶ γενικότερα μὲ τὸ μοτίβο τῆς μορφῆς ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται τὸ πόδι τοῦ Ἑθν. Μουσείου. Τὸ πόδι παρουσιάζει μιὰ ἐντονη κλίση πρὸς τὰ ἔμπρῳς. Ἡ πλίνθος κάτω ἀπὸ τὸ μικρὸ δάχτυλο ἔχει ὕψος 4 ἐκ., ἐνῶ στὸ πίσω μέρος φτάνει τὰ 11.7 ἐκ. Παράλληλα μὲ τὴν κλίση πρὸς τὰ ἔμπρῳς τὸ πόδι παρουσιάζει καὶ μιὰν ἐλαφρὰ κλίση πρὸς τὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ του. Τὸ ἄριστερό σκέλος τῆς μορφῆς ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται τὸ θραῦσμα ἐκτεινόταν, ἐπομένως πρὸς τὰ

πλάγια, με τὸ ἄκρο πόδι ἐπικλινὲς πάνω στὴν πλίνθο καὶ με ἐλαφρὰ ἀνασηκωμένο τὸ πέλμα ἀπὸ τὴν ἐξωτερικὴ του πλευρά. Τὸ πόδι λοιπὸν ἀνῆκε σὲ μιὰ μορφή ποὺ εἰκονιζόταν σὲ διασκελισμό. Γιὰ τὰ ζητήματα ποὺ θὰ συζητηθοῦν παρακάτω ἰδιαίτερη σημασία ἔχουν οἱ σκουριές ἀπὸ σίδηρο ποὺ παρατηροῦνται στὰ λαξεύματα τοῦ μεταταρσίου, στὸ τοίχωμα τῆς πλίνθου στὴν ἐξωτερικὴ πλευρά, καθὼς καὶ στὴν κάτω ἐπιφάνεια τῆς πλίνθου. Σημαντικὴ ἐπίσης εἶναι ἡ ἐνδειξη τοῦ μεγέθους. Ἀπὸ τὸ σωζόμενο μῆκος τοῦ ποδιοῦ 29.5 ἐκ. γίνεται φανερὸ ὅτι ἡ μορφή ἦταν κολοσσικοῦ μεγέθους. Τὸ πόδι συμπληρωμένο θὰ πλησίαζε τὰ 45 ἐκ. περίπου. Τὸ ὕψος λοιπὸν τοῦ ἀγάλματος ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται τὸ πόδι ὑπολογίζεται γύρω στὰ 3 μ.

Ἐνδεικτικὲς γιὰ τὴν προέλευση τοῦ θραύσματος ἀπὸ τὰ ἀετώματα τοῦ Παρθενῶνα εἶναι οἱ λεπτομέρειες κατεργασίας τῆς πλίνθου στὸ κάθετο τοίχωμα τῆς ἐξωτερικῆς πλευρᾶς καὶ στὴν κάτω πλευρά της. Ἡ τελευταία, λεία στὸ μεγαλύτερο τμῆμα της (Πί ν. 28.3), μᾶς ὁδηγεῖ στὶς ἀντίστοιχες λεπτομέρειες ποὺ παρουσιάζουν οἱ ἐπιφάνειες ἔδρασης ὀρισμένων γλυπτῶν τῶν ἀετωμάτων, ὅπως π.χ. τῆς καθιστῆς μορφῆς Μ. Ἀκρ. 888 (Berger, AntK 20, 1977, πίν. 36.3) καὶ τῆς μορφῆς Α τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος (Brommer PG πίν. 82.5). Καὶ μιὰ ἄλλη λεπτομέρεια τῆς κάτω πλευρᾶς τῆς πλίνθου συνηγορεῖ νομίζω γιὰ τὴ συσχέτιση τοῦ θραύσματος με τὰ ἀετώματα. Τὸ τμῆμα κάτω ἀπὸ τὸ μπροστινὸ μέρος τοῦ ποδιοῦ, ἀπὸ τὸ δεῦτερο δάχτυλο καὶ ὡς τὴν ἀρχὴ τοῦ μικροῦ περίπου, παρουσιάζει σὲ βαθύτερο ἐπίπεδο λίγων χιλιοστῶν βελονιές, σήμερα ἀρκετὰ διαβρωμένες, ἀλλὰ εὐδιάκριτες (Πί ν. 28.3). Σχηματίζεται ἔτσι ἓνα εἶδος προστατευτικῆς ταινίας σ' αὐτὸ τὸ τμῆμα, ὅπου τὸ πάχος τῆς πλίνθου περιορίζεται στὸ ἐλάχιστο (βλ. Πί ν. 30.3). Παρόμοιες λεπτομέρειες βρίσκουμε καὶ στὴν περιφέρεια τῶν ἐπιφανειῶν ἔδρασης τῶν μορφῶν D καὶ E τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος (Brommer PG πίν. 32.3 καὶ 37.3).

Τὸ λάξευμα στὴν ἐσωτερικὴ πλευρά τοῦ μεταταρσίου καὶ τὸ ἀντίστοιχὸ του ἀβαθέστερο λάξευμα στὴν ἐξωτερικὴ σχετίζονται, χωρὶς ἀμφιβολία, με σιδερένια ἄγκιστρα ὅπως μᾶς δείχνουν τὰ ἔχνη τῆς σκουριᾶς ποὺ διατηρήθηκαν. Κρίνοντας ἀπὸ τὴ θέση καὶ τὴ μορφή τοῦ λαξεύματος στὴν ἐξωτερικὴ πλευρά, σὲ συνδυασμὸ με τὶς ἐνδείξεις ἀπὸ τὴν κατεργασία τοῦ συνεχόμενου πρὸς τὰ κάτω τοιχώματος τῆς πλίνθου, μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι στὸ λάξευμα αὐτὸ ἔπιανε με τὴν ὀριζόντια κεραία τοῦ ἑνα ἑλασμα-ἄγκιστρο σχήματος Γ, πλατὺ ἕως 8 ἐκ. τὸ πολὺ, ποὺ ἔδενε τὸ πόδι με τὴ βάση του. Παρόμοιο ἄγκιστρο θὰ πρέπει νὰ συμπεράνουμε καὶ στὴν ἐσωτερικὴ πλευρά, με μακρύτερη ὅμως τὴν ὀριζόντια κεραία, ἀφοῦ ἡ πλίνθος τοῦ ἀγάλματος φαίνεται ὅτι συνεχιζόταν ἀπὸ αὐτὴ τὴν πλευρά. Τὰ δύο ἄγκιστρα προϋποθέτουν ἰσάριθμους τὸρμους στὴν ἐπάνω πλευρά τῆς βάσης ὅπου ἔστεκε τὸ ἄγαλμα.

Ἀφήνοντας πρὸς τὸ παρὸν κατὰ μέρος τὸ πρόβλημα τῶν σιδερένιων ἀγκί-

στρών που συμπεράναμε, ἄς δοῦμε τὸ πρόβλημα τῆς σχέσης τοῦ ποδιοῦ μὲ τὰ γλυπτὰ τῶν ἀετωμάτων τοῦ Παρθενώνα. Ἀπὸ τὰ ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικά, ἡ μεγάλη διάβρωση μὲ τὰ ξεφλουδίσματα τῆς ἐπιδερμίδας, ὅμοια ἀκριβῶς ὅπως στὸ μηρὸ τοῦ Ἑρμῆ (Π í ν. 7, 8) καὶ σὲ ἄλλα γλυπτὰ τῶν ἀετωμάτων, εἶναι πολὺ ἐνδεικτική. Ἡ πλαστικὴ ἐργασία ἐπίσης ἀμιλλᾶται σὲ δύναμη καὶ ποιότητα καὶ αὐτὰ ἀκόμα τὰ γλυπτὰ τῶν ἀετωμάτων ποὺ μᾶς σώθηκαν. Δυστυχῶς, ἀπὸ τὰ ἀκρωτηριασμένα ἄκρα πόδια τῶν γυναικείων μορφῶν ποὺ μᾶς σώζονται, ὅπως π.χ. τῆς Ε καὶ Κ τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος, ἔχουμε πολὺ λίγες λεπτομέρειες. Ὡστόσο ἡ σύγκριση τοῦ ποδιοῦ τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου μὲ τὸ σωζόμενο ἀντίστοιχο τμήμα ἐνὸς γυναικείου ἀριστεροῦ ποδιοῦ μὲ σανδάλι Μ. Ἀκρ. 2271 (Π í ν. 31.2), τὸ ὁποῖο ἡ Μ. Μπούσκαρη, ΑΔ 24, 1969, Μελέται 10, πίν. 8 α-γ (πρβ. Beyer, AM 92, 1977, 112 σημ. 39 πίν. 49.3. Brommer, AM 84, 1969, 117) ἀπέδωσε μὲ μεγάλη πιθανότητα στὴν Ἀθηνᾶ τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος, εἶναι κατὰ τὴ γνώμη μου πολὺ ἐνδεικτική. Τὸ πόδι τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου ποὺ ξεπερνᾷ σὲ ποιότητα καὶ αὐτὸ ἀκόμα τὸ πόδι τῆς Ἀκρόπολης παρουσιάζει, παρὰ τὴ διαφορὰ τοῦ στύλ, πολλὰς συγγενικὲς λεπτομέρειες. Ἐχει ἀκόμα καὶ τὶς ἴδιες περίπου διαστάσεις: τὸ πλάτος τοῦ ποδιοῦ στὴ ρίζα τῶν δαχτύλων εἶναι 18.2 ἐκ. Ἡ ἴδια διάσταση στὸ πόδι τῆς Ἀκρόπολης 2271 εἶναι 17.5 ἐκ. Τὸ πόδι τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου ἀνήκει λοιπὸν σὲ μιὰ μορφή τοῦ ἴδιου σχεδὸν μεγέθους μὲ τὴν Ἀθηνᾶ τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος.

Ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ θὰ δεχτεῖ κανεὶς τὸ πόδι ὡς παρθενώνειο οἱ δυνατότητες συσχετισμοῦ του μὲ ἓνα συγκεκριμένο ἄγαλμα τῶν ἀετωμάτων περιορίζονται σημαντικά. Τὸ μέγεθος τοῦ ποδιοῦ μᾶς περιορίζει ὅπωςδὴποτε στὰ ἀγάλματα τοῦ μεσαίου τμήματος τῶν ἀετωμάτων, ἐνῶ οἱ τεχνικὲς λεπτομέρειές του ἐπιβάλλουν τὴν ἄμεση γειτνίασή του μὲ δύο τόρμους γόμφων-ἀγκίστρων στὴν ἐπάνω πλευρὰ τοῦ ὀριζόντιου γείσου. Αὐτὲς τὶς προϋποθέσεις πληροῦν μόνον τὰ γεῖσα 14 καὶ 15 τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος. Δὲν ἀποκλείεται βέβαια παρόμοιους γόμφους νὰ εἶχαμε καὶ στὰ ἀγάλματα ἐκεῖνα ποὺ δὲν κάθονταν ἀπευθείας ἐπάνω στὸ γεῖσο ἀλλὰ σὲ ξεχωριστὲς πλίνθους, ὅπως π.χ. ὑποθέτουν γιὰ τὸ θραῦσμα Μ. Ἀκρ. 6713 ποὺ θεωρεῖται ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὰ ἀετώματα (Wegner, Neue Beiträge zur klassischen Altertumswissenschaft (1954), 185 κέ. πίν. 40 κέ. Brommer PG 97 ἀριθ. 8. Harrison, AJA 71, 1967, 47 κέ.). Ἀναφέρω αὐτὴ τὴν περίπτωση γιὰ τὸ πόδι τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου θὰ μπορούσε νὰ σχετιστεῖ πρὸς στιγμήν μὲ τὸ ἀριστερὸ σκέλος τῆς Ἀμφιτρίτης (Ο) τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος, τῆς ὁποίας τὸ ἄκρο πόδι πατοῦσε ἴσως ἐπάνω σὲ μιὰ ἀνεξάρτητη πλίνθο, ἐὰν βέβαια διαβάζουμε σωστὰ τὸ σχέδιο τοῦ Carrey (Bowie-Thimme πίν. 2. Brommer PG πίν. 64). Τὸ μέγεθος ὅμως τοῦ ποδιοῦ καὶ τὸ μοτίβο του, διαφορετικὸ σὲ κίνηση καὶ κλίση

ἀπὸ τὸ ἄκρο πόδι τῆς Ἀμφιτρίτης τοῦ σχεδίου τοῦ Carrey, ἀποκλείουν αὐτὴ τὴ συσχέτιση. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὰ δύο γείσα τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος πού προαναφέραμε μπορούμε νὰ ἀποκλείσουμε τὴν περίπτωση τοῦ γείσου 15, γιατί στὸ γεῖσο αὐτὸ τοποθετεῖται ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω Κεφ. 5.2 ἡ πεπλοφόρος Wegner. Περιοριζόμαστε λοιπὸν ἀναγκαστικὰ στὸ γεῖσο 14, γιὰ τὸ ὁποῖο συνηγορεῖ ὅπως εἶδαμε ἤδη καὶ τὸ μέγεθος τοῦ ἀγάλματος πού ὑπολογίστηκε γύρω στὰ 3 μ.

Τοποθετώντας τὸ πόδι ἀριστερὰ ἀπὸ τὸν βόρειο, λοξό, τὸρμο τοῦ γείσου 14 μὲ τὶς διαστάσεις τοῦ ὁποίου συμφωνοῦν οἱ ἐνδείξεις τοῦ λαξεύματος στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ μεταταρσίου (οἱ διαστάσεις τοῦ τὸρμου εἶναι 8×8 κατὰ τὸν Μπαλάνο, *Les monuments de l'Acropole* (1938), πίν. 112, τὸ βάθος τοῦ 10 ἐκ. κατὰ τὸν Sauer, *AD I* (1890), 51. Ὁ Beyer, *AM* 89, 1974, 132 εἰκ. 9 σημειώνει 8×6 ἐκ.), τὸ περίγραμμα τῆς πλίνθου τοῦ καὶ εἰδικότερα ἡ γωνία πού σχηματίζεται κάτω ἀπὸ τὸ μικρὸ δάχτυλο βρίσκουν τὴν ἀνταπόκρισὴ τους στὶς λεπτομέρειες τοῦ ὀρίου τῆς βάθυνσης (Leere), ὅπως σχεδιάζεται ἀπὸ τὸν Sauer *AD I* πίν. 58 B σ' αὐτὸ τὸ τμήμα.

Ἀλλὰ μὲ τὴν τοποθέτηση τοῦ ποδιοῦ σ' αὐτὴ τὴ θέση δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ ἀναπαρασταθεῖ ἄγκιστρο πού νὰ συνδέει τὸ λάξευμα τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς τοῦ μεταταρσίου μὲ τὸν νότιο τὸρμο τοῦ γείσου 14 (ὁ τὸρμος αὐτὸς ἔχει κατὰ τὸν Μπαλάνο ὁ.π. διαστάσεις 10×10 καὶ βάθος κατὰ τὸν Sauer ὁ.π. 9 ἐκ. Κατὰ τὸν Beyer ὁ.π. οἱ διαστάσεις τοῦ τὸρμου εἶναι 10×8 ἐκ.). Δὲν εἶναι μόνο ἡ δυσκολία ἀπὸ τὴν ἀπόσταση. Εἶναι κυρίως ἡ λοξὴ θέση τοῦ ποδιοῦ πού δὲν ἐπιτρέπει αὐτὴ τὴ λύση. Ἐξάλλου τὸ λάξευμα τοῦ μεταταρσίου εἶναι τόσο ρηχὸ καὶ ὁμαλὰ σκαμμένο ὥστε ἓνα ἄγκιστρο πού θὰ ἐρχόταν μὲ λοξὴ κατεύθυνση ἀπὸ πίσω ἀριστερὰ θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ πιάσει.

Τὸ πρόβλημα τῆς τοποθέτησης τοῦ ποδιοῦ στὸ γεῖσο 14 καὶ γενικὰ τὸ πρόβλημα τῆς τοποθέτησης τοῦ ἀγάλματος ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται σ' αὐτὸ τὸ τμήμα τοῦ ἀετώματος δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ συζητηθοῦν ἐὰν δὲν συνδυαστοῦν μὲ τὰ συμπεράσματα πού καταλήγουμε παρακάτω Κεφ. 7 ἐρευνώντας τὰ ἴχνη πού σώζονται ἐπάνω στὰ γείσα τοῦ μέσου τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος. Ἀπὸ τὴν ἐρευνα αὐτὴ λοιπὸν γίνεται, ὅπως θὰ δοῦμε, φανερό ὅτι ὁ λοξὸς πρόβολος στὸ βόρειο τμήμα τοῦ γείσου 13 δὲν συνεργαζόταν μὲ τὸν ἀντίστοιχό του στὸ νότιο τμήμα αὐτοῦ τοῦ γείσου γιὰ τὴν ὑποστήριξη ἐνὸς ἀγάλματος στὸ μέσο τοῦ ἀετώματος ὅπως ἔχουν ὑποθέσει (βλ. τελευταῖα Beyer, *AM* 89, 1974, 135. Berger, *Geburt der Athena* 17 καὶ τὰ σχόλια στὶς εἰκόνες 48 κέ. *AntK* 19, 1976, 130), ἀλλὰ τοποθετήθηκε λοξὰ γιὰ νὰ ὑποβάσσει τὸ δεξιὸ πόδι τῆς μορφῆς πού ἦταν στημένη στὸ γεῖσο 14 καὶ πού τὸ δεξιὸ πόδι τῆς ἐβγαίνει ἔως αὐτὸ τὸ σημεῖο τοῦ γείσου 13 στὸ μέτωπο τοῦ ἀετώματος. Ἡ πλίνθος τοῦ ἀγάλματος αὐτῆς τῆς μορφῆς, πού δὲν ἦταν ἄλλη

ἀπὸ τῇ μορφῇ τῆς Ἀθηνᾶς (βλ. παρακάτω Κεφ. 7), ἔφτανε ἕως τὸ μακρὺ ὀρθογώνιο ἑξάρμα (Randbank) τοῦ γείσου 13, εἶχε δηλαδὴ μῆκος 1.25 μ. περίπου.

Συνδυάζοντας αὐτὰ τὰ συμπεράσματα μὲ τὸν τόρμο στὸ νότιο τμήμα τοῦ γείσου 14 καὶ μὲ τὸ λάξευμα στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ μεταταρσίου τοῦ ποδιοῦ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου θὰ μπορούσαμε, ἐφόσον σχετίσουμε τὸ πόδι μὲ τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς, νὰ υποθέσουμε ὅτι γιὰ τὴν ἀγκίστρωσή του τοποθετήθηκε πάνω στὴν πλίνθο καὶ ἀνάμεσα στὰ πόδια τῆς μορφῆς ἓνα σιδερένιο ἔλασμα σχήματος Τ ποὺ προωθήθηκε στὴ θέση του, μέσα δηλαδὴ σὲ λαξεύματα στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τῶν μεταταρσίων τῶν ποδιῶν, ἀπὸ ἐμπρός, γιὰ νὰ στερεωθεί σὲ συνέχεια μὲ τὸ κάθετο σκέλος του μέσα στὸν τόρμο ποὺ βρισκόταν πίσω ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν πλίνθο τοῦ ἀγάλματος. Μὲ τὸ σύστημα αὐτὸ εἶναι δυνατό νὰ ἐρμηνευθοῦν οἱ λεπτομέρειες τῶν λαξευμάτων τοῦ ποδιοῦ καὶ ἡ σχέση τους μὲ τοὺς τόρμους τοῦ γείσου 14, ἀλλὰ προκύπτουν καὶ ὁρισμένες δυσκολίες ποὺ δὲν μπορούμε νὰ τὶς παραβλέψουμε.

Αὐτὸ τὸ σύστημα στερέωσης εἶναι ἰδιαίτερα πολὺπλοκο καὶ ἐλάχιστα πρακτικό. Τὸ ἄνοιγμα τοῦ τόρμου καὶ ἡ μολυβδοχόηση τοῦ ἀγκίστρου στὸ πίσω μέρος τοῦ γείσου θὰ ἦταν δύσκολο νὰ πραγματοποιηθοῦν. Ἐξάλλου ἡ παρουσία τοῦ ὀρθογώνιου ἑξάρματος (Randbank) στὸ μπροστινὸ βόρειο τμήμα τοῦ γείσου 14 πού, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω Κεφ. 7, ἀποτελεῖ ἀποτύπωμα ἀπὸ ἓνα φύλλο μολύβι ποὺ τοποθετήθηκε σὰν σκαρί στὸ ἄκρο τῆς πλίνθου τοῦ ἀγάλματος, δὲν συμβιβάζεται μὲ τὸ μικρὸ πάχος τῆς πλίνθου στὸ μπροστινὸ μέρος τοῦ ποδιοῦ ποὺ εἶναι ζήτημα ἐὰν ἔφτανε κιόλας ὡς αὐτὸ τὸ σημεῖο. Ὅλες αὐτὲς οἱ δυσκολίες παρακάμπτονται ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ θὰ δεχότανε κανεὶς μιὰ ἰδιαίτερη πλίνθο κάτω ἀπὸ τὴν ὑπάρχουσα. Ὁ τόρμος στὸ πίσω μέρος τοῦ γείσου θὰ μπορούσε νὰ συνδυαστεῖ στὴν περίπτωση αὐτὴ μὲ τὴ στερέωση τῆς ξεχωριστῆς πλίνθου, ἐπάνω στὴν ὁποία θὰ μπορούσε νὰ στερεωνόταν μὲ κανονικὸ ἀγκίστρο σχήματος Γ τὸ πόδι καὶ ἀπὸ τὴν ἐσωτερικὴ του πλευρά. Τὴ λύση αὐτὴ μοῦ πρότεινε ὁ κ. Μ. Κορρές ὅταν συζήτησα μαζί του τὸ πρόβλημα. Ἡ τοποθέτηση ξεχωριστῆς πλίνθου κάτω ἀπὸ τὰ πόδια τοῦ ἀγάλματος θὰ μπορούσε νὰ δικαιολογηθεῖ ἀπὸ τὴν πρόθεση νὰ ἀνυψώσουν τὸ ἄγαλμα κατὰ 10/15 ἐκ., ὅταν κατὰ τὴν τοποθέτηση διαπίστωσαν ὅτι ἡ μορφὴ ἔπρεπε νὰ σηκωθεῖ κάπως ψηλότερα. Γιὰ τὴν ὑπόθεση αὐτὴ θὰ μπορούσε νὰ ἐπικαλεστεῖ κανεὶς τὴν ἀντίστροφη περίπτωση τῆς μορφῆς G τοῦ ἴδιου ἀετώματος, ἀπὸ τὴν ὁποία κατὰ τὴν τοποθέτηση ἀφαίρεσαν ὕψος χώνοντας τὴν πλίνθο τῆς μέσα σὲ μιὰ βάθυνση ποὺ ἄνοιξαν στὰ γείσα 7 καὶ 8. Ὅπως δὲ ποτε ὁμως ἡ ὑπόθεση ποὺ προτείνουμε θὰ εἶχε πιθανότητες μόνο ἐὰν μπορούσαμε νὰ ἀποδείξουμε ὅτι τὸ πόδι τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου προέρχεται πραγματικὰ ἀπὸ τὸ ἀέτωμα. Αὐτὸ κατὰ τὴ γνώμη μου εἶναι πολὺ πιθανό. Γε-

γονός όμως είναι ότι δεν υπάρχουν αποδεικτικά στοιχεία. Για το λόγο αυτόν, λοιπόν, ή υπόθεση ότι το θραῦσμα τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου προέρχεται ἀπὸ τὸ ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος παρουσιάζεται ἐδῶ ὡς πρόταση ποὺ πρέπει νὰ συζητηθεῖ καὶ ἀπὸ ἄλλους. Στὴν ἀναπαράσταση τῆς σύνθεσης τοῦ μεσαίου τμήματος τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος ποὺ παρουσιάζεται παρακάτω Κεφ. 7 τὸ θραῦσμα αὐτὸ δὲν λαμβάνεται ὑπόψη.

4. ΤΑ ΘΡΑΥΣΜΑΤΑ A.B. SMITH, THE SCULPTURES OF THE PARTHENON,
ΑΡΙΘ. 3, 25, 61, 70, 237, 289, 324

Στή δημοσίευση τοῦ A.B. Smith, British Museum, The Sculptures of the Parthenon (1910) τὰ θραύσματα πού θεωροῦνται παρθενώνεια, μὲ ἐξαίρεση τὰ θραύσματα τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου, εἰκονίζονται ἀπὸ φωτογραφίες γύψινων ἐκμαγείων τους. Τὰ ἐκμαγεῖα ἀπὸ τὴν Ἑλλάδα ἔχουν τὴν ἐνδειξη Athens (θραύσματα τῶν γλυπτῶν τῶν ἀετωμάτων) ἢ Acropolis Museum at Athens (θραύσματα τῶν μετοπῶν). Καὶ στὴν πρώτη περίπτωση εἶναι φανερό ὅτι πρόκειται γιὰ τὴν Ἀκρόπολη, ὅπου στὸ μεταξὺ ἐντοπίστηκαν ἀπὸ τοὺς νεότερους ἐρευνητὲς τὰ περισσότερα. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ὀρισμένα κομμάτια πού δὲν εἶχαν βρεθεῖ ὡς τώρα στὶς ἀποθήκες καὶ τὸ χῶρο τῆς Ἀκρόπολης.

Δὲν εἶναι γνωστὸ πότε ἀκριβῶς μερικὰ ἀπὸ τὰ θραύσματα αὐτὰ μεταφέρθηκαν μαζί μὲ ἄλλα γλυπτὰ ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς Ἀκρόπολης στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο. Στὸν κατάλογο πού ἀκολουθεῖ περιγράφονται καὶ συζητοῦνται τὰ πρωτότυπα ἐπτὰ ἐκμαγείων πού ταυτίστηκαν στὶς ἀποθήκες τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου τὸ καλοκαίρι τοῦ 1967. Στὰ πρωτότυπα ἔχουμε τὴ δυνατότητα νὰ δοῦμε ὀρισμένες λεπτομέρειες (εἶδος μαρμάρου, φθορὰ καὶ ἐργασία) πού δὲν εἶναι δυνατό νὰ τίς δεῖ κανεὶς στὰ ἐκμαγεῖα. Ἔτσι ἡ συσχέτιση τῶν θραυσμάτων αὐτῶν μὲ τὸν Παρθενῶνα εἶναι δυνατό τώρα νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ ἢ νὰ ἀναθεωρηθεῖ ἀνάλογα.

4.1. Ἐθν. Μ. 5687. Smith 22 ἀριθ. 3 πίν. 13. Brommer PG 63 ἀριθ. 3 (Π ί ν. 32.1-3)

Τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ πήχη ὡς τὸν καρπὸ γυναικείου ἀριστεροῦ χεριοῦ. Μῆκος 21.2 ἐκ. Μέγιστη διάμετρος ἐπάνω 13 ἐκ., κάτω 12 ἐκ. Τὸ θραῦσμα αὐτὸ εἶναι τὸ πρωτότυπο τοῦ ἐκμαγείου πού συμπληρώνει τὸν πήχη τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου Smith ἀριθ. 3 (πρβ. Smith, Cat. 1892, ἀριθ. 333. Brommer ὁ.π. καὶ AM 71, 1956, 45 Beil 29. 2-3). Ἡ ὑπόθεση τῆς J. Perlzweig (βλ. Fuchs, Gnomon 39, 1967, 169) ὅτι τὸ πρωτότυπο αὐτοῦ τοῦ ἐκμαγείου ταυτίζεται ἴσως μὲ τὸ θραῦσμα Μ. Ἀκρ. 7288 δὲν εἶναι σωστή. Ὁ πήχης Smith 3 ἀνήκει στὸ λυγισμένο στὸν ἀγκῶνα ἀριστερὸ χέρι μιᾶς γυναικείας μορφῆς πού ἔβλεπε πρὸς τὰ ἀριστερά. Ἀπὸ μιὰν ἄλλη, ἐπίσης γυναικεία μορφή πού

είχε τὸ ἴδιο περίπου μέγεθος καὶ τὴν ἴδια κατεύθυνση στὸ ἀέτωμα καὶ πού τὸ μοτίβο τοῦ λυγισμένου ἀριστεροῦ χεριοῦ τῆς ἦταν ὅμοιο μὲ τοῦ πήχη Smith 3, προέρχονται τὰ θραύσματα M. Ἀκρ. 7288 + 954 (Brommer PG 103 ἀριθ. 32 πίν. 150. 2, Smith 25 ἀριθ. 131 πίν. 14 C) πού κόλλησε ὁ Marcadé BCH 88, 1964, 632 κέ. εἰκ. 6 καὶ 6bis. Ἐνας ἀπὸ τοὺς δύο αὐτοὺς πήχεις (ὁ πήχης Smith 3 ἔχει μῆκος 54 ἐκ., ὁ πήχης M. Ἀκρ. 7288 + 954 48 ἐκ.) πρέπει νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴ μορφή O (Ἀμφιτρίτη) τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος (πρβ. Fuchs, Gnomon 39, 1967, 169. Brommer, AM 84, 1969, 122. Berger, AntK 19, 1976, 126 κέ.). Ὁ Berger ὁ.π. 127 θεωρεῖ πιθανότερο τὸν πρῶτο. Ἀσχετα ὅμως ἀπὸ αὐτὸ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι τὸ θραῦσμα τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου παρουσιάζει μεγάλη διάβρωση καὶ νεροφαγώματα στὴν ἐπάνω καὶ τὴν ἐξωτερικὴ πλευρά του, ἐνῶ στὴν ἐσωτερικὴ, ἡ ὁποία εἶναι συνοπτικότερα δουλεμένη, ὑπάρχει μιὰ ἀκανόνιστη κοιλότητα, καμωμένη πρόχειρα μὲ τὸ βελόνι. Ἐνα τμῆμα κατὰ μῆκος τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς ζαρωματιᾶς στὸν καρπὸ, σημεῖα πού δουλεύτηκαν μὲ δυσκολία, δείχνουν ὅτι τὸ χέρι στὸ κάτω μέρος τοῦ πήχη βρισκόταν πολὺ κοντὰ στὸ σῶμα τῆς μορφῆς.

4.2. Ἐθν. Μ. 5688. Smith 23 ἀριθ. 25 πίν. 14A. Brommer PG 68 ἀριθ. 25 (Π ί ν. 33.1-2, 34.1-2, 35.1)

Ἀκρο ἀριστερὸ χέρι γυναικείας μορφῆς κολοσσικοῦ μεγέθους. Μῆκος 31.3 ἐκ. Ἀπὸ τὰ δάχτυλα τοῦ χεριοῦ τὸ μικρὸ εἶναι ἀκρωτηριασμένο στὸ ἄκρο του, ἐνῶ ἀπὸ τὸν παράμεσο καὶ τὸν ἀντίχειρα λείπουν τὰ νύχια. Ἀπὸ τὸν μέσο σώζεται μόνο τμῆμα τῆς πρώτης φάλαγγας. Ὁ δείκτης λείπει ὁλόκληρος. Τὸ χέρι πού σώζεται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς παλάμης κρατᾷ ἓνα μακρὸ κυλινδρικό ἀντικείμενο, σπασμένο καὶ στὶς δύο τοὺς ἄκρες. Στὴ μιὰ ὅμως, σ' αὐτὴ δηλαδή πού βρίσκεται πρὸς τὴ μεριὰ τοῦ καρποῦ, σώζεται στὸ μέσο τῆς τὸ κάτω μέρος ἐνὸς τόρμου, διαστάσεων 4×3.5 ἐκ. Τὸ σωζόμενο βάθος του εἶναι 2 ἐκ., ἀλλὰ τὸ ἀρχικὸ θὰ ἦταν μεγαλύτερο. Μέσα στὸν τόρμο παρατηρεῖται σκουριά ἀπὸ σίδηρο. Δίπλα στὸν τόρμο, πρὸς τὸ μέρος τῆς παλάμης, σώζεται τὸ κατώτερο τμῆμα μιᾶς λοξᾶ ἀνοιγμένης ὀπῆς διαμέτρου 7 χιλ. καὶ σωζ. βάθους 2.5 ἐκ.

Τὸ χέρι ἀνήκει ἀσφαλῶς σὲ γυναικεία μορφή (πρβ. Sauer WLK 31 κέ. Smith 23) καὶ ὄχι σὲ ἀνδρική, ὅπως σημειώθηκε ἀπὸ ὀρισμένους παλαιότερους ἐρευνητὲς καὶ ἀπὸ τὸν Brommer ὁ.π. 68. Οἱ στρογγυλεμένες μαλακὲς φόρμες εἶναι χαρακτηριστικὲς.

Τὸ μακρὸ στρογγυλὸ στέλεχος πού κρατᾷ χαλαρὰ τὸ χέρι συνεχιζόταν ἀπὸ τὰ δάχτυλα καὶ κάτω μαρμάρينو, ἐνῶ τὸ τμῆμα τοῦ ἀπὸ τὸν καρπὸ καὶ ἐπάνω ἦταν ἀπὸ ἄλλο πρόσθετο κομμάτι. Τὸ μέγεθος τοῦ τόρμου καὶ τὰ ἴχνη τῆς σκουριᾶς πού παρατηροῦνται μέσα του ταιριάζουν περισσότερο σὲ μιὰ προσ-

θήκη από μέταλλο. Τò πρόσθετο αὐτὸ τμήμα ἀσφαλιζόταν μὲ ἓνα καρφὶ ποὺ περνοῦσε λοξὰ στὴν πλάγια ὀπὴ ποὺ σώζεται δίπλα στὸν τόρμο πρὸς τὴ μεριὰ τῆς παλάμης. Τέσσερεις, βαθιὰ χαραγμένες καὶ παράλληλες περίπου γραμμὲς ποὺ σώζονται στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ κυλινδρικοῦ ἀντικειμένου (Π ί ν. 33.1) δείχνουν ὅτι τὸ μακρὺ, μαρμάρينو πρὸς τὸ ἓνα ἄκρο, μεταλλικὸ πρὸς τὸ ἄλλο, στέλεχος ποὺ κρατᾷ τὸ χέρι Smith ἀριθ. 25 ἦταν μιὰ δάδα, ὅπως σημείωσαν ἤδη ὁ Overbeck, *Berichte der Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig* 32, 1880, 172 κέ. πίν. III.4 καὶ ὁ Sauer WLK 31 κέ. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ δὲν πρέπει νὰ ἔχουμε καμιὰ ἀμφιβολία (οἱ ἐπιφυλάξεις τοῦ Smith, *Cat.* 1892 ἀριθ. 339.16 καὶ τοῦ Fuchs, *Gnomon* 39, 1967, 167 ὀφείλονται ἴσως καὶ στὸ γεγονὸς ὅτι καὶ οἱ δύο ἔκριναν μὲ βάση τὸ ἐκμαγεῖο τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου). Γιὰ τὴν ἐρμηνεία μπορεῖ νὰ παραπέμψει κανεὶς σὲ πολλὰ ἀνάγλυφα τοῦ 5ου καὶ τοῦ 4ου αἰῶνα (π.χ. στὸ μεγάλο ἑλευσινιακὸ ἀνάγλυφο Ἑθν. Μ. 126 Lullies-Hirmer, *Griech. Plastik*² (1960) πίν. 172 ἢ σὲ ἄλλα παραδείγματα A. Peschlow-Bindokat, *JdI* 87, 1972, 109 κέ., 150 κέ.) ἀλλὰ καὶ στὴ μεταγενέστερη ὁλόγλυφη πλαστικὴ, ὅπως π.χ. στὸ δεξιὸ χέρι τῆς Ἀρτεμης τοῦ συντάγματος τῆς Λυκοσοῦρας (Dickins, *BSA* 13, 1906/7, 380 εἰκ. 20 C. Κουρουγιώτης, *Κατάλογος Μουσείου Λυκοσοῦρας* (1911), 42 κέ. ἀριθ.30 εἰκ. 39-40) καὶ στὰ δύο εἰκονιστικὰ ἀγάλματα τοῦ Μουσείου Bardo (H.J. Kruse, *Römische weibliche Gewandstatuen des 2. Jhs n. Chr.*(1975), 253 κέ. A37-A38 πίν. 10.1-2). Στὸν Παρθενῶνα χαρακτηριστικὸ παράλληλο ἀποτελεῖ ἡ δάδα ποὺ κρατᾷ ἡ Δήμητρα τῆς ἀνατολικῆς ζωφόρου Brommer PF πίν. 171.

Τὸ πρόβλημα, ἐὰν τὸ χέρι προέρχεται ἀπὸ μιὰ ὀρθία ἢ μιὰ καθιστὴ δαδοφόρο μορφή (Fackelträgerin) ἔχει ἤδη συζητηθεῖ διεξοδικὰ ἀπὸ τοὺς Overbeck καὶ Sauer ὁ.π. Καὶ οἱ δύο θεωροῦν ὡς πιθανότερη τὴν περίπτωση μιᾶς ὀρθίας γυναικείας μορφῆς. Σὲ μιὰ ὀρθία μορφή ποὺ εἶχε ἐλεύθερο πρὸς τὰ κάτω τὸ ἀριστερὸ τῆς χέρι καὶ σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ σῶμα τῆς ἀνταποκρίνονται ἱκανοποιητικότερα οἱ ἐνδείξεις τοῦ μοτίβου καὶ οἱ τεχνικὲς λεπτομέρειες ποὺ σημειώσαμε παραπάνω. Ἐνδεικτικὸ τέλος εἶναι καὶ τὸ πάχος τῆς δάδας, ἡ ὁποία πρὸς τὴ μεριὰ τῶν δαχτύλων ἔχει διάμετρο 8.3 ἐκ., ἐνῶ πρὸς τὴ μεριὰ τοῦ καρποῦ 9.5 ἐκ. Τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ πάχος μειώνεται πρὸς τὴ μεριὰ τῶν δαχτύλων δείχνει ὅτι τὸ χέρι δὲν ὑψωνόταν πρὸς τὰ ἐπάνω, λυγισμένο στὸν ἀγκῶνα, ὅπως π.χ. στὰ ἀγάλματα τοῦ Bardo, ἀλλὰ ἦταν κατεβασμένο πρὸς τὰ κάτω. Ἡ δάδα ὡς γνωστὸν μειώνεται πάντοτε πρὸς τὰ κάτω. Ἡ μείωση αὐτὴ λοιπὸν δίνει καὶ τὴν κατεύθυνση ποὺ εἶχε τὸ χέρι στὸ θραῦσμα Smith 25, ἡ ὁποία μὲ τὴ σειρά τῆς συμβάλλει στὴν ὑπόθεση ὅτι ἡ μορφή ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται τὸ θραῦσμα ἦταν πιθανότατα ὀρθία.

Γιὰ τὴν προέλευση τοῦ θραύσματος ἀπὸ μιὰ μορφή τῶν ἀετωμάτων ἐξέ-

φρασαν ἀμφιβολίες ὁ Smith, Cat. ἀριθμ. 339.16 καὶ ὁ Brommer PG 68 ἀριθ. 25 (πρβ. καὶ AM 69/70, 1954/55, 54). Καὶ οἱ δύο ὅμως ἐρευνητὲς βασίστηκαν στὸ ἐκμαγεῖο τοῦ θραύσματος. Νομίζω ὅτι τώρα ποὺ ἔχουμε στὰ χέρια μας τὸ πρωτότυπο μποροῦμε νὰ βεβαιωθοῦμε γιὰ τὸ ἀντίθετο. Τὰ προβλήματα ποὺ θέτει τὸ χέρι Smith ἀριθ. 25 ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ θὰ τὸ δεχτοῦμε ὡς παρθενώνειο, θὰ συζητηθοῦν παρακάτω Κεφ. 5.3. Τὴν ἀνεύρεση τοῦ θραύσματος στίς ἀποθήκες τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου ἀνακοινώνει ὁ Berger, Geburt der Athena 40.

- 4.3. Ἑθν. Μ. 5689. Smith 23 ἀριθ. 61 πίν. 14 B. Brommer PG 73 ἀριθ. (61. (Π ί ν. 35.2)

Τμῆμα ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὄμο μὲ τὴν ἀρχὴ τοῦ στήθους καλυπτόμενο ἀπὸ πτυχὲς χοντροῦ ἐνδύματος. Ὑψος 29.2 ἐκ. Ἡ ἐπιφάνεια εἶναι πολὺ διαβρωμένη καὶ παρουσιάζει βαθιὰ νεροφαγώματα. Τὸ θραῦσμα ποὺ ἀναφέρεται ἐπίσης ἀπὸ τὸν Casson, Cat. 74 καὶ τὸν Brommer, AM 69/70, 1954/55, 54, θεωρήθηκε ἀπὸ τὸν Marcadé, BCH 81, 1957, 91 ὅτι σχετίζεται ἴσως μὲ τὸ θραῦσμα Μ. Ἀκρ. 928 (Smith 25 ἀριθ. 137 πίν. 14 C), ἀλλὰ ὅπως διαπίστωση βάζοντας δίπλα τὰ δύο κομμάτια, ἡ συσχέτιση δὲν φαίνεται πιθανή. Γιὰ τὴν προέλευση τοῦ θραύσματος τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου ἀπὸ τὰ ἐναέτια τοῦ Παρθενώνα ἡ μεγάλη διάβρωση καὶ τὰ νεροφαγώματα εἶναι ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά. Στὸ θραῦσμα Μ. Ἀκρ. 928 (δεξιὸ τμῆμα γυναικεῖου ἀγάλματος ποὺ φοροῦσε χιτῶνα μὲ ἀπόπτυγμα καὶ μὲ ἱμάντα στὴ μασχάλη) ἡ διάβρωση δὲν εἶναι τόσο ἔντονη.

- 4.4. Ἑθν. Μ. 5690. Smith 23 ἀριθ. 70 πίν. 14 B. Brommer PG 73 ἀριθ. (70. Πρβ. καὶ AM 69/70, 1954/55, 54. (Π ί ν. 36.1-2)

Πρόκειται, ὅπως νομίζω, γιὰ δεξιὸ μηρὸ μὲ τὸ γόνατο ποὺ καλύπτεται ἀπὸ πτυχὲς ἱματίου. Ὑψος 30.8 ἐκ. Τὴ σχέση τοῦ θραύσματος μὲ τὰ γλυπτά τοῦ δυτικοῦ αἵετώματος καὶ εἰδικότερα μὲ τὴν Ἀμφιτρίτη τόνισε ὁ Brommer. Τὸ μέγεθος ὅμως τοῦ θραύσματος, ἐὰν πραγματικὰ πρόκειται γιὰ δεξιὸ μηρό, ἀποκλείει τὴ δυνατότητα συσχέτισης μὲ τὰ ἀγάλματα τῶν αἵετῶματων. Ὁ Brommer περιγράφοντας τὸ θραῦσμα ἀπὸ τὸ ἐκμαγεῖο τοῦ στὸ Λονδίνο κάνει λόγο γιὰ «gewaltsame Abarbeitung» ποὺ στὸ πρωτότυπο ὅμως δὲ φαίνεται σὲ κανένα σημεῖο. Τὸ θραῦσμα εἶναι σπασμένο ἀπὸ ὅλες τὶς πλευρές. Τὸ εὐθὺ ὄριο στὴν πλάγια δεξιὰ πλευρὰ δείχνει, ὅπως πρῶτος παρατήρησε ὁ κ. Στ. Τριάντης, ὅτι τὸ θραῦσμα δὲν προέρχεται ἀπὸ ὀλόγλυφο ἄγαλμα, ἀλλὰ ἀπὸ ἀνάγλυφο. Εἶναι, λοιπόν, πιθανότατα θραῦσμα μετόπης. Ἐὰν ἡ ἄποψη αὕτη γίνεи δεκτὴ, τότε τὸ θραῦσμα εἶναι δυνατό νὰ συνδυαστεῖ μὲ κάποια μετόπη τῆς νότιας πλευρᾶς. Ἡ πιθανότερη περίπτωση, κρίνοντας ἀπὸ τὸ σύστημα

τῶν πτυχῶν ποὺ μᾶς σώζονται καὶ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ σχέδιο τοῦ Carrey, εἶναι, νομίζω, ἡ χαμένη σήμερα ἀριστερὴ γυναικεία μορφή τῆς μετόπης 13, γιὰ τὴν ὁποία βλ. Brommer PM 97 πίν. 150.

4.5. Smith 46 ἀριθ. 237 πίν. 26. Brommer PM 130 ἀριθ. (10)

Γιὰ τὸ θραῦσμα αὐτὸ βλ. παραπάνω Κεφ. 1.11.

4.6. Ἑθν. Μ. 5691. Smith 47 ἀριθ. 289 πίν. 27. Brommer PM 134 ἀριθ. 62 πίν. 244. 7-8 (Π ί ν. 37.1-2)

Ὅπλῃ Κενταύρου ποὺ πατᾶ τὸ γυμνὸ δεξιὸ ἄκρο πόδι μιᾶς ἀνθρώπινης μορφῆς. Ἀπὸ τὸ πόδι σώζονται τὰ τρία τελευταῖα δάχτυλα καὶ ἀρχὴ τοῦ μεταταρσίου. Ὑψος 11.2 ἐκ. Ἀξιοσημεῖωτα εἶναι ἡ μεγάλη διάβρωση καὶ τὰ νεροφαγώματα στὴν ὀπλή, ἰδιαίτερα τὴν ἀριστερὴ πλευρά της. Τὸ θραῦσμα ἀποδόθηκε ἤδη ἀπὸ τὸν Smith στὴ μετόπη N25 (πίσω ἀριστερὸ σκέλος τοῦ Κενταύρου ποὺ πατᾶ τὸ δεξιὸ ἄκρο πόδι τῆς Λαπιθίδας). Μὲ τὴν ἀπόδοση αὐτὴ συμφωνοῦν ὁ Praschniker PSt. 67 καὶ ὁ Brommer PM 114 καὶ 134.

4.7. Ἑθν. Μ. 5692. Smith 48 ἀριθ. 324 πίν. 27. Brommer PM 135 ἀριθ. 97 πίν. 244.1-3 (Π ί ν. 38.1-3)

Τὸ ἐπάνω τμῆμα τῆς κνήμης ἀριστεροῦ σκέλους μὲ μέρος ἀπὸ τὸ γόνατο ἀνδρική μορφῆς. Ὑψος 12.5 ἐκ. Διάβρωση καὶ νεροφαγώματα παρουσιάζει ἡ μπροστινὴ καὶ περισσότερο ἡ πλάγια ἐξωτερικὴ πλευρά. Ἡ περιγραφή τοῦ Smith πρέπει νὰ διορθωθεῖ σὲ δύο σημεῖα: τὸ θραῦσμα δὲν προέρχεται ἀπὸ δεξιὸ σκέλος, ἀλλὰ ἀπὸ ἀριστερό, καὶ τὸ ἀντικείμενο («uncertain object») ποὺ εἶναι κολλημένο στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ εἶναι τμῆμα ἐνδύματος. Τὸ θραῦσμα, ποὺ ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸν ἔντονο γαστροκνήμιο προέρχεται ἀπὸ ἀνδρική μορφή, κολλοῦσε μὲ τὴν πίσω πλευρὰ τοῦ πάνω στὴν πλάκα τῆς μετόπης ἢ στὸ ἔνδυμα ποὺ ἀπλωνόταν πίσω ἀπὸ τὸ σκέλος. Τὸ ὄριο ἐπαφῆς φαίνεται καθαρὰ στὴν πλάγια ἐσωτερικὴ πλευρὰ (Π ί ν. 38.2), ὅπου τὰ ἴχνη ἀπὸ τὸ τρυπᾶνι καὶ τὴ ράσπα δείχνουν ὅτι στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ τεχνίτης δούλεψε μὲ δυσκολία. Εἶναι ἐπίσης σαφὲς ὅτι τὸ θραῦσμα ἀνήκει σὲ σκέλος τετνωμένο πρὸς τὰ πλάγια καὶ μὲ ἔντονη στροφὴ πρὸς τὴν ἐσωτερικὴ τοῦ πλευρὰ. Τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν φαίνονται σημάδια ἀπὸ πικούνι μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι τὸ θραῦσμα προέρχεται πιθανότατα ἀπὸ κάποια μετόπη τῆς νότιας πλευρᾶς.

Οἱ μορφές ποὺ θὰ μπορούσε νὰ σκεφτεῖ κανεὶς ξεκινώντας ἀπὸ τὶς παραπάνω παρατηρήσεις καὶ μὲ ὁδηγὸ τὰ σχέδια τοῦ Carrey εἶναι οἱ ἀντίπαλοι τῶν Κενταύρων στὶς μετόπες N6 καὶ N11, καθὼς καὶ ἡ ἀνδρική μορφή τῆς μετόπης N14. Ἡ πρώτη περίπτωση ἀποκλείεται, γιὰ τὸ ἔνδυμα ποὺ σώζε-

ται ανάγλυφο στην πλάκα δὲν ἔχουμε ἐπιφάνειες ἐπαφῆς, ἀντίστοιχες στίς σχετικές λεπτομέρειες τοῦ θραύσματος. Στὴ N11 ἐξάλλου, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ σχέδιο τοῦ Carrey, τὸ ἀριστερὸ σκέλος τοῦ ἀντιπάλου τοῦ Κενταύρου ἦταν ἔντονα λυγισμένο στὸ γόνατο καὶ προβαλλόταν, ὥστε θὰ πρέπει μάλλον νὰ τὸ φαντασθοῦμε ἐλεύθερο. Τὸ θραῦσμα μας θὰ ταίριαζε περισσότερο στὴν ἀνδρική μορφή τῆς N14 πού τὸ τεντωμένο πρὸς τὰ πλάγια ἀριστερό τῆς σκέλος, τοποθετημένο ὅπως φαίνεται πολὺ κοντὰ στὴν πλάκα τῆς μετόπης, προβάλλεται πάνω στὸ ἔνδυμα τῆς μορφῆς. Ἀλλὰ στὸ σχέδιο τὸ ἔνδυμα δὲν ἐφάπτεται στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ γόνατου καὶ τῆς κνήμης τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους. Μιὰ βοηθητικὴ ἔνδειξη ἀποτελεῖ, νομίζω, ἡ κατεύθυνση πού ἔχουν τὰ νεροφαγώματα στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τῆς κνήμης, τὰ ὁποῖα δείχνουν ὅτι τὸ σκέλος ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται τὸ θραῦσμα ἐκτεινόταν σχεδὸν ὀριζόντιο πρὸς τὰ πλάγια. Ἴσως λοιπὸν τὸ θραῦσμα προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ σκέλος τῆς πεσμένης μορφῆς τῆς μετόπης N16 πού κολλοῦσε, ὅπως δείχνει τὸ σχέδιο τοῦ Carrey (Bowie-Thimme πίν. 8) ἐπάνω στὸ ἔνδυμα πού ἔπεφτε πίσω του. Ἑρμηνεύονται ἔτσι οἱ λεπτομέρειες κατεργασίας καὶ ἡ καλὴ διατήρηση τῆς ἐπιδερμίδας στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ τοῦ θραύσματος, ἡ στροφὴ τῆς κνήμης πρὸς τὰ μέσα καὶ κυρίως ἡ κατεύθυνση πού ἔχουν τὰ νεροφαγώματα, τὰ ὁποῖα ὅπως εἶναι φυσικὸ πρέπει νὰ εἶναι κάθετα ἢ περίπου κάθετα. Τὸ τμήμα τοῦ ἐνδύματος πού σώζεται στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ θραύσματος θὰ μπορούσε νὰ ἀνήκει εἴτε στὸ ἔνδυμα αὐτῆς τῆς μορφῆς εἴτε στὸ ἱμάτιο τῆς ὄρθιας, πού ἡ παρυφή του ἔφτανε ὡς τὴν ἐπάνω πλευρὰ τοῦ ἐκτεινόμενου σκέλους τοῦ ἀντιπάλου του. Στὸ σχέδιο τοῦ Carrey ἡ λεπτομέρεια αὐτὴ δὲν δηλώνεται, γιατί δὲν ἦταν ὁρατὴ ἀπὸ χαμηλά. Ὡστόσο ἡ ἀναδίπλωση μιᾶς πτυχῆς πού ὑπάρχει στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ συνδυαστεῖ μὲ τὴν ἀπόληξη τοῦ ἐνδύματος πού σώζεται στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ θραύσματος.

5. ΘΡΑΥΣΜΑΤΑ ΑΓΑΛΜΑΤΩΝ ΤΟΥ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΥ ΑΕΤΩΜΑΤΟΣ: ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ, ΤΑΥΤΙΣΕΙΣ, ΣΥΣΧΕΤΙΣΜΟΙ

5.1. Τὸ θραῦσμα Μ. Ἀκρ. 6673 (Π ί ν. 39.1-2, 40.1-2, 41.2-4)

Τὸ θραῦσμα Μ. Ἀκρ. 6673 ἀποδόθηκε στὰ ἐναέτια τοῦ Παρθενώνα ἀπὸ τὸν F. Brommer, ὁ ὁποῖος καὶ τὸ συσχέτισε μὲ τὸ ὄφιοειδὲς θαλάσσιο τέρας ποὺ ἀναπαριστᾷ κάτω ἀπὸ τὰ πόδια τῆς Ἀμφιτρίτης τοῦ δυτικοῦ αἰτώματος. Γιὰ τὴν περιγραφή καὶ τὴν ἐρμηνεία βλ. Brommer, AM 69/70, 1954/55, 57 κέ. πίν. VII.2 (δεξιὰ) καὶ PG 49, 100 ἀριθ. 2 πίν. 118.2 (δεξιὰ). Γιὰ τὴν ἐρμηνεία ὁμως αὐτὴ διατυπώθηκαν ἤδη ὀρισμένες ἀμφιβολίες. «Ich gestehe» γράφει ὁ Jeppesen, ActaArch 34, 1963, 65 «dass mir das kleine Fragment mit dem vermuteten Schwanzende einfach unverständlich ist (BP Tf 118.2 rechts). Auch Brommer ist es nicht gelungen, dieses Stück glaubhaft unterzubringen». Στὸ θραῦσμα ἀναφέρεται καὶ ὁ Fuchs, Gnomon 39, 1967, 169 «Das Schwanzende (?) mit Gewand darüber Akkr. 6673 hat der Verf. auf seiner Rekonstruktionszeichnung Taf. 152.2-3, völlig unorganisch eingezeichnet. Ist es nicht eher Delphinflosse?». Μὲ τὸ σύνολο τῶν θραυσμάτων Brommer PG 81 ἀριθ. 156 πίν. 118.2 (μέσο) τὸ θραῦσμα 6673 δὲν ἔχει καμιὰ σχέση. Τὸ θραῦσμα ὁμως αὐτό, ποὺ συγκεντρώθηκε ἀπὸ τὸ χῶρο τῆς Ἀκρόπολης πίσω ἀπὸ τὸ Μουσεῖο, παρθενώνειο ὡς πρὸς τὸ στῦλ καὶ τὰ ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικά του, προέρχεται πράγματι ὅπως διεῖδε ὁ Brommer ἀπὸ τὰ γλυπτὰ τῶν αἰτωμάτων καὶ ἀποτελεῖ, ὅπως θὰ δοῦμε, ἓνα σημαντικό κομμάτι ποὺ μᾶς βεβαιώνει γιὰ πρώτη φορὰ τώρα γιὰ μιὰ μορφή τοῦ ἀνατολικοῦ αἰτώματος.

Αὐτὸ ποὺ σώζεται στὸ θραῦσμα Μ. Ἀκρ. 6673 δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ τὸ καύκαλο μιᾶς χελώνας, τὸ ἥχεϊο δηλαδὴ μιᾶς λύρας, στὴν ἐξωτερικὴ ἐπάνω πλευρὰ τοῦ ὁποῖου εἶναι κολλημένο τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ ἀριστεροῦ πήχη τῆς μορφῆς ποὺ τὸ κρατοῦσε κοντὰ στὸ σῶμα τῆς. Γιὰ τὴν ἐρμηνεία, παραλείποντας τὶς σχετικὲς παραστάσεις ἀπὸ τὴν ἀγγειογραφία καὶ τὴν ἀνάγλυφη πλαστικὴ (γιὰ τὴ λύρα καὶ τὶς παραστάσεις τοῦ ὀργάνου βλ. H. Abert, RE XIII, 2479 κέ. M. Wegner, Das Musikleben der Griechen (1949), 37 κέ., 215 κέ.) καὶ ἀφήνοντας κατὰ μέρος τὴ μαρμάρινη ἀρχαϊκὴ λύρα ἀπὸ τὸ Ἑραῖο τῆς Σάμου (B. Freyer-Schauenburg, Samos XI (1974), 167 κέ. ἀριθ. 84 πίν. 70), παραπέμπω σὲ ἓνα μόνο παράλληλο τῶν κλασικῶν χρόνων: τὴ

λύρα, τὸν *χέλυν*, ποὺ κρατᾷ ἡ ἐπιτάφια Σειρήνα τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ἀριθ. 774 (Π í ν. 41.1.3) ἀπὸ τὸν Κεραμεικὸ (Collignon, *Statues funéraires* (1911), 127 κέ. εἰκ. 138. Buschor, *Die Musen des Jenseits* (1944), 64 εἰκ. 49. Lippold, *HdArch III.1* (1950), 228 σημ. 2) ποὺ χρονολογεῖται στὴν τρίτη δεκαετία τοῦ 4ου αἰώνα. Ὁ χέλυσ τῆς Σειρήνας ἐπαναλαμβάνει ὅλες τὶς λεπτομέρειες τοῦ καύκαλου τῆς χελώνας τοῦ θραύσματος τῆς Ἀκρόπολης: τὰ μεγάλα φολιδωτὰ σχήματα στὸ μέσο ποὺ περιβάλλονται ἀπὸ μικρὰ τετράγωνα σὲ σειρά, τὰ ὁποῖα περικλείει ἓνα λεῖο, λοξὸ σὲ τομὴ, περιθώριο, ποὺ σώζεται μόνο στὸ κάτω μέρος τοῦ ἠχείου. Ἡ λύρα τῆς Σειρήνας βοηθᾷ στὴν κατανόηση καὶ ἄλλων λεπτομερειῶν τοῦ θραύσματος τῆς Ἀκρόπολης καὶ μαζί με ἄλλα μνημεῖα τῆς ἀγγειογραφίας καὶ τῆς πλαστικῆς (βλ. τὸν κατάλογο τοῦ Wegner ὁ.π. 215-220), καθὼς καὶ ὀρισμένα πραγματικὰ ἠχεῖα αὐτοῦ τοῦ εἴδους ποὺ μᾶς σώθηκαν (P. Courbin, *Études argiennes* (BCH Suppl. VI, 1980), 93 κέ. Π. Φάκλαρης, *ΑΔ* 32, 1977, Μελέται 218 κέ. σχέδ. 1-13 πίν. 77-81), μᾶς ἐπιτρέπει νὰ προχωρήσουμε στὴν ἀναπαράσταση τοῦ θραύσματος σὲ ὅλες του τὶς λεπτομέρειες.

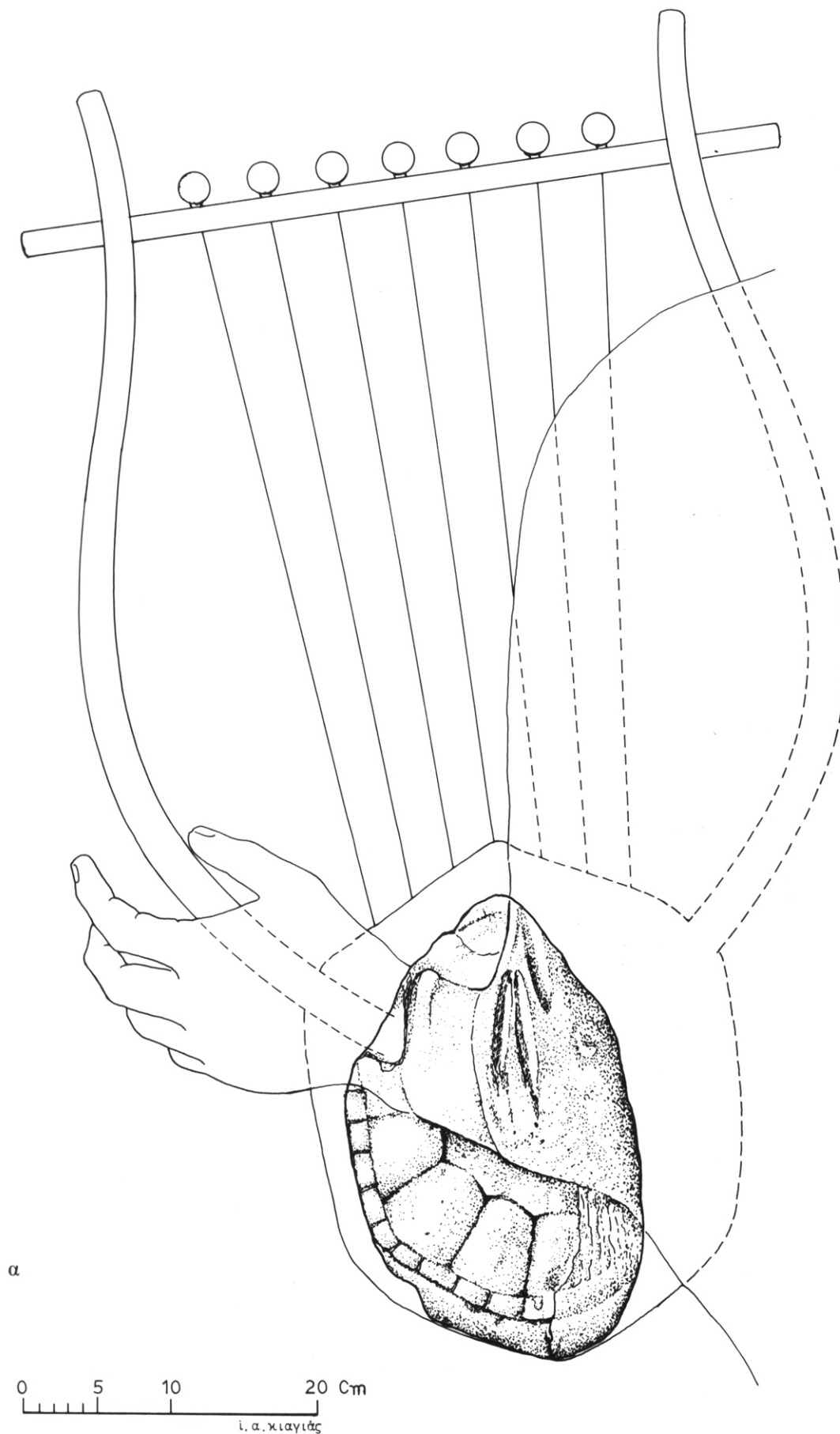
Τὸ θραῦσμα 6673 παρουσιάζει δουλεμένες καὶ τὶς δύο πλευρὲς του. Ἡ ἐσωτερικὴ, κάτω, πλευρὰ τοῦ ἠχείου (Π í ν. 39.2, 41.4), παρὰ τὴ φθορά, σώζει τὴν κυματιστὴ ἐπιφάνεια τοῦ καύκαλου τοῦ ζώου, ὅμοια ἀκριβῶς ὅπως στὸ καύκαλο τῆς λύρας τῆς Σειρήνας, με ὁμαλὲς ἀνυψώσεις πρὸς τὸ σημεῖο ὅπου ἔβγαине τὸ πίσω ἀριστερὸ πόδι τοῦ ζώου. Στὴ θέση αὐτὴ ὑπάρχει ἓνας ὀρθογώνιος τόρμος διαστάσεων 3×4.5 ἐκ. καὶ βάθους 1.5 ἐκ., με λοξὴ πρὸς τὰ κάτω κατεύθυνση. Τὸ τοίχωμα τοῦ τόρμου πρὸς τὸ ἄκρο τοῦ καύκαλου εἶναι σπασμένο. Ἡ πρασινίλα ποὺ παρατηρεῖται μέσα στὸν τόρμο δείχνει ὅτι ἐδῶ στερεωνόταν κάποιο χάλκινο ἐξάρτημα τῆς λύρας. Αὐτὸ ἦταν, νομίζω, τὸ ὀριζόντιο στέλεχος γιὰ τὸ δέσιμο τῶν χορδῶν, τὸ χορδότονον, καὶ ὄχι ἓνας ἀπὸ τοὺς πῆχεις, ὅπως θὰ ὑπέθετε ἴσως κανεὶς ἀπὸ τὴν κατεύθυνση. Οἱ πῆχεις τῆς λύρας, ὅπως ξέρουμε ἀπὸ τὶς παραστάσεις καὶ τὰ σωζόμενα μνημεῖα, βγαίνουν μέσα ἀπὸ τὰ ἀνοίγματα τῶν μπροστινῶν ποδιῶν τοῦ ζώου. Στὸ μέσο περίπου τῆς κάτω πλευρᾶς τοῦ ἠχείου ὑπάρχει μιὰ ἐπιμήκης στενὴ βάθυνση με μῆκος 5 ἐκ. καὶ μικρὸ βάθος, τριγωνικὴ σὲ τομὴ. Δὲν φαίνεται νὰ εἶναι μεταγενέστερη. Ἴσως καὶ αὐτὴ σχετίζεται με κάποιο πρόσθετο ἐξάρτημα, τὸν δόνακα, ποὺ τὸν ξέρουμε ἐπίσης ἀπὸ τὶς ἀγγειογραφίες. Ἡ θέση του εἶναι συνήθως χαμηλότερα, πιὸ κοντὰ στὸ χορδότονο, ἀλλὰ αὐτὸ δὲν ἀποτελεῖ ἀνυπερβλήτη δυσκολία. Πιθανὸν ἢ βάθυνση αὐτὴ νὰ ἦταν ἓνα «πάτημα» τοῦ δόνακα, ποὺ ἡ στερέωσή του ἐξασφαλιζόταν με μικροὺς γόμφους στὰ ἄκρα του, στερεωμένους σὲ ὁπὲς ποὺ βρίσκονταν πρὸς τὴν περίμετρο τοῦ ἠχείου καὶ ποὺ δὲν μᾶς σώθηκαν.

Στὴν ἐξωτερικὴ, ἐπάνω, πλευρὰ τοῦ καύκαλου (Π í ν. 39.1, 41.2), κολλη-

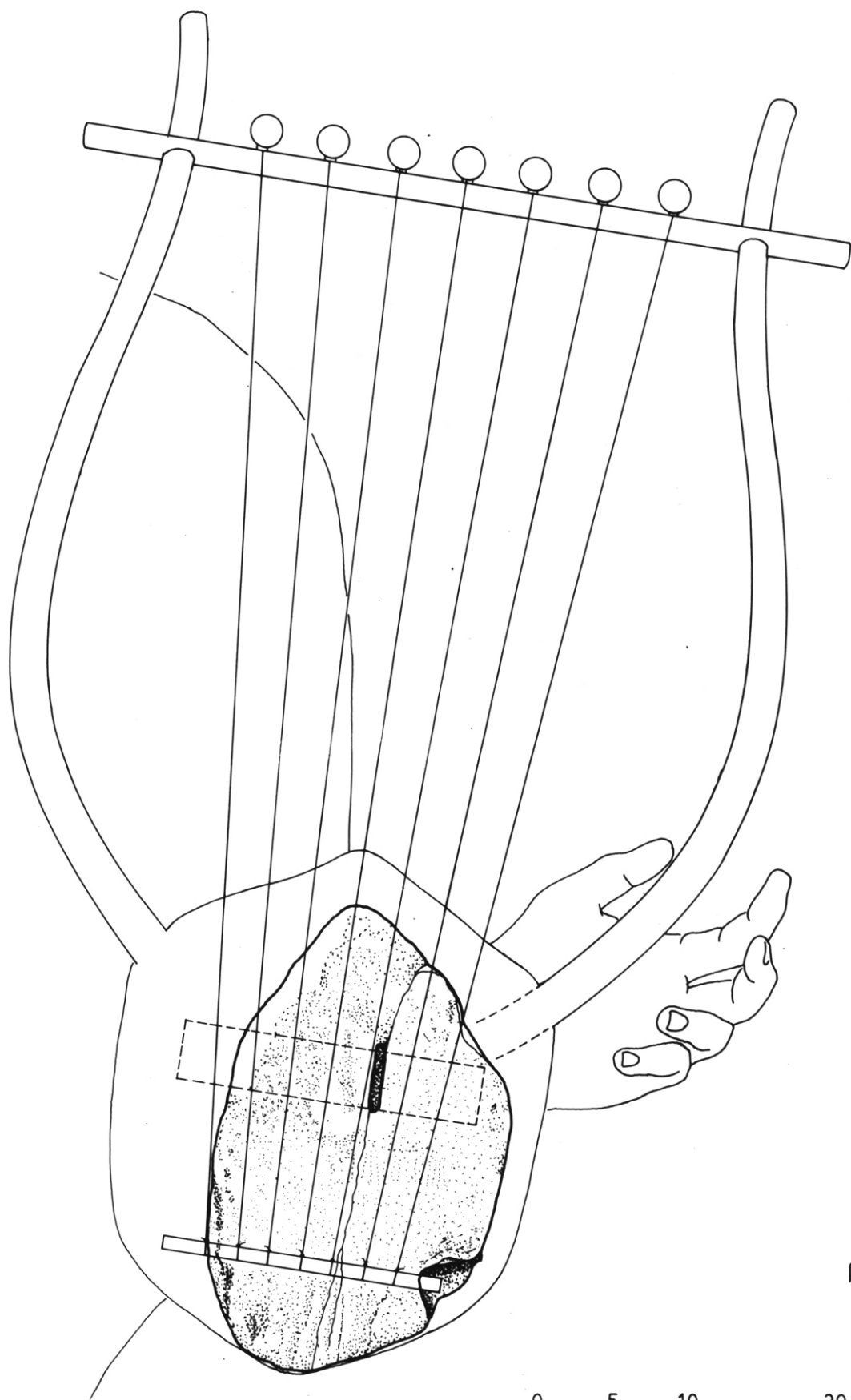
μένο επάνω στο ήχειο, σώζεται το κάτω μέρος του πήχη ως τον καρπό ενός αριστερού χεριού, που από ένα σημείο και πέρα, προς τη μεριά του άγκώνα, καλύπτεται από ένδυμα με πτυχές διαβρωμένες και με έντονα νεροφαγώματα. Το ένδυμα, όπως δείχνουν τα ίχνη, απλώνεται έως το σπάσιμο στο επάνω αριστερό άκρο του ήχειου, ενώ από την άλλη μεριά επεφτε κρεμασμένο από τον πήχη, σκεπάζοντας ίσως εν μέρει το τμήμα του ήχειου προς τα δεξιά που δεν σώζεται. Η παρυφή του ενδύματος βρίσκεται περίπου στον άξονα του μέσου του ήχειου.

Προς το άκρο του πήχη στον καρπό σώζεται ανάγλυφο έξαρμα που μοιάζει σαν βραχιόλι ή σαν απόληξη μακριάς χειρίδας χιτώνα. Ευκρινέστερο είναι στο επάνω μέρος αλλά, όπως φαίνεται από τα ίχνη, συνεχιζόταν κατά μήκος του σπασίματος, ελαφρά λοξό. Να πρόκειται για απόληξη χειρίδας φαίνεται άπιθανο, γιατί το υπόλοιπο τμήμα του πήχη έως τις πτυχές του ενδύματος δεξιά, φαίνεται, παρά τη διάβρωση, γυμνό. Συνδυάζοντας τα αναγλυφικά αυτά ίχνη με όσα ξέρουμε για το όργανο, θα μπορούσαμε ίσως να αναγνωρίσουμε σ' αυτά τον ιμάντα, μια ταινία - θηλιά, ή όποια όπως βλέπουμε στις άγγειογραφίες, στερεωμένη στη βάση του πήχη της λύρας και περασμένη γύρω στον καρπό, χρησίμευε για τη συγκράτηση του οργάνου. Έτσι, το άκρο αριστερό χέρι παρέμενε ελεύθερο και μπορούσε να μετακινηθεί έως πίσω από τις χορδές. Η περίπτωση να πρόκειται για ένα φούσκωμα του δέρματος στον καρπό, φαίνεται μάλλον άπιθανη.

Στο άκρο του πήχη σώζεται τόρμος διαστάσεων 5.5×2 εκ. και σωζόμενου βάθους 6 εκ. Η μορφή και η κατεύθυνσή του που συμπίπτει με την κατεύθυνση του πήχη φαίνονται στον Πί ν. 40.1-2. Η πρώτη σκέψη που έρχεται στο νου μας ότι δηλαδή ο τόρμος προοριζόταν για την υποδοχή ενός γόμφου στερέωσης του άκρου χεριού που ήταν πρόσθετο, δεν δικαιολογεί ικανοποιητικά τις διαστάσεις και τη μορφή αυτής της βάθυνσης. Για τη στερέωση ενός πρόσθετου άκρου χεριού δεν ήταν απαραίτητος τόσο μεγάλος γόμφος. Πολύ πιο πιθανό, εάν μάλιστα λάβουμε υπόψη μας ότι από το σημείο αυτό του ήχειου πρέπει να άρχιζε ένας πήχης της λύρας, είναι ότι στον τόρμο σφηνωνόταν ένας από τους χάλκινους πήχεις του οργάνου. Ο τόρμος μπορούσε να άνοιχτεί άνετα από τη μέσα μεριά της παλάμης, εάν το άκρο χέρι ήταν ελεύθερο, λυγισμένο στον καρπό προς τα έξω, με τα δάχτυλα δηλαδή σε τέτοια θέση που να μην εμποδίζουν το σφήνωμα του εμβόλου του χάλκινου πήχη μέσα στη βάθυνση. Οι λεπτομέρειες αυτές φαίνονται σαφέστερα στην αναπαράσταση Ε ι κ. 1.α-β. Μπορούμε, λοιπόν, μετά από τα παραπάνω να συμπεράνουμε ότι η μορφή από την οποία προέρχεται το θραύσμα 6673 συγκρατούσε τη λύρα βασικά από τον ιμάντα, ακουμπώντας το ήχειο με το τμήμα του που λείπει κολλητά στο σώμα της και πιέζοντάς το με τον πήχη

Εἰκ. 1. Τὸ θραῦσμα Μ. Ἀκρ. 6673, ἀναπαράσταση τῆς λύρας: α. Ἐξωτερικὴ ὄψη. β. Ἐσωτερικὴ ὄψη (σχέδιο Γ. Κιαγιᾶ).

β

0 5 10 20 cm
Ι.Α. ΚΙΑΓΙΔΗΣ

τοῦ χεριοῦ, ἀκριβῶς ὅπως βλέπουμε στὶς σχετικὲς παραστάσεις τῆς ἀγγειογραφίας. Ἀπὸ αὐτὲς συμπεραίνουμε ἐπίσης ὅτι ἡ μορφὴ ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται τὸ θραῦσμα δὲν ἔπαιζε τὴ λύρα. Στὴν περίπτωσιν αὐτὴ τὸ ἄκρο ἀριστερὸ χέρι θὰ βρισκόταν σὲ ἄλλη θέσι.

Ἀπὸ τὰ στοιχεῖα ποὺ σώζει τὸ θραῦσμα τῆς Ἀκρόπολης μποροῦμε νὰ προχωρήσουμε στὴν ἀναπαράστασιν τοῦ ὄργανου Εἰ κ. 1α-β. Τὸ σωζόμενον ὕψος τοῦ ἡχείου στὸν ἄξονα τοῦ μέσου εἶναι 31 ἐκ. Συμπληρώνοντας τὸ σπασμένο ἐπάνω τμήμα τοῦ φτάνουμε στὰ 35 ἐκ. περίπου. Παίρνοντας ἀπὸ τὶς σχετικὲς παραστάσεις τῶν κλασικῶν χρόνων τὶς μικρότερες ἀναλογίαις ὕψους πῆχων καὶ ἡχείου τῶν λυρῶν, μποροῦμε νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὸ συνολικὸ ὕψος τῆς λύρας τῆς Ἀκρόπολης, μαζὶ μὲ τοὺς πῆχεις δηλαδὴ, θὰ ἔφτανε τὰ 85 ἐκ. Δὲν ἀποκλείεται ὁμως νὰ ἦταν καὶ κάπως ψηλότερη.

Πρὶν προχωρήσουμε σὲ ἄλλα προβλήματα, θὰ πρέπει νὰ ἀποφασίσουμε ἐὰν τὸ θραῦσμα Μ. Ἀκρ. 6673 προέρχεται ἢ ὄχι ἀπὸ τὰ γλυπτὰ τῶν ἀετωμάτων τοῦ Παρθενῶνα. Ὅλα τὰ ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικὰ συνηγοροῦν γιὰ τὴν ἀπόδοσιν, ἰδιαίτερα ὁμως ἐνδεικτικὰ εἶναι δύο στοιχεῖα: τὰ ἐντονα νεροφαγώματα στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ἡχείου, τὸν πῆχη καὶ τὸ ἐνδυμα, ποὺ παρὰ πέμπουν σὲ ἄγαλμα ἐκτεθειμένο στὴ βροχὴ καὶ τὸν ἀέρα καὶ ποὺ βρίσκουν στὰ σωζόμενα γλυπτὰ τῶν ἀετωμάτων πολλὰ ἀνάλογα παραδείγματα. Τὸ δεύτερον στοιχεῖον εἶναι τὰ πρόσθετα χάλκινα ἐξαρτήματα τῆς λύρας, τὰ ὁποῖα, ὅπως συμπεράναμε, ἀπέδιδαν ὅλες τὶς λεπτομέρειες τοῦ ὄργανου: τοὺς πῆχεις, τὸ ζυγόν, τὸ χορδότονον, τὶς χορδὲς καὶ πιθανότατα τὸν δόνακα. Ἐπικουρικὰ θὰ μπορούσε νὰ ἐπικαλεστεῖ κανεὶς τὴ διάβρωσιν στὴν κάτω (ἐσωτερικὴ) πλευρὰ τοῦ ἡχείου καί, τέλος, τὸ μέγεθος τῆς μορφῆς ποὺ ἀνταποκρίνεται στὰ μεγέθη ποὺ μᾶς ἐπιβάλλουν τὰ ἀετώματα. Κρίνοντας ἀπὸ τὸ πάχος τοῦ πῆχη στὸν καρπὸ ποὺ εἶναι 9 ἐκ. ὀδηγούμαστε σὲ μιὰ μορφὴ ἄρκετὰ μεγαλύτερη ἀπὸ τὸ φυσικόν, γύρω δηλαδὴ στὰ 2.20 μ.

Ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ θὰ δεχτοῦμε τὸ θραῦσμα ὡς παρθενώνειον, μιὰ μόνον μορφὴ τῶν ἀετωμάτων μπορεῖ νὰ τὸ διεκδικήσῃ: ὁ Ἀπόλλων. Νὰ προέρχεται ἀπὸ κάποιον ἄλλο θεὸ ἢ θεά, τὸν Ἑρμῆ π.χ. ἢ κάποια γυναικεῖα μορφὴ ἀπὸ τὶς ἐλάσσονες ποὺ ἐνδεχομένως παρευρίσκονταν στὴ σκηνὴ τῆς γέννησιν, τὸ θεωρῶ ἀπίθανον. Ὁ θεός, λοιπόν, δὲν εἰκονιζόταν κιθαρωδὸς ὅπως ὑπέθεταν ὡς τώρα (πρβ. π.χ. Ε. Harrison, AJA 71, 1967, 47 κέ. πίν. 20, Η. Walter, Στήλη Ν. Κοντολέοντος (1980) 452), ἀλλὰ μὲ λύρα καὶ μάλιστα μὲ τὴ λύρα ποὺ πῆρε ἀπὸ τὸν πρῶτον εὐρετὴ τῆς. Ἔτσι, τὸ θραῦσμα 6673 ἀποδεικνύεται ἰδιαίτερα σημαντικόν, ἀφοῦ πιστοποιεῖ τὴν παρουσίαν ἑνὸς θεοῦ στὸ ἀνατ. ἀετώμα, στὸν ὁποῖον ὡς τώρα ἀναφερόμασταν μόνον ὑποθετικὰ (Brommer PG 29).

Πρὶν ἐξετάσουμε τὸ πρόβλημα ἐὰν ὁ θεὸς εἰκονιζόταν καθιστὸς ἢ ὄρθιος, ἅς δοῦμε τὶς προϋποθέσεις ποὺ θέτει τὸ ἴδιον τὸ θραῦσμα γιὰ τὸν προσδιορι-

σμοῦ τῆς θέσης τῆς μορφῆς στοῦ αἵτωμα. Ἡ διάβρωση καὶ τὰ βαθιὰ νεροφαγώματα στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ἡχείου καὶ στοῦ ἔνδυμα ἀποκλείουν τὴν περίπτωση νὰ τοποθετηθεῖ τὸ ἄγαλμα σὲ πλάγια ὄψη (profil) καὶ μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ δεξιὰ, μὲ τὴν ἐξωτερικὴ δηλαδὴ πλευρὰ τοῦ ἡχείου κοντὰ καὶ παράλληλα στοῦ τύμπανο. Μὲ ἄλλα λόγια ἀποκλείεται νὰ τοποθετηθεῖ ἡ μορφή σὲ πλάγια ὄψη στὴ νότια κερκίδα τοῦ αἵτωματος. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ στὶς περιπτώσεις ποὺ θὰ δεχόμεσταν τὴ μορφή καθιστὴ ἢ ὄρθια στὴ νότια κερκίδα, τοποθετημένη ὅμως κατενώπιον ἢ σὲ θέση τρία τέταρτα πρὸς τὰ δεξιὰ. Στὶς περιπτώσεις αὐτὲς θὰ δικαιολογοῦνταν βέβαια τὰ νεροφαγώματα στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ἡχείου, ἀλλὰ ἡ κεφαλὴ τοῦ θεοῦ, τὴν ὁποία θὰ πρέπει ὅπωςδήποτε νὰ φανταστοῦμε γυρισμένη πρὸς τὸ μέσο τοῦ αἵτωματος, θὰ βρισκόταν πίσω ἀπὸ τοὺς πήχεις καὶ τὶς χορδὲς τοῦ ὄργανου. Τὴν ἴδια δυσκολία ἀντιμετωπίζουμε καὶ στὴν περίπτωση ποὺ θὰ τοποθετούσαμε τὴ μορφή ἀπὸ τὸ πλάι μὲ κατεύθυνση πρὸς τὰ ἀριστερὰ στὴ βόρεια κερκίδα τοῦ αἵτωματος. Ἔτσι, ἡ μόνη περίπτωση ποὺ ἀπομένει εἶναι ἡ τοποθέτηση τῆς μορφῆς στὴ βόρεια κερκίδα, κατενώπιον ἢ μὲ ἐλαφρὰ στροφή πρὸς τὰ δεξιὰ τῆς, μὲ τὴν κεφαλὴ γυρισμένη πρὸς τὴ σκηνὴ τοῦ μέσου καὶ μὲ τὴ λύρα κοντὰ στοῦ μέτωπο τοῦ αἵτωματος. Μὲ τὴν τοποθέτηση αὐτὴ δικαιολογοῦνται τὰ νεροφαγώματα στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ τοῦ ἡχείου, ἀλλὰ καὶ τὸ πρόσωπο τοῦ θεοῦ δὲν κρύβεται ἀπὸ τοὺς πήχεις καὶ τὶς χορδὲς τοῦ ὄργανου.

Στὸ ἐρώτημα, ἐὰν ὁ θεὸς εἰκονιζόταν καθιστὸς ἢ ὄρθιος, τὸ θραῦσμα τῆς Ἀκρόπολης δίνει ἐπίσης κάποιες ἐνδείξεις. Τὸ ἀριστερὸ χέρι, ἔντονα λυγισμένο στὸν ἀγκῶνα ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ γωνία ποὺ σχηματίζεται ἀπὸ τὴ φορὰ τῶν πτυχῶν ποὺ ἔπεφταν κάθετες ἀπὸ τὸν ὦμο καὶ τὴν κατεύθυνση τοῦ σωζόμενου τμήματος τοῦ πήχη, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐλεύθερη καὶ καλοδοσὺλεμένη περίμετρο τοῦ ἡχείου στὴν κάτω τοῦ πλευρὰ καὶ πέρα ἀπὸ τὸ μέσο του, δείχνουν ὅτι τὸ ἡχεῖο κολλοῦσε ἀρκετὰ ψηλὰ στοῦ σώματος τοῦ θεοῦ, στοῦ πλάι τοῦ στήθους, κάτω ἀπὸ τὴν ἀριστερὴν μασχάλη. Οἱ ἐνδείξεις αὐτὲς μᾶς ὁδηγοῦν πρὸς μιὰ ὄρθια μορφή. Τὰ σχετικὰ παραδείγματα ἀπὸ τὴν ἀγγειογραφία καὶ τὴν πλαστικὴ μᾶς δείχνουν ὅτι στὶς καθιστὲς μορφὲς τὸ ἡχεῖο τῆς λύρας βρίσκεται ἐπάνω ἢ δίπλα στοῦ μηροῦ τους. Αὐτὸ εἶναι φυσικὸ, ὅταν οἱ μορφὲς εἰκονίζονται νὰ παίζουν τὴ λύρα. Ἀλλὰ καὶ σὲ στιγμὲς ἀνάπαυλας τὸ ἡχεῖο τὸ ἀκουμποῦν καὶ πάλι ἐπάνω ἢ δίπλα στοῦ μηροῦ τους, ἂν καὶ θεωρητικὰ τουλάχιστον μιὰ καθιστὴ μορφή θὰ μπορούσε νὰ κρατῇ τὴ λύρα καὶ ψηλότερα δίπλα στοῦ στήθους τῆς. Αὐτὸ ὅμως δὲν συνηθίζεται. Πιστεύω, λοιπόν, ὅτι ὁ θεὸς εἰκονιζόταν μάλλον ὄρθιος. Γιὰ τὴ θέση τῆς λύρας σὲ σχέση μὲ τὸ σῶμα τοῦ θεοῦ δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ βρεῖ κανεὶς ἓνα παράλληλο μὲ ἀντιστοιχίαι σὲ ὅλες τὶς λεπτομέρειες. Ὅπωςδήποτε, ὁ ποιητὴς τοῦ Λούβρου π.χ. (Lippold, HdArch. III.1 (1950), 214 σημ. 4. G. Richter, The Por-

traits of the Greeks I (1965), 69 εικ. 244-245), ὁ νέος τῆς ἐπιτύμβιας στήλης τοῦ Μουσείου Θεσσαλονίκης ἀριθ. 2465 (Μ. Ἀνδρόνικος, Τὰ ἑλληνικὰ Μουσεῖα (1974), 277 εικ. 6. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, ΑΕ 1980, 43 κέ. πίν. 12) καὶ ὁ Ἀπόλλωνας τῆς στάμνου τοῦ Πολύγνωτου Beazley ARV² 1028.10 (N.Himmelfmann Wildschütz, Zur Eigenart des klassischen Götterbildes (1959), 26 εικ. 12) συμπληρώνουν σὲ ἀρκετὲς λεπτομέρειες τὶς παρατηρήσεις ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως. Πῶς παρουσιάζεται ἡ λύρα σὲ «προοπτική» ἀπεικόνιση στὸ χέρι μιᾶς μορφῆς κατενώπιον, μᾶς τὸ δείχνει ἡ λευκὴ λήκυθος τοῦ ζ. τοῦ Τιμοκράτη στὶς Βρυξέλλες Beazley ARV² 743.2 (E. Buschor, Grab eines attischen Mädchens (Neuausgabe 1962), 53 εικ. 42), ποὺ εἰκονίζει μιὰ γυναικεῖα μορφή μὲ λύρα στὸ μοτίβο περίπου τοῦ παρθενώνειου ἀγάλματος ὅπως τὸ ἀποκαθιστοῦμε μὲ βάση τὸ θραῦσμα Μ. Ἀκρ. 6673.

Ὁ Ἀπόλλωνας τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος εἰκονιζόταν, λοιπόν, πιθανότατα ὄρθιος, ντυμένος μάλλον μὲ ἓνα μικρὸ ἱμάτιο. Τὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ ἐνδύματος πάνω στὸν ἀριστερὸ πῆχη δείχνει ὅτι ἔπεφτε μαζεμένο ἀπὸ τὸν ἀριστερὸ ὄμο καλύπτοντας ἐνμέρει τὸ ἐπάνω τμήμα τοῦ ἡχείου πρὸς τὴ μεριὰ τοῦ σώματος καὶ τὸν ἀριστερὸ πῆχη, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μπροστινὸ τοῦ τμήματος. Στὸ ἄκρο δεξιὸ χέρι τοῦ θεοῦ θὰ πρέπει νὰ συμπληρώσουμε τὸ πλῆκτρο.

Οἱ παρατηρήσεις αὐτὲς δὲν ἀποσκοποῦν σὲ μιὰ ἀναπαράσταση τοῦ ἀγάλματος, ἀλλὰ ἐντάσσονται στὰ πλαίσια μιᾶς προσπάθειας νὰ κατανοηθοῦν πληρέστερα οἱ διάφορες λεπτομέρειες τοῦ θραύσματος 6673, μὲ ὁρισμένες ὑποθετικὲς προεκτάσεις ποὺ δὲν ἀποκλείεται νὰ τροποποιηθοῦν ἀργότερα ἢ ἀκόμα καὶ νὰ δώσουν τὴ θέση τους σὲ ἄλλες πιὸ ἱκανοποιητικὲς, ὅταν ἡ ἐρμηνεία ποὺ προτείνουμε συζητηθεῖ σὲ εὐρύτερο κύκλο. Συμπληρώνοντας αὐτὲς τὶς ὑποθέσεις θίγουμε, τέλος, καὶ τὸ πρόβλημα προσδιορισμοῦ τῆς θέσης τοῦ ἀγάλματος στὴ βόρεια κερκίδα τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος. Μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι οἱ ἐκτιμήσεις μας γιὰ τὴν τοποθέτηση, τὸ γενικὸ μοτίβο καὶ τὸ ὕψος τοῦ ἀγάλματος γύρω στὰ 2.20 μ. εἶναι σωστά, ἡ θέση τοῦ Ἀπόλλωνα μπορεῖ νὰ καθοριστεῖ στὸ βόρειο μισὸ τοῦ γείσου 17 καὶ πρὸς τὰ δεξιὰ ἕως τὸ νότιο ἄκρο τοῦ γείσου 18, ὡς τὸ ὄριο δηλαδὴ ποὺ καθορίζουν γιὰ τὴν ἐπόμενη μορφή δεξιὰ τὸ μοχλοβόθριο τοῦ γείσου 18 καὶ ἡ ἀρχὴ τῆς βάθυνσης (Leere) αὐτοῦ τοῦ γείσου. Γιὰ ἄλλες ὑποθετικὲς προεκτάσεις ἀπὸ αὐτὸ τὸ συμπέρασμα γίνεται λόγος παρακάτω Κεφ. 7.

5.2. Ἡ πεπλοφόρος Μ. Ἀκρ. 6711 καὶ 6712

Τὸ ἄγαλμα τῆς πεπλοφόρου Μ. Ἀκρ. 6711 καὶ 6712, γνωστὸ καὶ ὡς πεπλοφόρος Wegner ἀπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἐρευνητῆ ποὺ συσχέτισε τὰ δύο κομμάτια ἐρμηνεύοντάς τα ὡς ὑπολείμματα τοῦ ἀγάλματος τῆς Ἥρας τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος, ἀναγνωρίζεται ἀπὸ ὅλους σήμερα ὡς παρθενώνειο (γιὰ τὸ

ἄγαλμα βλ. γενικά Brommer PG 26, 97 ἀριθ. 7 καὶ AM 84, 1969, 110. Berger, AntK 15, 1972, 138 κέ.). Πρόβλημα ἐξακολουθεῖ νὰ ἀποτελεῖ, ἐὰν μὲ τὰ θραύσματα αὐτοῦ τοῦ ἀγάλματος σχετίζεται ἢ ὄχι τὸ θραῦσμα τῆς κεφαλῆς M. Ἀκρ. 2381 (Brommer PG 92 ἀριθ. 7 πίν. 134-135). Ὁ Fuchs, Gnomon 39, 1967, 163 ἔθεσε καὶ πρόβλημα ἐρμηνείας τῆς μορφῆς. Περισσότερο διεξοδικὰ ὅμως συζητήθηκε τὰ τελευταῖα χρόνια τὸ πρόβλημα γιὰ τὴν ἀκριβὴ θέση τῆς πεπλοφόρου στὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα. Ὁ Berger, AntK 15, 1972, 143 κέ. καὶ AntK 20, 1977, 136 κέ. ὑποστηρίζει ὅτι ἡ μορφή στεκόταν πάνω στὸ γεῖσο 12, ἀλλὰ γιὰ τὴν τοποθέτηση αὐτὴ στηρίζεται, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ μέγεθος τοῦ ἀγάλματος, καὶ στὸ ἱμάτιο τῆς κεφαλῆς 2381, γιὰ τὴν ὁποία πιστεύει ὅπως οἱ περισσότεροι ὅτι προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἄγαλμα. Ὁ I. Beyer, AM 89, 1974, 129 κέ. τοποθετεῖ τὴ μορφή, τὴν ὁποία ἐπίσης θεωρεῖ ὡς Ἦρα καὶ τῆς ἀποδίδει τὸ θραῦσμα 2381, ἐπάνω στὸ γεῖσο 14, στὸ πρῶτο δηλαδὴ γεῖσο δεξιὰ ἀπὸ τὸν ἄξονα τοῦ μέσου τοῦ αἰτώματος ὅπου τοποθετεῖ ὀρθία τὴ μορφή τοῦ Δία (τὴν περίπτωσιν συζητᾷ καὶ ὁ Berger, Geburt der Athena, 17, 50 κέ.). Γιὰ τὴν τοποθέτηση αὐτὴ ὁ Beyer ἐπικαλεῖται τὶς ἐνδείξεις ἀπὸ τὴν παρουσία δύο τὸρμων στὰ ὄρια περίπου τῆς πίσω πλευρᾶς μὲ τὶς πλάγιες πλευρές, οἱ ὁποῖοι βρίσκονται, ὅπως ὑποστηρίζει, σὲ ἀνταπόκριση μὲ τοὺς δύο τὸρμους τοῦ γείσου 14 (βλ. σχετικὰ Beyer ὁ.π. 129 κέ. σχέδια εἰκ. 8 καὶ 9. Ἡ σχέση τὸρμων ἀγάλματος καὶ γείσου δίνεται στὸ σχέδιο εἰκ. 9 κάτω δεξιὰ). Στούς τὸρμους αὐτοὺς στερεώνονταν ἄγκιστρα ποὺ ἔδεναν τὸ ἄγαλμα μὲ τὸ γεῖσο.

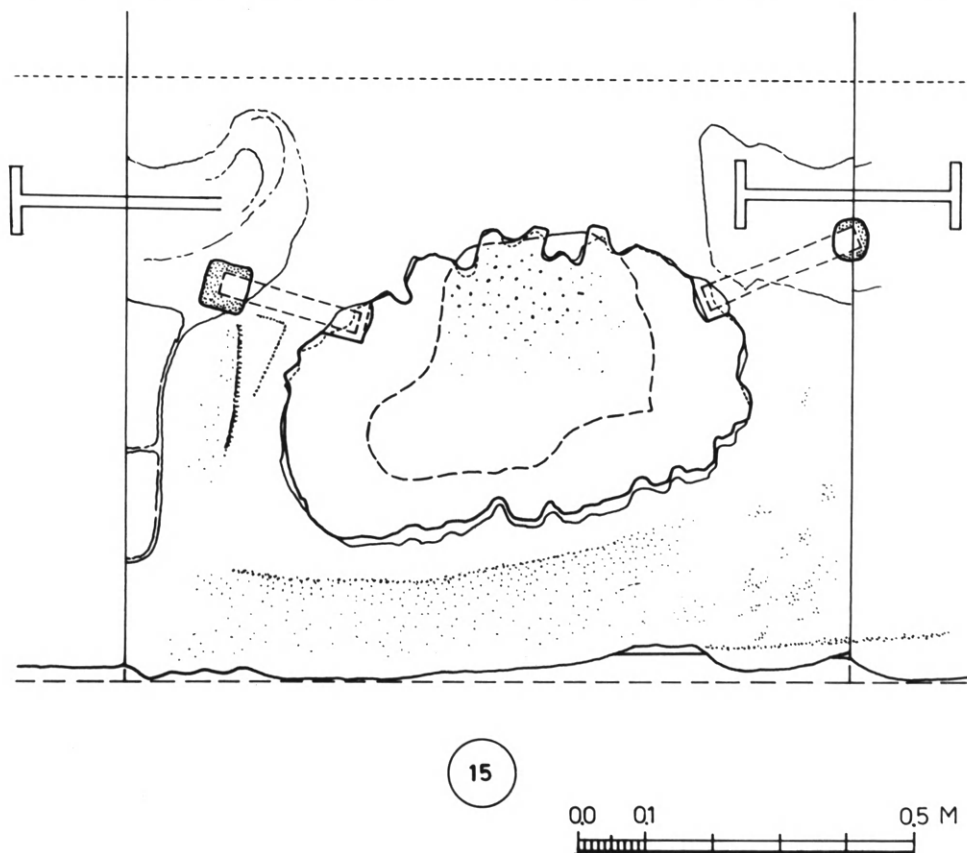
Θὰ πρέπει καταρχὴν νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ γόμφοι-ἄγκιστρα ποὺ συμπεραίνει ὁ Beyer εἶναι ὡς πρὸς τὴν ὅλη τους μορφή ἐξαιρετικὰ σύνθετες (καὶ δύσκολες) κατασκευές. Ἡ ὀριζόντια κεραία τους, ἐκτὸς ἀπὸ τὴν ἐλαφρὰ κάμψη, παρουσιάζει καὶ μιὰ ἀπόκλιση πρὸς τὰ πλάγια, ποὺ εἶναι περισσότερο ἔντονη στὸ ἄγκιστρο δεξιὰ. Ἀναρωτιέται κανεὶς, ἐὰν πράγματι ἡ μορφή Wegner κατελάμβανε τὸ χῶρο ποὺ τῆς προσδιορίζει ὁ Beyer ἐπάνω στὸ γεῖσο 14 καὶ στερεωνόταν κατὰ τὸν τρόπο ποὺ ἀναπαριστᾷ, γιὰ ποῖο λόγο κατὰ τὴν τοποθέτηση τοῦ ἀγάλματος οἱ τὸρμοι ὑποδοχῆς τῶν ἀγκίστρων νὰ μὴν ἀνοιχτοῦν σὲ σημεῖα ποὺ θὰ ἐπέτρεπαν τὴ χρησιμοποίησιν ἀγκίστρων συνήθους μορφῆς, ἀπλοῦ δηλαδὴ Γ, ὅπως πράγματι συνέβη μὲ τὸν γόμφο-ἄγκιστρο στὴν πίσω πλευρὰ τῆς κεφαλῆς τοῦ ἀλόγου Ο (Urfherd);

Εἶχα αὐτὴ τὴν ἀπορία ὅταν ἐξετάζοντας τὴν πεπλοφόρο Wegner διαπίστωσα ὅτι ἡ κατεύθυνση τοῦ τὸρμου δεξιὰ (Α) δὲν εἶναι πρὸς τὰ πίσω, ὅπως ὑποστηρίζει ὁ Beyer, ἀλλὰ σίγουρα πρὸς τὰ πλάγια (τὴν παρατήρησιν κάνει καὶ ὁ Berger, AntK 15, 1972, 139 κέ. πίν. 44.4-5) ὅπως δείχνουν οἱ βελονιές, ἀπὸ τὴν κατεύθυνση τῶν ὁποίων συμπεραίνεται μὲ βεβαιότητα ποῦ ἦταν τὸ στόμιο τοῦ τὸρμου. Ὁ τὸρμος, ἐπομένως, σώζει τὸν πυθμένα του καὶ τμήματα ἀπὸ τὸ πλάγιον δεξιὸ καὶ πλάγιον κάτω τοίχωμα. Ἀπὸ τὰ ἀριστερὰ ἐκκλίνει ἀπὸ

τὸν ὄγκο τῆς μεγάλης κάθετης πτυχῆς ποὺ περνᾷ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο καὶ τὸ στόμιό του βρισκόταν μέσα στὴν αὐλάκα ποὺ σχηματίζουν ἡ κάθετη πτυχὴ ποὺ ἀναφέραμε καὶ μιὰ δεύτερη ὁμοία ἀπὸ τὰ δεξιά. Ἐὰν δεχτοῦμε, λοιπόν, ἔδῳ ἓνα ἄγκιστρο θὰ πρέπει νὰ τὸ φανταστοῦμε στριμμένο κατὰ 90° περίπου δεξιότερα ἀπὸ ὅσο τὸ σχεδιάζει ὁ Beyer. Ἀπὸ τὸν τὸρμο ἀριστερὰ (B) σώζονται λιγότερες ἐνδείξεις γιὰ τὸν προσδιορισμὸ τοῦ στομίου, ἂν καὶ σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση ὁ τὸρμος ἀνοιγόταν ἐπίσης, ὅπως φαίνεται πιθανό, πρὸς τὰ πλάγια καὶ ὄχι πρὸς τὰ πίσω. Ὅπωςδήποτε, μὲ βάση τὶς ἐνδείξεις τοῦ δεξιοῦ τὸρμου (A) καὶ μόνο, αἶρεται ἡ ἀνταπόκριση μὲ τὸν τὸρμο στὸ νότιο τμήμα τοῦ γείσου 14 καὶ γίνεται σαφὲς πᾶς ὅτι ἡ μορφή Wegner δὲν εἶναι δυνατό νὰ τοποθετηθεῖ ἐδῶ. Ἀνεξάρτητα πάντως ἀπὸ τὸ συμπέρασμα αὐτὸ ὁ Beyer ἔδειξε μὲ τὴν ἔρευνά του ὅτι οἱ τὸρμοι στὸ κάτω μέρος τῆς πεπλοφόρου Wegner προορίζονταν γιὰ τὴν ὑποδοχὴ ἀγκίστρων σχήματος Γ ποὺ ἔδεναν τὸ ἄγαλμα μὲ τὸ ὀριζόντιο γεῖσο. Ἡ πρόταση τοῦ Berger, AntK 15, 1972, 143 ὅτι οἱ τὸρμοι αὐτοὶ σχετίζονταν ἐνδεχομένως μὲ τὴ στερέωση ἑνὸς ἐπιβλήματος (κατὰ τὸν Berger τῆς κεφαλῆς 2381) εἶναι ἀπὸ τεχνικὴ ἄποψη ἀπίθανη γιὰ ἓνα κλασικὸ ἀετωματικὸ γλυπτό. Ἀτεκμηρίωτη εἶναι καὶ ἡ ἄποψη ὅτι χρησίμευσαν γιὰ τὴ στερέωση ξύλων ποὺ προστάτευαν τὰ σκοινιά κατὰ τὸ ἀνέβασμα (Wegner AM 57, 1932, 94. Πρβ. Carpenter, Hesperia 2, 1933, 50). Ἀπίθανη τέλος μοῦ φαίνεται καὶ ἡ ὑπόθεση ὅτι στοὺς τὸρμους αὐτοὺς σφηνώνονταν γάντζοι γιὰ τὴ σύνδεση τοῦ ἀγάλματος μὲ τὸ τύμπανο. Ἡ σύνδεση αὐτὴ οὔτε ἀπαραίτητη ἦταν, ἀλλὰ οὔτε καὶ ἰδιαίτερα ἀποδοτικὴ, γιατί οἱ γάντζοι θὰ ἔπιαναν τὸ ἄγαλμα ἀπὸ δύο χαμηλὰ σημεῖα καὶ μάλιστα πίσω ἀπὸ τὸν ὄγκο δύο λεπτῶν σχετικὰ πτυχῶν, πράγμα ἐξαιρετικὰ ἐπισηφάλες. Ἀντίθετα, γιὰ κάθετα ἄγκιστρα σχήματος Γ συνηγορεῖ ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ ἡ παρατήρηση (Beyer ὁ.π. 130) ὅτι οἱ τὸρμοι τοῦ ἀγάλματος, τουλάχιστον ὁ A ποὺ σώζεται πληρέστερα, ἔχουν μιὰ ἐλαφρὰ κλίση πρὸς τὰ κάτω. Δὲν μπορεῖ βέβαια νὰ ἀποκλειστεῖ ἡ περίπτωση νὰ ἔγιναν κάποτε ἀργότερα (πρβ. Harrison, AJA 71, 1967, 34). Γεγονὸς πάντως εἶναι ὅτι, ὅποτε καὶ νὰ ἔγιναν, εἶχαν ἓνα μόνο προορισμό: τὴ σύνδεση τοῦ ἀγάλματος μὲ τὸ γεῖσο καὶ μὲ ἄγκιστρα κάθετα τοποθετημένα. Μὲ βάση αὐτὲς τὶς παρατηρήσεις καὶ μὲ τὴν προϋπόθεση ὅτι ἡ πεπλοφόρος Wegner προέρχεται ἀπὸ τὸ ἀέτωμα (ἡ ἀπόδοση ἐνισχύθηκε τελευταῖα μὲ τὶς παρατηρήσεις τοῦ Beyer γιὰ τὴ διαφορὰ ὕψους τῆς πλίνθου καὶ τὴν κλίση τοῦ ἀγάλματος πρὸς τὰ ἔμπρός), ἡ μοναδικὴ θέση ὅπου μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ, ἐφόσον τὸ γεῖσο 14 ἀποκλείεται, εἶναι τὸ γεῖσο 15.

Γιὰ τὶς λεπτομέρειες αὐτῆς τῆς πρότασης παραπέμπω στὸ σχέδιο τοῦ κ. Γ. Κιαγιᾶ Εἰκ. 2, ὅπου φαίνονται ὄχι μόνο ἡ ἀντιστοιχία τῶν τὸρμων τοῦ ἀγάλματος μὲ τοὺς τὸρμους τοῦ γείσου 15, ἀλλὰ καὶ ἡ σχέση τῆς πλίνθου μὲ

τὸ ὄριο τῆς βάθυνσης (Leere), ὅπως σχεδιάζεται ἀπὸ τὸν Sauer AD I (1890) πίν. 58 B. Νὰ πρόκειται γιὰ συμπτώσεις μοῦ φαίνεται πολὺ ἀπίθανο. Ἀπὸ τοὺς τῶν τοῦ γείσου 15 ὁ νότιος, πού φαίνεται περίπου ὀρθογώνιος (ὁ Μπαλάνος, *Les monuments de l'Acropole* (1938), πίν. 112 δίνει διαστάσεις 8×8 ἐκ.), ἔχει βάθος 9.5 ἐκ. (Sauer ὁ.π. 51). Τὸ ἴδιο βάθος, ὅπως σημειώνει

Εἰκ. 2. Ἡ θέση τῆς πεπλοφόρου Wegner στὸ γεῖσο 15, κάτοψη (σχέδιο Γ. Κιαγιᾶ).

ὁ Sauer, ἔχει καὶ ὁ βόρειος τῶν, ὁ ὁποῖος εἶναι ἐλλειψοειδῆς στὸ σχῆμα του. Ὁ Μπαλάνος ὁ.π. δὲν δίνει διαστάσεις. Κατὰ τὸν Carpenter, *Hesperia* 2, 1933,9 ἔχει διάμετρο 5-6 ἐκ. καὶ βάθος 10. Ὁ Sauer πιστεύει ὅτι καὶ αὐτὸς εἶναι πιθανὸν τῶν γόμφου, ὁ Carpenter ὁμῶς, ὅπως καὶ ἄλλοι, θεωροῦν ὅτι στὸν τῶν σφηνωνόταν τὸ στέλεχος ἐνὸς σκῆπτρου ἢ δόρατος. Ἡ διαφορετικὴ μορφή καὶ οἱ κάπως μικρότερες διαστάσεις δὲν σημαίνουν κατὰ τὴ γνώμη μου ὅτι ὁ τῶν πρέπει νὰ εἶναι ἀναγκαστικὰ κάτι διαφορετικὸ ἀπὸ τὸν νότιο τῶν τοῦ γείσου 15. Γιὰ τὴν ἄποψη πού ὑποστηρίζουμε δὲν ὑπάρ-

χει, νομίζω, καμιά δυσκολία. Ἀντίθετα, οἱ ἀντιστοιχίες πού προκύπτουν ἀπὸ τὴν τοποθέτηση τῆς πεπλοφόρου σ' αὐτὸ τὸ τμῆμα τοῦ ἀετώματος, μᾶς ἀναγκάζουν, θὰ ἔλεγα, νὰ ἐρμηνεύσουμε καὶ τὸν βόρειο τὸρμο τοῦ γείσου 15, πού ἔχει ὅπως καὶ ὁ νότιος βάθος 9.5 ἐκ., ὡς τὸρμο γόμφωσης ἄγκιστρου. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι ὁ τὸρμος πού σώζεται μπροστὰ ἀπὸ τὸ ἄκρο τοῦ βόρειου λοξοῦ προβόλου τοῦ γείσου 13 καὶ πού προοριζόταν ἀσφαλῶς γιὰ τὴ στερέωση ἑνὸς πρόσθετου ἐξαρτήματος, πιθανὸν τοῦ δόρατος τῆς Ἀθηνᾶς ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω κεφ. 7, εἶναι καὶ ὡς πρὸς τὴ διάμετρο καὶ ὡς πρὸς τὸ βάθος μικρότερος (διάμετρος 3.5 ἐκ., βάθος 4 ἐκ. σύμφωνα μὲ δικές μου μετρήσεις. Πρβ. Beyer, AM 89, 1974, 136 σημ. 31).

Θὰ ἀντιπαρατηροῦσε ἴσως κανεὶς ὅτι τὰ σιδερένια ἄγκιστρα σχήματος Γ πού προτείνουμε (Πί ν. 72) καὶ τὰ ὁποῖα βγαίνουν κάπως ἔξω ἀπὸ τὰ περιγράμματα τῆς μορφῆς (ἡ ὀριζόντια κεραία τους σύμφωνα μὲ τὴν ἀναπαράσταση εἶναι 21 καὶ 24 ἐκ. ἀντίστοιχα, ἀλλὰ τὸ τμῆμα πού φαινόταν ἦταν μικρότερο κατὰ 5 ἕως 10 ἐκ.) δὲν ἀποτελοῦν αἰσθητικὰ ἄσογη λύση. Τὸ δυσμενὲς ἀποτέλεσμα θὰ μπορούσε νὰ μειωθεῖ στὸ ἐλάχιστο, ἐὰν τὰ ἀναπαρίσταναμε λοξά, ἀλλὰ αὐτὸ θὰ μείωνε καὶ τὴν ἀποδοτικότητα τους. Κατὰ τὴ γνώμη μου ἡ ἄποψη ὅτι θὰ ἐνοχλοῦσαν τὸ θεατὴ εἶναι ὑπερβολικὴ. Γιὰ τὸ θεατὴ πού στεκόταν κοντὰ στὸ ναὸ εἶναι βέβαιο ὅτι δὲ θὰ ἦταν ὁρατά, γι' αὐτὸν πού βρισκόταν μακρύτερα δὲν θὰ ἦταν εὐδιάκριτα. Ἐὰν μάλιστα δεχτοῦμε ὅτι ἡ στερέωση τοῦ ἀγάλματος ἐγίνε σὲ κάποια μεταγενέστερη ἐποχὴ, αἴρεται καὶ αὕτὴ ἡ δυσκολία. Πέρα ὅμως ἀπὸ τὸ ὁποιοδήποτε αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα προεῖχε, σὲ κάθε περίπτωση, ὁ πρακτικὸς λόγος πού ἐπέβαλλε αὐτὰ τὰ στηρίγματα καὶ μάλιστα σ' αὐτὲς τὶς θέσεις. Γιὰ τὸ τελευταῖο σημεῖο χρειάζεται ἴσως μιὰ συμπληρωματικὴ σημείωση. Τὰ ἄγκιστρα πού συμπεράναμε δὲν τοποθετήθηκαν σὲ χαμηλότερα σημεῖα, ἐπάνω δηλαδὴ στὴν πλίνθο τοῦ ἀγάλματος ὅπως ξέρουμε ἀπὸ ἄλλες περιπτώσεις καὶ ὅπως θὰ σκεφτόταν κανεὶς καὶ γιὰ τὴν προκείμενη, γιὰ τὸ λόγο ὅτι τὰ νερά τοῦ μαρμάρου τῆς πεπλοφόρου εἶναι κάθετα. Ἡ ἄγκίστρωση λοιπὸν τοῦ ἀγάλματος ἀπὸ τὴν πλίνθο θὰ ἦταν κάπως ἐπισφαλής.

Τὸ συμπέρασμα λοιπὸν ἀπὸ τὴν ἐρευνα πού προηγήθηκε εἶναι ὅτι ἡ πεπλοφόρος Wegner ἦταν στημένη ἐπάνω στὸ γεῖσο 15. Μὲ τὰ δεδομένα ὅτι οἱ τὸρμοι τοῦ ἀγάλματος ὑποδέχονταν κάθετα ἄγκιστρα γιὰ τὴ σύνδεση μὲ τὸ γεῖσο καὶ ὅτι οἱ μόνοι τὸρμοι τοῦ γείσου πού ἀνταποκρίνονται στὶς προδιαγραφές εἶναι οἱ τὸρμοι τοῦ γείσου 15, τὸ συμπέρασμά μας πρέπει, νομίζω, νὰ θεωρεῖται βέβαιο. Τὸ ὕψος τοῦ ἀγάλματος δὲν παρέχει καμιά δυσκολία. Ἀπὸ τὴ στιγμή πού θὰ θεωρήσουμε ἄσχετο τὸ θραῦσμα τῆς κεφαλῆς 2381, μπορούμε νὰ δώσουμε στὸ ἄγαλμα τὸ ὕψος πού ὑπολόγισαν οἱ παλαιότεροι ἐρευνητές. Τὸ ὕψος τοῦ ἀετώματος στὸ μέσο τοῦ γείσου 15 εἶναι 2.95 μ. Τὸ

ὕψος τῆς πεπλοφόρου ἦταν πιστεύω γύρω στὰ 2.85 μ. (Ὁ Wegner, AM 57, 1932, 94 τὸ ὑπελόγησε σὲ 2.80 μ., ὁ Berger, Vorbemerkungen 13 σὲ 2.90 μ., ὁ Jeppesen, ActaArch, 24, 1953, 115 κέ. σὲ 2.95 μ., ἡ Harrison, AJA 71, 1967, 34 σημ. 55 σὲ 2.90 μ., ἀλλὰ ὅπως καὶ ὁ Jeppesen, σὲ συσχετισμὸ μὲ τὸ θραῦσμα 2381. Ὁ Berger προτείνει τὰ ὕψη 2.98 ἢ 3.05 (AntK 15, 1972, 139) ἢ 3.11 μ. (Geburt der Athena 83 σημ. 63. Πρβ. καὶ AntK 20, 1977, 136) ἀλλὰ καὶ πάλι σὲ συσχετισμὸ μὲ τὸ θραῦσμα 2381. Τὸ ὕψος 3.20 μ. ποὺ προτείνει ὁ Beyer, AM 89, 1974, 133 δίνει στὸ ἄγαλμα μετακλασικὲς ἀναλογίες). Τὸ ὕψος 2.85 ποὺ δίνουμε στὴν ἀναπαράσταση εἶναι ἱκανοποιητικὸ ἀπὸ κάθε ἄποψη. Μὲ τὴν ἐλαφρὰ λοξὴ τοποθέτηση τοῦ ἀγάλματος πάνω στὸ γεῖσο 15, ἡ πεπλοφόρος χάνει κάπως ἀπὸ τὸν στατικὸ χαρακτήρα τῆς καὶ ἐντάσσεται ἱκανοποιητικότερα μέσα στὴν κινημένη σύνθεση τῶν μορφῶν τοῦ μέσου τοῦ αἰετώματος.

Γιὰ τὴν κίνηση τῶν χεριῶν τοῦ ἀγάλματος μποροῦμε, νομίζω, νὰ βασι-
στούμε στὶς ἐκτιμήσεις τοῦ πρώτου μελετητῆ, AM 57, 1932, 92: «die Beschä-
digung der rechten sowie der linken Seite lassen die ursprüngliche Breite
der Statue nicht mehr erkennen, wahrscheinlich berührte ehemals der linken
Oberarm den Körper und ist mit ihm ein Teil der Seite weggebrochen (Abb.
1); der rechte Arm dagegen war irgendwie erhoben, denn der hohe Bogen
des Peplossaumes links und die straffere Spannung des Stoffes unter der re-
chten Brust müssen durch eine Zerrung des Gewandes erklärt werden;».

Μιὰ προβληματικὴ λεπτομέρεια τοῦ ἀγάλματος τῆς πεπλοφόρου ποὺ δὲν
ἔχει ὡς τώρα συζητηθεῖ εἶναι ἡ μικρὴ ὀπὴ στὴν κάτω πλευρὰ τοῦ θραύσμα-
τος τοῦ κορμοῦ. Φαίνεται στὴ φωτογραφία ποὺ δημοσιεύει ὁ Brommer, AM
84, 1969, 111 πίν. 43.2 ποὺ τραβήχτηκε τὸ 1954. Παλαιότερα, πίστευα ὅτι ἡ
ὀπὴ ἀνοίχτηκε ὅταν ἐτοιμάζονταν νὰ στήσουν τὸ θραῦσμα ἐπάνω στὸ βάθρο
του, σ' αὐτὸ δηλαδὴ ποὺ εἶναι στημένο σήμερα στὶς ἀποθήκες τοῦ Μουσείου.
Ἔτσι ἐξηγοῦσα πῶς, ἐνῶ στὴ νεότερη βιβλιογραφία γίνεται τόσος λόγος γιὰ
τοὺς τὸρμους στὸ κάτω τμήμα τῆς πεπλοφόρου, γιὰ τὴν ὀπὴ αὐτὴ στὸ ἐπάνω
θραῦσμα τοῦ ἀγάλματος δὲν γίνεται καμιὰ ἀναφορά. Ἀλλὰ τὴν ὀπὴ τὴν ἀνα-
φέρει ἤδη ὁ Wegner στὴν πρώτη δημοσίευση ὁ.π. σελ. 92: «in der unteren
Bruchfläche findet sich ein nachträgliches Zapfenloch, das nicht erklärt wer-
den kann». Ὑπῆρχε, λοιπὸν, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ποὺ τὸ θραῦσμα, μαζὶ μὲ τὸ
κάτω κομμάτι, βρίσκονταν στὸ ὑπαιθρο, κοντὰ στὴ ΒΔ γωνία τοῦ Παρθενώ-
να. Ἡ περίπτωση νὰ ἀνοίχτηκε πρὶν τὸ 1930 γιὰ νὰ στηθεῖ ἴσως τὸ θραῦσμα
πάνω σὲ κάποιο βάθρο στὸ ὑπαιθρο, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ. Ὁμολογῶ
ὅμως ὅτι ἡ ὑπόθεση αὐτὴ ἔχει πολὺ λίγες πιθανότητες. Τὸ ἐρώτημα, ἐὰν πρό-
κειται πράγματι γιὰ «nachträgliches Zapfenloch» καὶ σὲ ποιά ἐποχὴ ἀνοίχτη-
κε, θὰ παραμείνει πρὸς τὸ παρὸν ἀναπάντητο, γιατί, δυστυχῶς, σ' αὐτὴ τὴν

ὅπῃ ἔχει τοποθετηθεῖ πρὶν ἀπὸ χρόνια ὁ μπρούντζινος «σβανᾶς» γιὰ τὴ στερέωση τοῦ θραύσματος πάνω στὸ βάθρο του. Ἡ ὅπῃ λοιπὸν αὐτὴ ἀποτελεῖ ἓνα πρόβλημα. Δὲν θὰ ἤθελα ὅμως νὰ προχωρήσω σὲ ὑποθέσεις καὶ συσχετισμούς, ἐφόσον ἡ παλαιότητά της παραμένει ἀδιευκρίνιστη.

Ὁ Brommer, AA 1967, 364 κέ. εἰκ. 3 (πρβ. καὶ AM 84, 1969, 110), δημοσιεύοντας μιὰ ἀκουαρέλλα τοῦ G. Th. Schirrmacher στὴ Nationalgalerie τοῦ ἀνατολικοῦ Βερολίνου ποὺ εἰκονίζει τὸν Παρθενῶνα ἀπὸ τὰ δυτικά, ὑποστήριξε τὴν ἄποψη ὅτι ἓνα ἀκέφαλο γυναικεῖο ἄγαλμα, ποὺ φαίνεται στημένο ὀρθιο στὸ πλάτωμα ἐμπρὸς ἀπὸ τὰ σκαλιὰ στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Παρθενῶνα, δὲν εἶναι ἄλλο ἀπὸ τὴν πεπλοφόρο Wegner, ποὺ ὡς τὰ χρόνια τοῦ ζωγράφου, γύρω στὸ 1860, σωζόταν ἀκόμη ὁλόκληρο. Τὸ ἄγαλμα, κατὰ τὸν Brommer ἔγινε δυὸ κομμάτια ἀργότερα, ὅπωςδὴποτε πρὶν ἀπὸ τὸ 1900, ὅποτε χρονολογεῖται ἡ φωτογραφία τοῦ Bonfils (Brommer ὁ.π. εἰκ. 4) ποὺ δείχνει τὸ ἐπάνω μέρος τῆς πεπλοφόρου ἀκουμπισμένο στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ Βραυρωνίου.

Τὰ κομμάτια τῆς πεπλοφόρου μποροῦμε νὰ τὰ παρακολουθήσουμε καὶ πρὶν ἀπὸ τὸ 1900. Τὸ ἓνα τουλάχιστον ἀπὸ αὐτά, τὸ ἐπάνω, βρισκόταν στὴν ἴδια θέση ποὺ τὸ δείχνει ἡ φωτογραφία τοῦ Bonfils ἤδη ἀπὸ τὸ 1879/80. Ἐδῶ «Artemis Brauronia. An der Böschung unterhalb der Athena Ergane Terrasse» τὸ περιγράφει ὁ L. v. Sybel, Katalog der Sculpturen zu Athen (1881) σελ. 405 ἀριθ. 6606: «Koloss. weibl. Torso, Mittelpartie v. Nabel bis halbe Oberschenkel, Rock mit Bausch u. Ueberschlag. Kräftig».

Ἡ ἄποψη τοῦ Brommer φαίνεται ἐξαρχῆς ἀπίθανη. Πράγματι, ἐξετάζοντας τὰ σπασίματα στὸ κάτω κομμάτι τῆς πεπλοφόρου πείστηκα ὅτι ἡ καταστροφή τοῦ ἀγάλματος ἀποκλείεται νὰ ἔγινε τὸν περασμένο αἰῶνα. Ἡ πάτινα τοῦ μαρμάρου στὰ σπασίματα εἶναι ὅμοια ἀκριβῶς μὲ τὴν πάτινα ποὺ ἔχει καὶ ἡ γλυπτὴ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγάλματος καὶ ἀκόμα σὲ ὁρισμένα σημεῖα εἶναι σαφὴ τὰ ἴχνη ἀπὸ τὰ κτυπήματα τῆς βαριᾶς μὲ τὴν ὁποία τὸ ἔσπασαν. Ἐὰν δὲν μπορεῖ νὰ ἀποκλειστεῖ ἡ περίπτωση τῆς τυχαίας καταστροφῆς ἑνὸς ἀγάλματος στὰ χρόνια 1860-1880, ἡ βάνουση καταστροφή μὲ βαριά εἶναι γι' αὐτὴ εἰδικὰ τὴν περίοδο καὶ μάλιστα ἐπάνω στὴν Ἀκρόπολη, κάτι τὸ ἀδιανόητο. Ἀναφέρονται βέβαια κάποιες μικροκαταστροφές ἀπὸ ξένους ἐπισκέπτες, ἀλλὰ αὐτὲς ἦταν περιορισμένες (βλ. σχετικὰ Κ. Πιττάκης, AE 1853, 952 σημ. 1. Πρβ. καὶ Γ. Δεσπίνης, Κέρνος, τιμητικὴ προσφορὰ στὸν καθ. Γ. Μπακαλάκη (1972), 39).

Τὸ ἄγαλμα τῆς πεπλοφόρου λοιπὸν ἀποκλείεται νὰ ἔσπασε ἢ νὰ τὸ ἔσπασαν τὸν περασμένο αἰῶνα. Αὐτὸ ποὺ εἰκονίζεται στὴν ἀκουαρέλλα τοῦ Schirrmacher δὲν εἶναι ἡ πεπλοφόρος ἀλλὰ ἡ Πρόκνη, στὴν ὁποία ἀναφέρθηκε ἤδη ἐρωτηματικὰ ὁ Berger, AntK 15, 1972, 138 σημ. 5. Τὸ ἄγαλμα τῆς

Πρόκνης, πού βρέθηκε τὸ 1836 στὴν κατεδάφιση τοῦ δυτικοῦ προμαχώνα ἐμπρὸς ἀπὸ τὰ Προπύλαια (L. Ross, Arch. Aufsätze I, 108) τοποθετήθηκε ἀρχικὰ στὴν περιοχὴ τοῦ Βραυρωνίου, ὅπως ἀναφέρει ὁ Beulé, *L'Acropole d'Athènes I* (1853), 303: «À droite, près de l'angle rentrant des Propylées et contre le mur pélasgique, on voit une statue sans piédestal et hors de place qu'on a simplement redressée. Elle est en marbre de Paros et représente une femme debout, plus grande que nature, contre laquelle se presse un enfant nu. La tête et les bras de la femme sont brisés». Ἀλλὰ λίγα χρόνια ἀργότερα τὸ ἄγαλμα μετακινήθηκε στὴ θέση ἀκριβῶς πού σχεδιάζεται ἀπὸ τὸν Schirrmacher, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὴ σχετικὴ ἀναφορὰ τοῦ E. Breton, *Athènes* (πρώτη ἐκδοση 1861), 81: «Non loin de là (τὸ σημεῖο ὀρίζεται προηγουμένως σελ. 80: Aux extrémités du second gradin, on a placé récemment les deux colonnes que nous avons dit avoir été trouvées dans l'enceinte de Diane Brauronia...) on a dressé sur un piédestal une statue sans tête, trouvée également dans l'enceinte de Diane Brauronia. Cette figure, en marbre de Paros, est celle d'une femme debout ayant près d'elle un enfant nu.». Τὸ ἄγαλμα μάλιστα φαίνεται καθαρὰ καὶ στὸ σχέδιο τῆς δυτικῆς πλευρᾶς τοῦ Παρθενώνα πού εἰκονίζεται στὴ σελίδα 136. Μιὰ σύγκριση μὲ τὴν ἀκουαρέλλα τοῦ Schirrmacher δὲν ἀφήνει καμιὰ ἀμφιβολία γιὰ τὴν ταύτιση.

Ἐνα γυναικεῖο ἄγαλμα, στημένο στὴν περιοχὴ τοῦ Βραυρωνίου, φαίνεται στὸ βάθος ἀνάμεσα σὲ δύο κολόνες τῶν Προπυλαίων πού εἰκονίζονται σὲ πρῶτο πλάνο καὶ στὸν πίνακα τοῦ Church (1871), Brommer PG 119 πίν. 76.2. Γιὰ τὸν πίνακά του ὁ ζωγράφος χρησιμοποίησε φωτογραφίες παλιότερες. Ἴσως λοιπὸν τὸ ἄγαλμα εἶναι καὶ πάλι ἡ Πρόκνη, πρὶν μετακινηθεῖ ἀνατολικότερα στὴ θέση πού ὀρίζουν ὁ Breton καὶ ὁ Schirrmacher.

5.3. Τὸ χέρι Smith ἀριθ. 25

Τὸ γυναικεῖο ἀριστερὸ χέρι μὲ τὴ δάδα Smith ἀριθ. 25, γιὰ τὸ ὁποῖο βλ. παραπάνω Κεφ. 4.2, ἀποδόθηκε, ὅπως εἶπαμε, στὰ γλυπτὰ τῶν ἀετωμάτων γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν Overbeck, *Berichte der Sächsischen Gesellschaft der Wissenschaften zu Leipzig* 32, 1880, 172 κέ. πίν. III. 4 (στὰ ἀετώματα τὸ εἶχε ἀποδώσει καὶ ὁ Newton πρβ. Overbeck ὁ.π. 173, ἀλλὰ ἀργότερα ἀναίρεσε τὴν ἀπόδοση). Ὁ Sauer WLK 31 κέ. πού δέχτηκε τὴν ἀπόδοση, προσπάθησε νὰ προσδιορίσει τὸ μέγεθος τῆς μορφῆς καὶ τὴ θέση της στὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα, τὸ μόνον ἀέτωμα πού μπορεῖ νὰ σκεφτεῖ κανεὶς ἐφόσον θεωρήσει τὸ θραῦσμα παρθενώνειο.

Ἡ ἀπόδοση μοῦ φαίνεται, ἐπαναλαμβάνω, πάρα πολὺ πιθανή. Συνηγοροῦν γι' αὐτὸ τόσο ἡ πλαστικὴ ἐργασία πού δὲν ὑστερεῖ σὲ δύναμη καὶ ποιότη-

τα, όσο και τὰ ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικά, κυρίως τὰ ἔντονα νεροφαγώματα. Ἡ σύγκριση μὲ τὸ χέρι τοῦ Ἥλιου(;) Μ. Ἀκρ. 1215 (Smith 23 ἀριθ. 27 πίν. 14 Α. Brommer PG 68 ἀριθ. 27. Marcadé, BCH 80, 1956, 179 κέ. πίν. V) εἶναι δύσκολη, ἀφοῦ τὸ γυναικεῖο χέρι πλάθεται ἐντελῶς διαφορετικά. Ὡστόσο οἱ πτυχώσεις τοῦ δέρματος ἀνάμεσα στὸν ἀντίχειρα καὶ τὸν δείκτη εἶναι ὅμοιες σὲ μορφή καὶ λεπτότητα ἐργασίας. Τὶς ἴδιες λεπτομέρειες ξαναβρίσκουμε στὸ ἀντίστοιχο τμήμα τοῦ δεξιοῦ γυναικείου χεριοῦ Μ. Ἀκρ. 1214 (Smith 23 ἀριθ. 24 πίν. 14 Α. Brommer PG 68 ἀριθ. 24), τὸ ὁποῖο πρέπει ἐπίσης νὰ συναριθμηθεῖ στὰ βέβαια θραύσματα τῶν γλυπτῶν τῶν ἀετωμάτων.

Τὸ ὕψος τῆς δαδοφόρου μορφῆς, ὀρθίας, ὁ Sauer ὁ.π. 33 τὸ ὑπολογίζει σὲ 2.30 μ. τὸ λιγότερο. Τῇ θέσῃ της τὴν ἀναζητεῖ μὲ διάφορες σκέψεις καὶ ὑποθετικούς συνδυασμούς εἴτε στὰ γεῖσα 11 καὶ 15 (σὲ συνάρτηση πάντοτε μὲ τὸν κορμὸ Η) εἴτε στὰ γεῖσα 9 καὶ 17/18 (σὲ ἄμεση σχέση μὲ τὶς καθιστὲς μορφές πού τοποθετεῖ στὰ γεῖσα 10/11 καὶ 16). Τὸ τελικὸ συμπέρασμα τοῦ Sauer ὁ.π. 66 κέ. 79 εἶναι ὅτι τὸ χέρι μὲ τὴ δάδα προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἄγαλμα ἀπὸ τὸ ὁποῖο προέρχεται καὶ ἡ κεφαλὴ Laborde (γιὰ τὴν κεφαλὴ βλ. γενικὰ Brommer PG 66 κέ. ἀριθ. 18), ὅτι τὸ ἄγαλμα αὐτὸ ἦταν ἡ Ἀρτεμὴ καὶ ὅτι ἡ θέσῃ του ἦταν στὰ γεῖσα 17/18. Ἀσχετα πάντως ἀπὸ τὶς ὑποθέσεις καὶ τοὺς ὑπολογισμούς τοῦ Sauer θὰ πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ μορφή ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται τὸ χέρι Smith 25 ἦταν πολὺ μεγαλύτερη ἀπὸ 2.30 μ. Μὲ βάση τὸ πλάτος τῆς παλάμης στὶς ἀρθρώσεις τῶν δαχτύλων πού εἶναι 15.2 ἐκ. (ἀπὸ τὸ μέσο τῆς ἀρθρώσεως τοῦ δείκτη ὡς τὸ μέσο τῆς ἀρθρώσεως τοῦ μικροῦ εἶναι 12 ἐκ. περίπου) φτάνουμε στὰ 2.80 μ. περίπου. Ἐὰν οἱ ὑπολογισμοί μας εἶναι σωστοί, ἡ μορφή μπορεῖ νὰ τοποθετηθεῖ μόνο στὰ γεῖσα 11 ἢ 15, μὲ τὴν προϋπόθεση βέβαια ὅτι ἦταν ὀρθία, συμπλήρωση πού ὅπως σημειώθηκε καὶ παραπάνω Κεφ. 4.2 θεωρῶ καὶ ἐγώ, ἀκολουθώντας τὴ συλλογιστικὴ τῶν Overbeck καὶ Sauer, ὡς τὴν πιθανότερη.

Ἀπὸ τὰ δύο γεῖσα πού προσδιορίσαμε, τὸ γεῖσο 15 εἶναι ἤδη κατελιημμένο ἀπὸ τὴν πεπλοφόρο Wegner. Στὴν περίπτωση πού τὸ χέρι Smith 25 προέρχεται ἀπὸ αὐτὴ τὴ μορφή, ἡ πεπλοφόρος Wegner μεταβάλλεται σὲ δαδοφόρο. Στὴν ἀντίθετη περίπτωση, ἐὰν δηλαδὴ τὸ χέρι μὲ τὴ δάδα ἀποδειχτεῖ ἄσχετο μὲ τὴν πεπλοφόρο, τότε στὸ γεῖσο 11, σὲ θέσῃ δηλαδὴ ἀντίστοιχη μὲ τὴν πεπλοφόρο Wegner, ἔχουμε μιὰ θεὰ μὲ δάδα στὸ ἀριστερὸ της χέρι. Δυστυχῶς, σὲ μιὰ πρώτη ἐξέταση, δὲν ὑπάρχει κανένα στοιχεῖο πού θὰ συνηγοροῦσε ἢ θὰ ἀπέκλειε τὴν πρώτη περίπτωση, ἀπὸ τὴν ὁποία εἶναι ἄμεσα ἐξαρτημένη ἡ δεύτερη. Οὔτε τὸ μέγεθος τοῦ χεριοῦ οὔτε καὶ τὰ νεροφαγώματα πού καθορίζουν τὴν ὁρατὴ πλευρὰ (πίν. 34.1) μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ἐπαρκὴ στοιχεῖα. Ξεκινώντας ἀπὸ τὶς βελονιὲς στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ, πού δείχνουν ὅτι ἡ ἀπόσταση τῆς δάδας ἀπὸ τὸ σῶμα δὲν ἦταν μεγάλη, ἀναζητήσα στὴν

ἀριστερή πλευρά τοῦ κάτω θραύσματος τῆς πεπλοφόρου ἐνδείξεις ἐπαφῆς τῆς δάδας με κάποια πτυχή τοῦ πέπλου σ' αὐτὸ τὸ τμήμα, ἀλλὰ χωρὶς ἀποτελεσμα. Μιὰ χοντρή, αὐστηρά κάθετη πτυχή ποὺ ἄφηνε κάποιες ὑπόνοιες εἶναι σπασμένη σὲ ὅλο της τὸ μήκος.

Ἀφήνοντας πρὸς τὸ παρὸν κατὰ μέρος αὐτὸ τὸ πρόβλημα θὰ ἤθελα νὰ ἀναφερθῶ γενικὰ στὸ πρόβλημα ἀναγνώρισης τῆς δαδοφόρου μορφῆς στὸ τμήμα τοῦ μέσου τοῦ ἀνατολικοῦ αἰτώματος, ἄσχετα ἐὰν αὐτὴ ταυτίζεται ἢ ὄχι μετὰ τὴν πεπλοφόρο Wegner. Ἡ δάδα, ὅπως σημείωσαν ἤδη οἱ Overbeck καὶ Sauer, μᾶς ὁδηγεῖ σὲ δύο βασικὰ μορφές, τὴ Δήμητρα δηλαδὴ ἢ τὴν Ἄρτεμη. Ἀλλὰ καὶ οἱ δύο συγκεντρώνουν ἐλάχιστες πιθανότητες. Ἡ Δήμητρα δύσκολα δικαιολογεῖται παρούσα στὸ μέσο τοῦ αἰτώματος. Ὁ λόγος αὐτὸς κυρίως, καὶ ὄχι γιατί ἡ θεὰ ἀναγνωρίζεται κατὰ μία ἄποψη στὴ μορφή F (πρβ. ὁμως Brommer PG 150 κέ., AM 84, 1969, 106 κέ.) εἶναι ποὺ μᾶς κάνει νὰ θεωροῦμε ἀπίθανη τὴν ταύτιση τῆς δαδοφόρου μετὰ τὴ Δήμητρα. Τὸ γεγονός ὅτι στὶς ἀρχαῖκές παραστάσεις τῆς γέννησης τῆς Ἀθηνᾶς (βλ. Brommer, JbZMusMainz 8, 1961, 66 κέ. E.H.Loeb, Die Geburt der Götter in der griechischen Kunst der klassischen Zeit (1979), 14 κέ., 276 κέ. S. Pingiatoglou, Eileithyia (1981), 14 κέ.) συμβαίνει κάποτε νὰ βρίσκεται ἡ Δήμητρα δίπλα στὸν Δία δὲν ἀποτελεῖ ἀποφασιστικὴ ἐνδειξη. Ὁ Ἀπόλλωνας π.χ. ποὺ ἐπίσης μαρτυρεῖται κάποτε δίπλα στὸν Δία, στὸ αἶτωμα τοῦ Παρθενώνα βρισκόταν ὅπως εἶδαμε παραπάνω Κεφ. 5.1 σὲ ἀπομακρυσμένη θέση. Τὴν ἴδια ἐπιχειρηματολογία θὰ μπορούσε νὰ ἐπικαλεστεῖ κανεὶς καὶ γιὰ τὴν Ἄρτεμη, ἢ θέση τῆς ὁποίας θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ πιθανότατα κοντὰ στὸν ἀδελφό της καὶ ὄχι στὸ μέσο τοῦ αἰτώματος. Σ' αὐτὸ τὸ χῶρο δίπλα στὸν Δία καὶ τὴ νεογέννητη κόρη του ἐπιβάλλεται, νομίζω, νὰ ἀναζητήσουμε θεοὺς ποὺ βοηθήσαν ἐνεργὰ στὴ γέννηση. Ὑποθέτω λοιπὸν ὅτι ἡ γυναικεία δαδοφόρος μορφή ποῦ, ὅπως προέκυψε παραπάνω, περιλαμβανόταν στὶς μορφές τῆς κεντρικῆς σκηνῆς εἶναι πιθανότατα ἡ Εἰλείθυια.

Ἡ μόνη βεβαιωμένη παράσταση τῆς Εἰλείθυιας μετὰ «σύμβολο» (Attribut) τὴ δάδα ἀνάγεται στὸ 2ο αἰὼνα π.Χ. Ἦταν τὸ λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς στὸ Αἶγιο, ἔργο τοῦ Δαμοφώντα, ποὺ ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Πausanias VII 23.5 καὶ παραδίδεται πιθανότατα στὰ ρωμαϊκὰ νομίσματα τῆς πόλης (γιὰ τὴν εἰκονογραφία τῆς Εἰλείθυιας βλ. τὴν πρόσφατη μελέτη τῆς S. Pingiatoglou, Eileithyia, 1981). Ὁ Pausanias προσπαθεῖ νὰ ἐξηγήσει γιατί ἡ Εἰλείθυια εἰκονίζεται κρατώντας δάδα. Τὶς ἐρμηνεῖες τοῦ περιηγητῆ μαζὶ μετὰ ἄλλες σχετικὲς ἀπόψεις ἀναπτύσσει ὁ Baur, Eileithyia (1902), 27, 76. Πρβ. S. Pingiatoglou, Eileithyia (1981), 84 κέ. Εἶναι γεγονὸς ὅτι καὶ ἄλλες γυναικεῖες θεότητες-βοηθοὶ στὴ γέννηση, συγγενικὲς μετὰ τὴν Εἰλείθυια, καὶ μάλιστα ἡ Ἄρτεμη, εἰκονίζονται μετὰ δάδα στὸ χέρι. Ἡ ἄποψη λοιπὸν ὅτι ἡ Εἰλείθυια πῆρε τὸ

«σύμβολο» της από την Ἄρτεμη (πρβ. Pingiatoglou ὁ.π. 85 κέ.) εἶναι πολὺ πιθανή. Ὡς πρὸς αὐτὸ ὅμως δὲν πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ἀναγκαστικὴ προϋπόθεση ἡ ταύτιση τῶν δύο θεοτήτων, ἡ ὁποία σὲ τελευταία ἀνάλυση εἶναι ἄγνωστο πότε ἄρχισε νὰ πραγματοποιεῖται. Δὲν ἀποκλείεται αὐτὸ νὰ ἔγινε ἤδη στὸν 5ο αἰῶνα. Τὸ πρόβλημα πάντως τῆς ταύτισης τῆς δαδοφόρου τοῦ ἀνατολικοῦ αἰετώματος μὲ μιὰ συγκεκριμένη θεότητα πρέπει νὰ τεθεῖ πάνω σὲ ἄλλη βάση. Οὔτε ἡ Δήμητρα ἀλλὰ οὔτε καὶ ἡ Ἄρτεμη συγκεντρώνουν ἐνδείξεις γιὰ τὴν τοποθέτησή τους δίπλα στοὺς πρωταγωνιστές. Ἡ θέση τῆς δαδοφόρου στὸ μέσο τοῦ αἰετώματος δείχνει ὅτι ἡ μορφή εἶχε κάποιο κύριο ρόλο στὰ διαδραματιζόμενα. Ὁδηγούμαστε, ἔτσι, ἀναγκαστικὰ θὰ ἔλεγα, στὴν Εἰλείθυια ἢ, ἐὰν θέλουμε αὐστηρότερα διατυπωμένο τὸ συμπέρασμα, ἡ ταύτιση τῆς δαδοφόρου μὲ τὴν Εἰλείθυια συγκεντρώνει ἀπὸ ὅλες τὶς ἄλλες δυνατὲς περιπτώσεις τὶς περισσότερες πιθανότητες.

Ἄς δοῦμε τώρα τὸ πρόβλημα τῆς ὀνομασίας τῆς πεπλοφόρου Wegner, ἄσχετα ἂν τὸ χέρι μὲ τὴ δάδα προέρχεται ἢ ὄχι ἀπὸ αὐτὴ τὴ μορφή. Ἡ πεπλοφόρος Wegner ἐρμηνεύεται σήμερα γενικὰ ὡς Ἥρα. Ὁ μόνος ποὺ διετύπωσε ἀμφιβολίες εἶναι ὁ W. Fuchs, *Gnomon* 39, 1967, 163, ἀλλὰ ἡ πρότασή του γιὰ τὴν ταύτιση τῆς μορφῆς μὲ τὴν Εἰλείθυια βασίζεται στὴ λανθασμένη ἀπόδοση στὸ αἰετῶμα τοῦ Παρθενῶνα τοῦ θραύσματος Μ. Ἀκρ. 9249 ποὺ τὸ θεώρησε ὡς προερχόμενο ἀπὸ μιὰ μορφή Pendant στὴν πεπλοφόρο. Τὸ θραῦσμα ὅμως αὐτό, ὅπως παρατηρήθηκε ἤδη (Brommer *AM* 84, 1969, 110 πίν. 44) εἶναι ἄσχετο μὲ τὸν Παρθενῶνα καὶ γενικότερα μὲ τὴν πλαστικὴ τοῦ 5ου αἰῶνα. Ἐξάλλου δύο Εἰλείθυιες στὸ αἰετῶμα εἶναι ἀπίθανο νὰ ὑπῆρχαν (πρβ. Brommer ὁ.π. καὶ *AA* 1967, 368). Ἡ ἐρμηνεία τῆς πεπλοφόρου ὡς Ἥρας βασίστηκε στὴν ἐνδυμασία καὶ στὸ μέγεθος τῆς μορφῆς καί, κατὰ συνέπεια, στὴν τοποθέτησή της στὸ μέσο τοῦ αἰετώματος δίπλα στὸ ἄγαλμα τοῦ Δία. Ἡ ἐρμηνεία ἐνισχύθηκε ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ μὲ τὰ κομμάτια τῆς πεπλοφόρου σχετίστηκε τὸ θραῦσμα τῆς κεφαλῆς Μ. Ἀκρ. 2381, τὸ ὁποῖο θεωρήθηκε ὡς ἡ κεφαλὴ τῆς ἀνακαλυπτόμενης Ἥρας, ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ ἄγαλμα τοῦ Δία (βλ. τελευταῖα Berger, *AntK* 15, 1972, 138 κέ. *Geburt der Athena* 17 κέ., *AntK* 19, 1976, 129 κέ. *AntK* 20, 1977, 136) ἢ καὶ δεξιὰ του (Beyer, *AM* 89, 1974, 129 κέ.), παρὰ τὴ σχετικὴ εἰκονογραφικὴ δυσκολία. Ἐὰν ἀποσυσχετίσουμε τὴν πεπλοφόρο ἀπὸ τὴν κεφαλὴ Μ. Ἀκρ. 2381, μὲ τὴν ὁποία ἐξάλλου κανένα στοιχεῖο δὲν μπορεῖ νὰ τὴ συνδέσει ἀποφασιστικά, τότε ἡ πεπλοφόρος Wegner παραμένει μιὰ ἀπλή πεπλοφόρος χωρὶς ὄνομα. Οὔτε οἱ κινήσεις τῶν χειρῶν της, μὲ βάση τουλάχιστον τὶς λιγοστὲς ἐνδείξεις ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω Κεφ. 5.2, συνηγοροῦν γιὰ τὴν ὑποστήριξη τῆς ἀποψῆς ποὺ ἐπικρατεῖ.

Συνοψίζοντας τὶς παρατηρήσεις καὶ τὶς σκέψεις ποὺ ἐκθέσαμε παραπάνω

καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι στο ανατολικό άετωμα και στο τμήμα του μέσου του υπήρχε ὀρθία μιὰ δαδοφόρος μορφή, ὅπως συμπεραίνεται με βάση τὸ χέρι Smith 25. Εἶναι ἐνδεχόμενο τὸ χέρι Smith 25 νὰ προέρχεται ἀπὸ τὴν πεπλοφόρο Wegner ποὺ τοποθετεῖται στὸ γεῖσο 15. Στὴν περίπτωση αὐτὴ ἡ πεπλοφόρος εἶναι ἴσως ἡ Εἰλείθυια. Ἀλλὰ γιὰ τὸ πρόβλημα αὐτὸ θὰ γίνεῖ λόγος ἀκόμα μιὰ φορὰ παρακάτω Κεφ. 7, στὴ συζήτηση γιὰ τὴν ἀναπαράσταση τῶν μορφῶν στὸ μεσαῖο τμήμα τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος, σὲ συσχέτισμό με τὰ προβλήματα ποὺ θέτουν οἱ ὑπόλοιπες μορφές τῆς σύνθεσης.

5.4. Τὰ σκέλη Smith ἀριθ. 59 καὶ 60

Ἀπὸ μιὰ μορφή τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος προέρχονται κατὰ τὴ γνώμη μου καὶ τὰ σκέλη Smith 23 ἀριθ. 59 καὶ 60 πίν. 14 Α, ποὺ ἀποτελοῦν πιθανότατα ζευγάρι, προέρχονται δηλαδὴ ἀπὸ μιὰ ἀνδρική κινημένη μορφή. Στὸν Ἑρμῇ (H) τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος ἀποκλείεται νὰ ἀνήκουν μετὰ ἀπὸ τὴ συμπλήρωση τοῦ δεξιοῦ μηροῦ αὐτῆς τῆς μορφῆς (βλ. παραπάνω 1.8). Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀπόδοσή τους στὸν Ποσειδῶνα τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος ποὺ ὑποστήριξε ὁ W. Fuchs, AM 79, 1964, 130 κέ. (πρβ. Gnomon 39, 1967, 168) εἶναι, νομίζω, ἀδύνατη. Τὰ σκέλη ἀνήκουν σὲ μιὰ μορφή μεγαλύτερη ἀπὸ τὸν Ἑρμῇ, ἀλλὰ ὅπωςδήποτε μικρότερη ἀπὸ τὸν Ποσειδῶνα, ὅπως δείχνουν ὀρισμένες χαρακτηριστικὲς μετρήσεις. Ἡ μέγιστη κατὰ πλάτος διάμετρος τῆς ἀριστερῆς κνήμης εἶναι 19 ἐκ. (ἐμπρὸς-πίσω 20.5 ἐκ.), τῆς δεξιᾶς κνήμης 18.5 ἐκ. Οἱ διαστάσεις αὐτὲς δὲν ὑπολείπονται κατὰ πολὺ ἀπὸ τὶς διαστάσεις τῆς ἀρχῆς τοῦ δεξιοῦ βραχίονα τοῦ Ποσειδῶνα: μέγιστη διάμετρος 24 ἐκ., ἐλάχιστη 22.5 ἐκ. Τὰ σκέλη λοιπὸν Smith 59 καὶ 60 εἶναι πολὺ μικρὰ γιὰ τὸν Ποσειδῶνα, γιὰτὶ εἶναι ἀδύνατο νὰ φανταστοῦμε ὅτι οἱ κνήμες του στὸ μέγιστο πάχος τους ἦταν πιὸ ἀδύνατες ἀπὸ τοὺς βραχίονες. Οἱ παρατηρήσεις τοῦ Fuchs ὅ.π. 133 δὲν δικαιολογοῦν με κανένα τρόπο αὐτὴ τὴ διαφορά. Τὰ σκέλη Smith 59 καὶ 60 παραμένουν μικρὰ γιὰ τὴ μορφή τοῦ Ποσειδῶνα. Ἐπειδὴ, λοιπὸν, δὲν ἀπομένει καμιὰ μορφή στὸ δυτικὸ ἀέτωμα ποὺ θὰ μπορούσε νὰ τὰ διεκδικήσει, νομίζω ὅτι ἡ ἀπόδοσή τους στὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα πρέπει νὰ θεωρεῖται βέβαιη.

Ἡ ἀναζήτηση τῆς μορφῆς τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχονται αὐτὰ τὰ σκέλη ἀποτελεῖ ἓνα νέο πρόβλημα. Ἡ πρώτη μορφή ποὺ σκέπτεται κανεὶς εἶναι ὁ κορμὸς H (πρβ. Brommer, AM 84, 1969, 111). Ἄν ὅμως γιὰ τὸν κορμὸ H δεχτοῦμε τὴν ἀναπαράσταση ποὺ προτείνουμε σὲ συνέχεια, τὰ σκέλη Smith 59 καὶ 60 ἀπομένουν γιὰ μιὰ ἄλλη μορφή τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος.

5.5. Ὁ κορμὸς Η τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος Μ. Ἀκρ. 880

Δύο ἀπὸ τὰ προβλήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὸν κορμὸ Η καὶ ποὺ ἐξακολουθοῦν νὰ συζητοῦνται εἶναι τὸ πρόβλημα τῆς ἀναπαράστασης τῆς μορφῆς καὶ τὸ πρόβλημα τῆς θέσης της στὸ ἀέτωμα (ὁ κορμὸς ἀποδίδεται γενικὰ στὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα μὲ ἐξαίρεση μόνον τὸν Jeppesen, *ActaArch* 24, 1953, 116 ποὺ ἐξέφρασε ἀμφιβολίες). Ἀπὸ τὴν ἀναπαράσταση τῆς μορφῆς καὶ τῇ θέσει της στὸ ἀέτωμα ἐξαρτᾶται κατὰ μεγάλο μέρος καὶ ἡ ἐρμηνεία της. Γιὰ τὰ προβλήματα αὐτὰ βλ. γενικὰ Brommer *PG* 15 κέ. καὶ *AM* 84, 1969, 108 κέ. Νεότερη βιβλιογραφία: Berger, *Geburt der Athena* 12, 21 κέ. καὶ *AntK* 19, 1976, 131. Beyer, *AM* 89, 1974, 141.

Ἡ προέλευση τοῦ κορμοῦ Η ἀπὸ τὴ βόρεια κερκίδα τοῦ ἀετώματος εἶναι δεδομένη. Ὅπως δείχνει ἡ σωζόμενη ἀρχὴ τοῦ στερνοκλειδομαστοειδοῦς, δεξιὰ ἀπὸ τὴ σφαγὴ, ἡ κεφαλὴ τοῦ ἀγάλματος ἦταν γυρισμένη πρὸς τὰ δεξιὰ της. Γι' αὐτὴ τὴ λεπτομέρεια ὑπάρχουν, ὅπως βεβαιώθηκα ἀπὸ τὴν ἐξέταση τοῦ κορμοῦ, σαφεῖς ἐνδείξεις. Ἡ θέση λοιπὸν τῆς μορφῆς, γιὰ τὴν ὁποία συνηγοροῦν καὶ ἡ φθορὰ καὶ τὰ νεροφαγώματα στὴν ἀριστερὴ πλευρά, εἶναι ὅπως οἴεται στὸ βόρειο τμήμα τοῦ ἀετώματος. Ὁ ἀκριβέστερος ὁμως προσδιορισμὸς τῆς θέσης ἐξαρτᾶται ἄμεσα ἀπὸ τὸν ὑπολογισμὸ τοῦ ὕψους τῆς μορφῆς καὶ τὴν ἀναπαράσταση τοῦ μοτίβου της. Ὅπως οἴεται, ἡ θέση τῆς πεπλοφόρου Wegner στὸ γεῖσο 15 περιορίζει τὶς ἀναζητήσεις μας στὸ συνεχόμενο πρὸς τὰ βόρεια τμήμα τοῦ ἀετώματος, στὸ γεῖσο δηλαδὴ 16 ἕως τὸ νότιο τμήμα τοῦ γείσου 17. Ἡ τοποθέτηση αὐτὴ δὲν φαίνεται νὰ δυσκολεύεται ἀπὸ τὸ μέγεθος. Ἡ μορφή Η ἦταν μικρότερη ἀπὸ τὴν πεπλοφόρο, κατὰ τὸν Berger, *Geburt der Athena* 12 τὸ λιγότερο 25 ἐκ. Ἡ διαφορὰ αὐτὴ δὲν αἰρεται ἐντελῶς, ἔστω καὶ ἂν ἡ πεπλοφόρος στὴν ἀναπαράσταση Berger εἶναι μεγαλύτερη ἀπὸ ὅσο τὴν ὑπολογίσαμε ἐμεῖς παραπάνω Κεφ. 5.2. Σὲ ἀπομακρυσμένη ἀπὸ τὸ μέσο θέση τοποθέτησαν τὸν κορμὸ ὁ Carpenter, *Hesperia* 2, 1933, 24 εἰκ. 4 (γεῖσο 16) καὶ ὁ Jeppesen, *ActaArch* 24, 1953, 124 («probably next to G or next to the figure restored to the right of fig. K»), ἀλλὰ στὴ νεότερη ἐργασία τοῦ *ActaArch* 34, 1963, 88 εἰκ. 23 c-d ὁρίζει τὴ θέση τοῦ κορμοῦ στὸ γεῖσο 17.

Γιὰ τὴν ἀναπαράσταση τοῦ μοτίβου τῆς μορφῆς μοναδικὸ στήριγμα ἀποτελοῦν οἱ ἀνατομικὲς λεπτομέρειες τοῦ σωζόμενου θραύσματος. Ἀναφορικὰ μὲ τὴν κίνηση τῶν βραχιόνων παραπέμπω στὶς παρατηρήσεις τοῦ Στ. Τριάντη, ὅπως καταγράφονται ἀπὸ τὸν Brommer, *AM* 84, 1969, 108: οἱ βραχίονες ἦταν καὶ οἱ δύο ὑψωμένοι, ὁ ἀριστερὸς κάπως ψηλότερα. Μὲ τὸ χέρι αὐτὸ ἡ μορφή κρατοῦσε κάτι, ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὴ διαμόρφωση τῆς ἀριστερῆς ὠμοπλάτης. Ἡ συμπλήρωση τῆς μορφῆς καὶ μὲ τὰ δύο χέρια ὑψωμένα καὶ πρὸς τὰ πίσω νὰ κρατοῦν τὸν πέλεκη εἶναι ἀδύνατη, πρβ. Berger, *Geburt*

der Athena 22. Ἀναφορικὰ μὲ τὸ μοτίβο τῶν σκελῶν (βλ. σχετικὰ Brommer PG 15 κέ.) ἡ ἀποψη ὅτι ἡ μορφή εἰκονίζοταν σὲ ὑποχώρηση μὲ τὸ ἀριστερὸ σκέλος λυγισμένο, λιγότερο ἢ περισσότερο, στὸ γόνατο καὶ τὸ δεξιὸ τεντωμένο, εἶναι ἡ ἐπικρατέστερη. Μὲ τίς παρατηρήσεις ποὺ ἀκολουθοῦν προ-σπαθῶ νὰ ὑποστηρίξω τὸ ἀντίθετο.

Ὅρισμένες ἀνατομικὲς λεπτομέρειες τοῦ σωζόμενου τμήματος τοῦ κορμοῦ συνδυάζονται ἄμεσα μὲ τὴν κίνηση τῶν σκελῶν ποὺ ἀναζητοῦμε. Ἡ διαμόρφωση τῆς πλάτης δείχνει ὅτι ὁ κορμὸς ἔστρεφε ἐλαφρὰ πρὸς τὰ ἀριστερά του. Μὲ τὴ στροφή αὕτη συνδυάζεται ἡ κάμψη τῆς μέσης στὴν ἀριστερὴ πλευρά, ποὺ φαίνεται στὴν μπροστινὴ ὄψη, σαφέστερα ὅμως στὴν πίσω, μὲ τὴ γωνία ποὺ σχηματίζεται στὸ περίγραμμα καὶ τὸ ξεπέταγμα τῶν πιεζόμενων λοξῶν μυῶν στὴ μέση. Ἐνδεικτικὸ στοιχεῖο γιὰ τὴν κίνηση τοῦ ἀριστεροῦ σκέλους εἶναι ἡ θέση τῆς ἀρχῆς τῆς βουβωνικῆς καμπῆς, ἡ ὁποία στὴν πλευρὰ αὕτη βρίσκεται ὑψηλότερα ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη λεπτομέρεια τῆς δεξιᾶς πλευρᾶς, στὴν ὁποία ἀρχίζει νὰ σχηματίζεται ἀκριβῶς στὸ σημεῖο ποὺ εἶναι σήμερα σπασμένος ὁ κορμός. Ἔτσι ἡ ἀπόσταση ἀπὸ τίς κλειδὲς εἶναι μικρότερη στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ καὶ μεγαλύτερη στὴ δεξιά. Πρέπει νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ λεπτομέρειες αὐτὲς δὲν ἔχουν σχέση οὔτε μὲ τὴν κίνηση τῶν βραχιόνων ἀλλὰ οὔτε καὶ μὲ τὴν κάμψη τῆς μέσης στὴν ἀριστερὴ πλευρά, γιὰτὶ ἡ κάμψη αὕτη εἶναι σχετικὰ περιορισμένη.

Ἐὰν ὁ κορμὸς Η ἀνῆκε σὲ μιὰ μορφή ποὺ ἔστεκε ἡρεμὴ ἐπάνω σὲ στενὴ βάση στήριξης, μὲ στάσιμο καὶ ἄνετο σκέλος, οἱ θέσεις τῆς ἀρχῆς τῆς βουβωνικῆς καμπῆς θὰ μᾶς ὑποχρέωναν νὰ συμπληρώσουμε τὸ ἄγαλμα μὲ στάσιμο τὸ ἀριστερὸ καὶ ἄνετο τὸ δεξιὸ σκέλος. Ἀλλὰ καὶ στίς μορφὲς ποὺ εἰκονίζονται σὲ διασκελισμὸ ἡ βουβωνικὴ καμπὴ στὸ τεντωμένο πρὸς τὰ πλάγια σκέλος ἀνεβαίνει ψηλότερα ἀπὸ τὴν ἀντίστοιχη λεπτομέρεια τοῦ σκέλους ποὺ λυγίζει. Μποροῦμε νὰ ἐπιβεβαιώσουμε τὴν παρατήρηση ἀνατρέχοντας σὲ πολλὰ παραδείγματα μορφῶν σὲ διασκελισμὸ π.χ. τὸν Ἀριστογείτονα, τοὺς Διοσκόρους τοῦ Monte Cavallo ἢ, τέλος, στὸ θεὸ τοῦ Ἀρτεμίου, γιὰ νὰ ἀναφέρω ἓνα ἄγαλμα ποὺ συμβαίνει νὰ ἔχει ὑψωμένους, λιγότερο βέβαια ἀπὸ τοῦ κορμοῦ Η, καὶ τοὺς δύο βραχίονες. Οἱ θέσεις λοιπὸν ὅπου ἀρχίζουν οἱ ἔξω λοξοὶ μύες τοῦ κορμοῦ Η, μᾶς ἐπιτρέπουν, νομίζω, νὰ ἀναπαραστήσουμε τὴ μορφή στὸ γενικὸ σχῆμα Πί ν. 72, μὲ προβαλλόμενο καὶ λυγισμένο στὸ γόνατο τὸ δεξιὸ σκέλος καὶ μὲ τεντωμένο πρὸς τὰ πλάγια καὶ πίσω τὸ ἀριστερό. Μὲ τὴν ἀναπαράσταση αὕτη μποροῦν νὰ συνδυαστοῦν ἡ ἐλαφρὰ στροφή καὶ τὸ λύγισμα τοῦ κορμοῦ στὴν ἀριστερὴ πλευρά, ἀλλὰ καὶ ὅλες οἱ ἐνδείξεις ἀπὸ τὴν πίσω πλευρὰ τοῦ κορμοῦ.

Βλέποντας κανεὶς σήμερα τὸν κορμὸ Η στὸ Μουσεῖο τῆς Ἀκρόπολης, στημένο ἔτσι ὥστε νὰ γέρνει ἔντονα πρὸς τὰ πίσω, θὰ δυσκολευτεῖ ἴσως νὰ

δεχτεί την αναπαράσταση που προτείνουμε. Ωστόσο ένα διαφορετικό στήσιμο, όπως π.χ. στον πίνακα 52 του Collignon, δείχνει ότι η κλίση προς τα πίσω που δίνει στον κορμό το μοτίβο του Ποσειδώνα του δυτικού αετώματος, δεν είναι καθόλου απαραίτητη. Η λακκούβα που σχηματίζεται στον αυχένα ανάμεσα στους ώμους (Brommer, AM 84, 1969, 109 πίν. 42) μπορεί να δικαιολογηθεί εάν υποθέσουμε ότι η μορφή τέντωνε το λαιμό της σε μια προσπάθεια να δεί καλύτερα αυτά που διαδραματιζόνταν στα δεξιά της στο μέσο του αετώματος.

Με την αναπαράσταση που προτείνουμε δικαιολογείται ίσως ικανοποιητικότερα και το φούσκωμα του στήθους και γενικά το τέντωμα του κορμού που ταιριάζει περισσότερο σε μια μορφή που κινείται προς τα εμπρός παρά σε μια μορφή που υποχωρεί. Η σύγκριση ως προς αυτό το σημείο με τον κορμό του Ποσειδώνα του δυτικού αετώματος είναι διδακτική.

Θα πρέπει να σημειωθεί ότι στις περισσότερες από τις αναπαραστάσεις της μορφής που έχουν προταθεί ως τώρα έπαιξε βασικό ρόλο ή άποψη ότι η μορφή αυτή είναι ο Ήφαιστος. Με την απομάκρυνση όμως της μορφής από τους δύο πρωταγωνιστές και την παρεμβολή της πεπλοφόρου Wegner στο γείσο 15 ή ταύτιση με τον Ήφαιστο θα πρέπει να εγκαταλειφτεί. Και από τους άλλους Όλύμπιους κανένα δεν μπορούμε να φανταστούμε τόσο τρομαγμένο, ώστε να παριστάνεται υποχωρώντας κατά τον τρόπο των παλαιότερων αναπαραστάσεων. Εάν οι παρατηρήσεις μας για τη νέα αναπαράσταση της μορφής θεωρηθούν πειστικές, τότε και η απόδοση των σκελών Smith 59 και 60 σ' αυτή τη μορφή πρέπει να αποκλειστεί. Αλλά την απόδοση αυτή θα τη δυσκόλευε και ένα άλλο στοιχείο: το άριστερό σκέλος 60 είναι τόσο πολύ λυγισμένο στο γόνατο ώστε σχηματίζει σχεδόν όρθη γωνία. Στην περίπτωση που θα δεχτούμε ότι το πόδι πατούσε στο ίδιο επίπεδο με το τεντωμένο δεξιό θα υποχρεωνόμασταν να δώσουμε στη μορφή μεγάλη κλίση προς την άριστερή πλευρά, τονίζοντας έτσι ακόμα περισσότερο την έντύπωση ότι υποχωρεί προς τα άριστερά της.

Αποκαθιστώντας τη μορφή Η στο μοτίβο που προτείνουμε Πί ν. 72 μπορούμε να την τοποθετήσουμε άνετα στο τμήμα που καθορίσαμε, στην περιοχή δηλαδή του γείσου 16 και του νότιου τμήματος του γείσου 17. Για την ακριβέστερη θέση της, το πρόβλημα της έρμηνείας της και τις υποθετικές προεκτάσεις που έχει η έρμηνεία αυτή βλ. παρακάτω Κεφ. 7.

Πρίν κλείσουμε τη συζήτηση για τον κορμό Η θα ήθελα να αναφερθώ σύντομα στις μικρές λακκούβες που παρουσιάζονται σε διάφορα σημεία της μπροστινής πλευράς ιδίως, καθώς και στα ιδιόμορφα βαθιά γδαρσίματα στην άριστερή πλευρά, εμπρός και πίσω (Brommer AM 84, 1969, 109 σημ. 42). Πρόκειται, νομίζω, για τα σημάδια που άφησαν τα βόλια πυροβόλων όπλων.

Τὰ γδαρσίματα εἰδικότερα προέκυψαν ἴσως ἀπὸ βόλια ποὺ πέρασαν ξυστὰ σκάβοντας κατὰ κάποιον τρόπο, μικρὰ αὐλάκια στὸ μάρμαρο. Γιὰ τὰ γλυπτὰ τῆς Ἀκρόπολης ἡ περίπτωση δὲν εἶναι μοναδική. Στὶς ἐπιστολὲς τοῦ Th. Abbett-Grasset «ἡ Ἀκρόπολις τῷ 1834», Ἀρμονία 2, 1901, 128 διαβάζουμε: «... ἐνῶ εἰς τὸν κορμὸν ἀγάλματος ἀρίστης τέχνης ἠρίθμησα σημεῖα εἰκοσάδος σφαιρῶν, τὰς ὁποίας διηύθυνον κατὰ τοῦ ἀρχαίου κειμηλίου οἱ Τοῦρκοι στρατιῶται ἀσκούμενοι εἰς τὰς σκοποβολάς».

6. ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΕ ΘΡΑΥΣΜΑΤΑ ΚΑΙ ΖΗΤΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΔΥΤΙΚΟΥ ΑΕΤΩΜΑΤΟΣ

6.1. Τò θραῦσμα Smith ἀριθμ. 12

Τò θραῦσμα Smith ἀριθ. 12 (Brommer PG 53, 64 ἀριθ. 12 πίν. 139-140, πρβ. καὶ AM 84, 1969, 123) ποὺ θεωρήθηκε ἀπὸ τοὺς περισσότερους ὡς τῶρα ὑπόλειμμα τῆς μορφῆς T τοῦ δυτικοῦ αἰτώματος, μετατίθεται ἀπὸ τὸν Berger, AntK 19, 1976, 140 κέ. AntK 20, 1977, 134 κέ. πίν. 30-34 στὸ ἀνατολικὸ καὶ ἀποδίδεται στὸ ἄγαλμα τοῦ Δία, τῇ μοναδικῇ κατὰ τὸν Berger μεγάλῃ σὲ μέγεθος μορφῇ ποὺ θὰ μπορούσε νὰ τὸ διεκδικήσει. Κατὰ τὴ γνώμη μου οὔτε τὸ μέγεθος οὔτε τὸ στυλ τοῦ θραύσματος ἐπαρκοῦν γιὰ τὴν ἀποσυσχέτιση τοῦ θραύσματος ἀπὸ τὴ μορφὴ T. Ἡ μορφὴ αὐτὴ σχεδιάζεται ἀπὸ τὸν Carrey καὶ τὸν Ἀνώνυμο (Bowie - Thimme πίν. 2 καὶ εἰκ. 28) μεγαλύτερη σὲ μέγεθος ἀπὸ τὶς διπλανές της. Οἱ ὑποθέσεις τοῦ Jeppesen, ActaArch 34, 1963, 68 κέ. γιὰ τὶς μορφές S T ποὺ εἶχαν ὡς συνέπεια τὴ μετάθεση τοῦ θραύσματος στὸ ἀνατολικὸ αἰτώμα δὲν εἶναι δυνατό νὰ τεκμηριωθοῦν ἐπαρκῶς ἀπὸ τὰ σχέδια, βλ. σχετικὰ E. Harrison, Essays presented to R. Wittkower (1967), 1 καὶ κυρίως 6 κέ. Τελευταῖα ἀπέδωσε τὸ θραῦσμα στὸ ἀνατολικὸ αἰτώμα, σχετίζοντάς το μὲ τὴ μορφὴ τοῦ Ἀπόλλωνα, καὶ ὁ H. Walter, Στήλη N. Κοντολέοντος (1980), 452 εἰκ. 1.

Ἀλλὰ καὶ τὸ στυλ τοῦ θραύσματος, συγγενικὸ πράγματι μὲ τὸ στυλ τῶν μορφῶν L M τοῦ ἀνατολικοῦ, δὲν μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἔνδειξη γιὰ τὴ μετάθεσή του ἀπὸ τὸ δυτικὸ στὸ ἀνατολικὸ αἰτώμα, γιὰτὶ καὶ οἱ γειτονικὲς στήν T μορφές N καὶ PQR τοῦ δυτικοῦ δείχνουν μεγάλῃ συγγένεια μὲ τὶς μορφές τοῦ καλλιτέχνη L M τοῦ ἀνατολικοῦ, τοῦ Ἀγοράκριτου, ὅπως προσπάθησα νὰ δείξω παλαιότερα, Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγορακρίτου, (1971), 126 κέ. Γιὰ τὴν ἀπόδοση ὅμως τοῦ θραύσματος στὸ Δία τοῦ ἀνατολικοῦ αἰτώματος καὶ τὴν ἀναπαράσταση ποὺ προτείνεται ἀπὸ τὸν Berger ὑπάρχουν καὶ ὀρισμένες τεχνικὲς λεπτομέρειες ποὺ, κατὰ τὴν προσωπικὴ μου ἐκτίμηση, δυσκολεύουν αὐτὴ τὴν ὑπόθεση.

Ὁ χαμηλὸς βράχος στὸν ὁποῖο κάθεται ἡ μορφὴ ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται τὸ θραῦσμα Smith 12 πρέπει, κατὰ τὴ γνώμη μου, νὰ ἀκουμποῦσε ἀευθείας ἐπάνω στὸ γεῖσο. Ὁχι βέβαια ἐπειδὴ ἡ κάτω πλευρὰ (Berger, AntK 20, 1977,

139 πίν. 31.4) είναι δουλεμένη με βελόνι, αφού ως γνωστό οί επιφάνειες έδρασης τών αετωματικών γλυπτών του Παρθενώνα είναι άλλοτε χοντροδουλεμένες με βελόνι και άλλοτε καθαροδουλεμένες και λείες. Έάν όμως δεχτούμε ότι τὸ θραῦσμα Smith 12 άκουμπούσε με τήν κάτω του πλευρά επάνω σέ άλλο όγκο μαρμάρου και συγκεκριμένα σέ συνεχόμενο τμήμα του βράχου όπως προτείνει ο Berger, θα έπρεπε ή επιφάνεια αυτή να ήταν καθαρότερη, δουλεμένη με ντισιλίδικο ολόκληρη ή ίσως σέ μιὰ περιμετρική ζώνη που θα εξασφάλιζε καλή επαφή με τὸ υποκείμενο κομμάτι του βράχου. Για τὸ σύμπερασμα αυτό πείθεται κανείς βλέποντας μιὰ ανάλογη περίπτωση στη μορφή Q του δυτικού αετώματος (Brommer PG πίν. 120.3 Berger, AntK 20, 1977, 138 πίν.31.3 και 5). Συμφωνῶ με τὸν Berger ότι για τή σύνδεση τών δύο τμημάτων του βράχου δέν ήταν απαραίτητη ή γόμφωση. Θα ήθελα όμως να αντιπαρατηρήσω ότι και σ' αυτή τήν περίπτωση έπρεπε να ληφθοῦν κάποια μέτρα που θα εξασφάλιζαν τή στερέωση του βράχου όπου κάθετα ή μορφή με τὸν υποκείμενο όγκο του βράχου που συμπληρώνεται στην αναπαράσταση. Η στερέωση θα εξασφαλιζόταν π.χ. με μιὰ μικρή βάθυνση υποδοχής, για τήν οποία όμως τὸ θραῦσμα Smith 12 δέν προσφέρει καμιὰ ένδειξη. Η συμπλήρωση λοιπὸν που προτείνεται παρουσιάζει και από αυτή τήν άποψη δυσκολίες. Ένα άλλο σημείο που δέν πείθει σ' αυτή τήν αναπαράσταση είναι τὸ γενικὸ μοτίβο τῆς μορφῆς, όπως συμπληρώνεται με βάση τὸ θραῦσμα Smith 12. Τὸ μοτίβο του δεξιού μηρού που σώζεται σχεδὸν ολόκληρος, με τὸ γόνατο ψηλότερα από τὸς βουβῶνες, είναι χαρακτηριστικό, νομίζω, για μιὰ μορφή που κάθετα σέ χαμηλὸ κάθισμα και όχι τόσο ψηλά όπως αναπαριστάνεται από τὸν Berger.

Συμπληρωματικὲς παρατηρήσεις για τὸ θραῦσμα Smith 12 και για τή μορφή T από τήν οποία κατά τή γνώμη μου προέρχεται βλ. και παραπάνω Κεφ. 1.11.

6.2. Τὸ θραῦσμα M. Άκρ. 1363

Έκτὸς από τίς ένδείξεις που συγκεντρώνει ο Lippold, ÖJh 39, 1952, 63 κέ. (πρβ. Brommer PG 54) για τὸ σημείο που βρέθηκε τὸ κάτω μέρος του κορμού τῆς καθισμένης σέ βράχο γυναικείας μορφῆς M. Άκρ. 1363, στὸ όποιο ο Carpenter, Hesperia 1, 1932, 1 κέ. άναγνώρισε τή μορφή U του δυτικού αετώματος, υπάρχει τώρα και ή ρητὴ πληροφορία του ίδιου του άνασκαφέα τῆς Άκρόπολης. Με άναφορά του στὸ Έπουργείο άριθ. 2613/ 27.1.1860, δημοσιευμένη στην Έφημερίδα τών Φιλομαθών Η' (6. Φεβρουαρίου 1860), άριθ. 350 σελ. 1203, ο K. Πιττάκης άναφέρεται στὰ εύρήματα τών άνασκαφών του «πρὸς τὸ δυτικὸν του τεμένους του Έρεχθείου» και συγκεκριμένα «ὕπὸ τὸν τοίχον τὸν άρχόμενον εκ τῆς δυτικῆς γωνίας τῆς νοτίου προστάσεως του

οικοδομήματος τούτου». Μεταξύ τῶν εὐρημάτων περιλαμβάνεται καὶ ὁ κορμὸς 1363, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν περιγραφή πού παραθέτω μὲ κάποιες συντηρήσεις: «Τὸ δὲ περιεργότατον καὶ πολλοῦ λόγου ἄξιον εὖρημα ἐστὶ κολοσσαῖον ἄγαλμα γυναικὸς φερούσης χιτῶνα ποδήρη· παρίσταται τοῦτο καθήμενον ἐπὶ βράχου, ἢ ἐπ' αὐτῆς τῆς Ἀκροπόλεως. Τοῦ βάθρου τούτου αἱ ἐξοχαὶ καὶ εἰσοχαὶ ἐμφαίνουσι τὸν βράχον τῆς Ἀκροπόλεως, οὗ τὴν φυσικὴν καταστασιν κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον ἐξομοιοῦσι.... Τοῦ ἀγάλματος τούτου, τὰ κάτωθι τῆς ὀσφύος μέρη σώζονται. Παριστάνει δὲ ὡς εἰκάζω, τὴν Πολιοῦχον αὐτὴν καθημένην ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως ... Ἡ ἐργασία αὐτοῦ ἐστὶν ἐμπερὴς τοῖς ἔργοις τοῖς ἐπὶ τοῦ αἰετώματος τοῦ Παρθενῶνος καὶ αἱ πτυχαὶ τοῦ ἱματίου αὐτοῦ ἐξομοιοῦνται τῷ ἀγάλματι τῷ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ αἰετώματος, εὕρισκομένου νῦν ἐν Ἀγγλίᾳ ἐν τῇ συλλογῇ τῶν ἀρχαιοτήτων, ὅσας ὁ Ἑλγιν ἐκ τῶν Ἀθηνῶν ἀφῆρπασεν». Ἡ περιγραφή εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ γιὰ τὸ λόγο ὅτι ὁ Πιττάκης, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐρμηνεία πού δίνει, εἶναι ὁ πρῶτος πού συσχέτισε τὸ ἄγαλμα, στυλιστικὰ καὶ χρονολογικά, μὲ τὰ γλυπτὰ τῶν αἰετωμάτων.

Στὸ σημεῖο πού τὸ βρῆκε ὁ Πιττάκης ἦταν τὸ θραῦσμα ἕως τὸ 1879-80, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸν L.v. Sybel, *Katalog der Sculpturen zu Athen* (1881), 403 ἀριθ. 6570. Μιὰ ἀκόμα ἀναφορὰ τοῦ θραύσματος ἔχουμε ἀπὸ τὸν Π. Περβάνογλου, *Φιλίστωρ* 1, 1861, 263.

6.3. Τὰ θραύσματα Μ. Ἀκρ. 965 καὶ 830

Ἡ ἄποψη τοῦ Brommer, *AM* 69/70, 1954/55, 57 κέ. πίν. 7.2. (Πρβ. *PG* 49 καὶ *AM* 84, 1969, 122) ὅτι αὐτὸ πού σχεδιάζεται ἀπὸ τὸν Carrey καὶ τὸν Dalton κάτω καὶ ἀνάμεσα στὰ πόδια τῆς Ἀμφιτρίτης (Ο) τοῦ δυτικοῦ αἰετώματος δὲν εἶναι δελφίνι ἀλλὰ ἓνα ὀφιοειδὲς θαλάσσιο τέρας, βασίστηκε στὶς ἐνδείξεις τριῶν θραυσμάτων πού θεωρήθηκαν ὅτι προέρχονται ἀπὸ αὐτὸ τὸ τέρας. Ἐνα ἀπὸ αὐτά, τὸ θραῦσμα Μ. Ἀκρ. 6673, ἀποδείχτηκε ἤδη ὅτι εἶναι ἄσχετο (βλ. παραπάνω Κεφ. 5.1). Τὸ δεύτερο, τὸ θραῦσμα Μ. Ἀκρ. 830 (*Smith* 26 ἀριθ. 196 πίν. 15. Brommer *PG* 85 ἀριθ. 196 πίν. 118.2) πού σώζει τὸ ἀριστερὸ μάτι ἐνὸς ζώου, εἶναι δύσκολο κατὰ τὴ γνώμη μου νὰ ἀποδίδει κάτι ἄλλο ἐκτὸς ἀπὸ μάτι ἀλόγου. Ἐχει ὅλα τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ ἀλογίστου ματιοῦ, μόνο πού εἶναι μικρότερο ἀπὸ τὰ μάτια τῶν ἀλόγων πού μὲ βεβαιότητα προέρχονται ἀπὸ τὰ αἰετώματα τοῦ Παρθενῶνα. Οἱ μέγιστες διαμέτροι τοῦ βολβοῦ, κάθετη καὶ ὀριζόντια, εἶναι 4 καὶ 4.5 ἐκ. ἀντίστοιχα, ὑπολείπονται δηλαδὴ κατὰ πολὺ ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες διαστάσεις στὰ μάτια τῶν παρθενῶναιων ἀλόγων (βλ. H. Speier, *Vermächtnis der antiken Kunst* (1950), 105 σημ. 9). Ἀπὸ συγκρίσεις προκύπτει ὅτι καὶ ἡ πλαστικὴ διαμόρφωση ὑπολείπεται πολὺ. Κατὰ τὶς ἐκτιμήσεις μου λοιπὸν τὸ θραῦσμα εἶναι

ἄσχετο μὲ τὸν Παρθενώνα. Ἡ διαμόρφωση στὴν ἐπάνω πλευρά του ποὺ θεωροῦσα ὅτι προέκυψε ἀπὸ ἐπεξεργασία εἶναι, ὅπως μοῦ παρατήρησε ὁ Στ. Τριάντης, ἀπλὸ σπάσιμο.

Τὸ τρίτο θραῦσμα Μ. Ἀκρ. 965 (Smith 25 ἀριθ. 156 πίν. 14 D) ποὺ συμπληρώθηκε ἀπὸ τὸν Casson μὲ ἓνα κομμάτι χ.ἁ. (Brommer PG 81 ἀριθ. 156 πίν. 118.2) δὲν εἶναι δυνατό, ὅπως σημείωσε ὁ Brommer, νὰ προέρχεται ἀπὸ ἓνα δελφίνι. Αὐτὸ τὸ τόνισε ἤδη ὁ Michaelis 199, ὁ ὁποῖος, ἄς σημειωθεί, ἤξερε μόνο τὸ κομμάτι Μ. Ἀκρ. 965: «Das ziemlich grosse Fragment kann dem Delphin, welchen Carrey zeichnete, oder einem der beiden Delphine, die der Anonymus sah, angehören, *nur dass dies dann kein Delphin* (ἡ ὑπογράμμιση δική μου) sondern ein anderes κῆτος war, ἐξ ἄλλός, οἶά τε πολλὰ τρέφει κλυτὸς Ἀμφιτρίτη (Homer ε 422). Doch ist es wegen der Dimensionen des Fragments *gerathener* (δική μου ὑπογράμμιση), an die geringelten Schwänze von Hippokampen zu denken, vgl. z.B. das Münchener Relief ...». Στὶς παρατηρήσεις ὅμως τοῦ Michaelis δὲν δόθηκε ἰδιαίτερη προσοχή καὶ τὸ θραῦσμα πέρασε στὴ βιβλιογραφία ὡς θραῦσμα δελφινιοῦ. Πρβ. π.χ. ἤδη Sybel ὁ.π. ἀριθ. 5110 «Fragm. kolossaler Delphin. Michaelis Parthenon Taf. 8.17 ». Τὸ θραῦσμα 965 δὲν μπορεῖ νὰ σχετιστεῖ μὲ δελφίνι. Ἀπὸ τὴ στιγμή ὅμως ποὺ ὁ Jeppesen, ActaArch 34, 1963, 61 κέ. ἔδωσε μιὰ νέα πειστικὴ ἐρμηνεία γιὰ τὸν κορμὸ Μ. Ἀκρ. 879, τὸ θραῦσμα 965 μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ πιά μὲ πολλή πιθανότητα στὴν οὐρὰ ἐνὸς Τρίτωνα. Τὰ ἀγκάθια στὴ ράχη δείχνουν ὅτι πρόκειται γιὰ ψαρίσια οὐρὰ. Τὸν Τρίτωνα αὐτὸν ὁ Jeppesen συμπληρώνει κάτω ἀπὸ τὸ ἐξωτερικόν, πρῶτο, ἄλογο τοῦ ἄρματος τοῦ Ποσειδῶνα σὲ θέση ἀντίστοιχη μὲ τὴ θέση τοῦ κορμοῦ Μ. Ἀκρ. 879, στὸν ὁποῖο ἀναγνώρισε τὸ στήριγμα τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀλόγου τοῦ ἄρματος τῆς Ἀθηνᾶς. Κατὰ τὸν Jeppesen ἡ μορφή αὐτὴ εἶναι ἓνας αὐτόχθων τῆς Ἀττικῆς, ἀλλὰ ὁ Becatti, ArchClas 17, 1965, 66 κέ. ἐρμήνευσε καὶ αὐτὴ τὴ μορφή ὡς Τρίτωνα.

Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸ συμπέρασμα ὅτι ὅλα τὰ θραύσματα ποὺ θεωρήθηκαν ἐνδεικτικὰ γιὰ τὴν παρουσία ἐνὸς θαλάσσιου τέρατος στὸ δυτικὸ ἀέτωμα προέρχονται ἀπὸ ἄλλα γλυπτά, τὸ πρόβλημα τί εἰκονίζουν τὰ σχέδια τοῦ Carrey καὶ τοῦ Dalton κάτω ἀπὸ τὴν Ἀμφιτρίτη ἐξακολουθεῖ νὰ παραμένει. Τὸ σχέδιο τοῦ Dalton δὲν προσφέρει καμιὰ βοήθεια. Ἀλλὰ καὶ τὸ σχέδιο τοῦ Carrey ἔχει πιθανότατα ἀδυναμίες στὴν ἀπόδοση τοῦ ρύγχους. Παρὰ τίς δυσκολίες ὅμως ποὺ δημιουργοῦν τὰ σχέδια ἡ ἄποψη ὅτι αὐτὸ ποὺ εἰκονίζεται δὲν εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ δελφίνι συγκεντρώνει τίς περισσότερες πιθανότητες. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ νομίζω ὅτι καὶ ἡ κεφαλὴ ἐνὸς τέρατος ἀπὸ τίς ἀποθήκες τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου ποὺ θεωρήθηκε ἀπὸ τὸν Ν. Γιαλούρη, AD 29,1973/74, Χρονικά 2 πίν. 4 α-β (πρβ. BCH 103, 1979, 527 εἰκ. 1-2) ὡς ἡ κεφαλὴ τοῦ κήτους τοῦ δυτικοῦ αετώματος δὲν ἔχει πιθανότητες νὰ σχετιστεῖ

μέ αυτό που μάς δίνει τὸ σχέδιο τοῦ Carrey. Ἡ κεφαλὴ αὐτὴ ἔχει αὐτιά καὶ χαιτή καὶ ἀκόμα ὁ λαιμὸς που σώζεται στὴν ἀρχὴ του διαμορφώνεται διαφορετικὰ καὶ με ἄλλη κατεύθυνση ἀπὸ τὶς ἀντίστοιχες λεπτομέρειες στὸ σχέδιο τοῦ Carrey. Ὁ Brommer, AM 84, 1969, 123 σημ. 150 ἐπισημαίνει καὶ τὴ δυσκολία ἀπὸ τὴν καλὴ διατήρηση τῆς ἐπιδερμίδας.

Μέχρις ὅτου λοιπὸν ἀναγνωριστοὺν θραύσματα που θὰ μποροῦν με βεβαιότητα νὰ σχετιστοῦν με αὐτὸ που μάς παραδίδουν τὰ σχέδια, μποροῦμε, νομίζω, νὰ θεωροῦμε ὡς πολὺ πιθανὸ ὅτι αὐτὸ που σχεδίασαν ὁ Carrey καὶ ὁ Dalton κάτω καὶ ἀνάμεσα στὰ πόδια τῆς Ἀμφιτρίτης ἦταν, παρὰ τὸ μακρὺ ρύγχος του, ἓνα μεγάλο δελφίνι.

6.4. Ἡ σκηνὴ τοῦ μέσου τοῦ δυτικοῦ αἰετώματος

Ἡ ἐρμηνεία τοῦ κορμοῦ Μ. Ἀκρ. 879, που ὅπως ἔδειξε ὁ Jeppesen ἦταν τὸ στήριγμα τοῦ ἐξωτερικοῦ ἀλόγου τοῦ ἄρματος τῆς Ἀθηνᾶς (τὴν ταύτιση ἀμφισβητεῖ ἡ E. Simon, Ταινία R. Hampe (1980), 249 ἀλλὰ χωρὶς πειστικὰ ἐπιχειρήματα), ἀποτελεῖ ἀκόμα ἄλυτο πρόβλημα. Τί εἶδους οὐρὰ συμπλήρωνε αὐτὸν τὸν κορμό; Ἐὰν ἦταν φιδίσια, ἡ μορφή ἦταν ἴσως ἓνας αὐτόχθων τῆς Ἀττικῆς. Ἐὰν ὅμως ἦταν οὐρὰ ψαριοῦ, ὅπως στὰ θραύσματα Μ. Ἀκρ. 965, τότε καὶ αὐτὴ ἡ μορφή γίνεται ἓνας Τρίτωνας. Τὰ θραύσματα Μ. Ἀκρ. 965 δύσκολα θὰ μποροῦσαν νὰ ἀποδοθοῦν στὸν κορμὸ 879, μολονότι στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ του (πρβ. Beyer, AM 92, 1977, 109 κέ. εἰκ. 5) ἀκουμποῦσε ξεχωριστὸ κομμάτι που ἔκρυβε ἐνμέρει τὸ περίγραμμα τοῦ κορμοῦ σ' αὐτὴ τὴν πλευρὰ καὶ σὲ ὅλο σχεδὸν τὸ σωζόμενο ὕψος τῆς. Ἡ περίπτωσις ὅμως νὰ συμπληρωθεῖ ἡ μορφή με οὐρὰ ἀπὸ αὐτὴ τὴν πλευρὰ θὰ πρέπει μάλλον νὰ ἀποκλειστεῖ, γιατί οἱ ἀνατομικὲς λεπτομέρειες που σώζονται στὸ κάτω μέρος τῆς μπροστινῆς ὀψης καὶ ὀρισμένα τεχνικὰ στοιχεῖα (π.χ. τὸ σφηνοειδὲς λάξευμα στὸ κάτω ἀριστερὸ τμήμα καὶ ἡ χοντροδουλειὰ δεξιὰ ἀπὸ τὴ σωζόμενη ἀριστερὴ ὀπλὴ τοῦ ἀλόγου στὴν πλάγια δεξιὰ ὀψη Brommer PG πίν. 141.1) συνηγοροῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ οὐρὰ κατευθυνόταν πιθανὸν πρὸς τὰ δεξιὰ τῆς μορφῆς. Ἀνεξάρτητα πάντως ἀπὸ τὴν συμπλήρωση τοῦ κορμοῦ 879 καὶ τὴν ἐρμηνεία του (Αὐτόχθων ἢ Τρίτων) τὰ θραύσματα Μ. Ἀκρ. 965 μάς παραπέμπουν στὴ μορφή ἑνὸς Τρίτωνος. Κι αὐτὸς ἦταν πιθανότατα κάτω ἀπὸ τὸ ἐξωτερικὸ ἄλογο τοῦ Ποσειδῶνα.

Ὁ Τρίτωνας αὐτὸς ὅπως καὶ τὸ δελφίνι κάτω ἀπὸ τὴν Ἀμφιτρίτη ὑπηρετοῦσαν καταρχὴν ἓνα πρακτικὸ σκοπὸ, τὴ στήριξη δηλαδὴ τῶν ἀγαλμάτων που ἦταν στημένα ἀπὸ πάνω τους. Στὸ ἐρώτημα γιατί ἐπιλέχτηκαν ἀπὸ τὸν καλλιτέχνη αὐτοῦ τοῦ εἶδους τὰ στηρίγματα μιὰ πρώτη ἀπάντησις θὰ ἦταν ὅτι συνεισφέρουν στὸ χαρακτηρισμὸ τῶν μορφῶν τοῦ Ποσειδῶνα καὶ τῆς Ἀμφι-

τρίτης ως θαλάσσιων θεοτήτων. Αυτό είναι βέβαιο, αν και ειδικά για τον Ποσειδώνα ή τρίαίνα που κρατούσε ο θεός στο χέρι συνέτεινε ήδη πολύ στο χαρακτηρισμό του. Πέρα όμως από τον πρακτικό σκοπό που υπηρετούσαν και πέρα από το χαρακτηρισμό των μορφών στον οποίο συνεισέφεραν, ο Τρίτωνας και το δελφίνι παρέπεμπαν, νομίζω, για τον κλασικό καλλιτέχνη και θεατή και σε ένα συγκεκριμένο χώρο. Οί Τρίτωνες - στηρίγματα των ακρωτηρίων των Λοκρών που επιτυχημένα υπέδειξε ο Jørgensen υποδηλώνουν ότι οι ξφιπποι Διόσκουροι βρίσκονται πάνω από τη θάλασσα. Το δελφίνι κάτω από τα πόδια της Ἀμφιτρίτης, με τις διαστάσεις μάλιστα που το χαρακτηρίζαν, όπως και ο Τρίτωνας κάτω από τα ἄλογα του Ποσειδώνα, υποδηλώνουν ίσως ότι στο χώρο αυτό του αετώματος ἄρμα και ἡνίοχος βρίσκονται επάνω από θάλασσα. Στην περίπτωση που και ο κορμός 879 συμπληρωθεί ως Τρίτων (αἴρονται έτσι οι ἑρμηνευτικές δυσκολίες που επισημαίνει ἡ Simon δ.π. 249), τότε και ο χώρος κάτω από τα ἄλογα και το ἄρμα της Ἀθηνᾶς θά μπορούσε να ἑρμηνευθεί ἀνάλογα.

Πού ὁδηγοῦν αὐτὲς οἱ σκέψεις εἶναι σαφές, ὅταν συνδυαστοῦν με ὁρισμένες παρατηρήσεις τῆς E. Simon δ.π. 239 κέ. γιὰ τὸ θέμα τοῦ δυτικοῦ αετώματος. Ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῶν γραπτῶν πηγῶν ἡ Simon ἔδειξε, νομίζω, ὅτι ἡ ἔρις τοῦ Ποσειδώνα με τὴν Ἀθηνᾶ συντελέστηκε σὲ διάφορες φάσεις. Ἡ ἄποψη ἐπίσης ὅτι στὸ δυτικὸ αεῶμα τοῦ Παρθενῶνα εἰκονίζεται μιὰ συγκεκριμένη στιγμή τοῦ μύθου καὶ μάλιστα ἡ στιγμή ποὺ λύεται ἡ ἔρις, μοῦ φαίνεται πολὺ πιθανή. Τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ λύση δινόταν ἀπὸ τὸν Δία με τὴν παράσταση τοῦ κεραυνοῦ του στὸ μέσο τοῦ αετώματος ἐνισχύεται σήμερα περισσότερο, με τὴν ἀνέυρεση μιᾶς ἐρυθρόμορφης ὑδρίας ἀπὸ τὴν Πέλλα τοῦ τέλους τοῦ 5ου αἰῶνα, ποὺ εἰκονίζει τοὺς δύο ἐρίζοντες θεοὺς ἐκατέρωθεν τοῦ δέντρου τῆς ἐλιάς καὶ ἐνὸς τεράστιου σὲ διαστάσεις κεραυνοῦ ποὺ πέφτει ἀπὸ ψηλά, μπροστὰ ἀπὸ τὰ κλαδιὰ τοῦ δέντρου. Στὴν ὑδρία τῆς Πέλλας ὑπάρχει ἀκόμη ἓνα δελφίνι ἀνάμεσα στὰ πόδια τοῦ Ποσειδώνα καὶ δύο μορφές ποὺ εἰκονίζονται σὲ στενὴ ἐξάρτηση με τοὺς πρωταγωνιστές: ἓνας Τρίτωνας δεξιὰ ἀπὸ τὸν Ποσειδῶνα καὶ ἓνας ἀσπρομάλλης αὐτόχθων με φιδίσια οὐρά, ὁ Κέκροπας, ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν Ἀθηνᾶ. Ἡ ὑδρία τῆς Πέλλας στὴν παράσταση τῆς ὁποίας περιλαμβάνονται καὶ ἄλλες μορφές, θά συμβάλει σημαντικὰ ὅταν δημοσιευθεῖ στὴ συζήτηση τῶν προβλημάτων τῆς ἑρμηνείας τοῦ δυτικοῦ αετώματος.

Ἐὰν δεχθεῖ κανεὶς τὴν ἑρμηνεία τῆς Simon, ὅτι δηλαδὴ στὸ μέσο τοῦ αετώματος εἰκονίζεται «weniger der Götterstreit als dessen Trennung» καὶ φανταστεῖ τοὺς θεοὺς ἐπάνω στὸ βράχο τῆς Ἀκρόπολης τὴ στιγμή ποὺ πέφτει ὁ κεραυνὸς τοῦ Δία ἀνάμεσά τους καὶ ὁ Ἑρμῆς καὶ ἡ Ἴρις ἔρχονται νὰ τοὺς ἀναγγεῖλουν τὴ βούληση τοῦ ὑπατοῦ κριτῆ, τότε ὁ χώρος δεξιὰ καὶ ἀρι-

στερά τους, ὁ χῶρος δηλαδή πού καταλαμβάνουν τὰ ἄρματα καὶ οἱ ἡνίοχοι, ἢ ἔστω, μόνον ὁ χῶρος πού ἀναλογεῖ δεξιὰ στὸ ἄρμα τῆς Ἀμφιτρίτης, εἶναι ὁ χῶρος πού κατακλύστηκε ἀπὸ τὴ θάλασσα τοῦ ὀργισμένου Ποσειδῶνα. Αὐτὸ δὲν ἀποκλείει τὰ μαρτύρια πού ἄφησαν οἱ θεοὶ σὲ μιὰ προηγούμενη φάση τῆς ἔριδάς τους, καὶ κυρίως τὸ δέντρο τῆς ἐλιάς, νὰ εἰκονίζονταν στὸ ἀέτωμα. Τὸ δέντρο ἦταν πιθανὸν χάλκινο (πρβ. Fuchs, AM 79, 1964, 133. Gnomon 39, 1967, 168) ὅπως καὶ ὁ κεραυνός. Γιὰ τὰ ζητήματα αὐτὰ ὥστόσο δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ μιλήσει μὲ βεβαιότητα.

Τὸ θέμα τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος τοῦ Παρθενῶνα δὲν εἶναι γνωστὸ ὥς τώρα ἀπὸ καμιὰ ἄλλη ἀετωματικὴ σύνθεση. Ἡ ὑπόθεση τοῦ Ἀ. Δεληβορριά ὅτι τὸ θέμα αὐτὸ ἐπαναλαμβανόταν καὶ στὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα τοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνα στὸ Σούνιο (Delivortias, Attische Giebelskulpturen und Akrotere des fünften Jahrhunderts (1974), 76 κέ. Faltafel 5) στηρίζεται βασικὰ σὲ δύο θραύσματα, τὰ ὁποῖα κατὰ τὸν Δεληβορριά προέρχονται ἀπὸ ἓνα ἄγαλμα Ἀθηνᾶς πού τοποθετεῖται στὸ μέσο τοῦ ἀετώματος. Τὸ πρῶτο ἀπὸ αὐτά, ἢ κρανοφόρος κεφαλὴ τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου 558 (Delivortias ὁ.π. 70 κέ. πίν. 21-22), εἶναι ἀπὸ παριανὸ μάρμαρο, ἀλλὰ ἡ προέλευσή της δὲν εἶναι γνωστή. Τὸ δεύτερο, τμῆμα ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ κορμοῦ ἐνὸς ἀγάλματος Ἀθηνᾶς (Delivortias ὁ.π. 72 κέ. πίν. 23a), προέρχεται ἀπὸ τὸ Σούνιο, δὲν εἶναι ὅμως ἀπὸ παριανὸ μάρμαρο, ἀλλὰ ἀπὸ πεντελικὸ καί, τὸ κυριότερο, δὲν προέρχεται ἀπὸ ἓνα πρωτότυπο, κλασικὸ, ἄγαλμα, ἀλλὰ ἀπὸ ἓνα ἀντίγραφο Ἀθηνᾶς τοῦ τύπου Giustiniani, ὅπως δείχνουν οἱ συγκρίσεις μὲ τὰ γνωστὰ ἀντίγραφα τοῦ τύπου (βλ. π.χ. Γ. Κορρές, Τὰ μετὰ κεφαλῶν κριῶν κράνη (1970), 123 ἀριθ. 50 πίν. 25a καὶ 126 ἀριθ. 52 πίν. 26a). Τὸ ἀντίγραφο αὐτὸ τῆς Ἀθηνᾶς Giustiniani τοῦ Σουνίου εἶναι πιθανὸν ὅτι ἀντικατέστησε στὰ πρῶτα ρωμαϊκὰ χρόνια τὸ πρωτότυπο λατρευτικὸ ἄγαλμα τῆς Ἀθηνᾶς Σουνιάδος, ὅπως προσπάθησα νὰ δείξω σὲ μιὰ ἀνακοίνωσή μου στὸ Β' Συνέδριο τῶν Ἑλλήνων Ἀρχαιολόγων (Νοέμβριος 1980). Μετὰ ἀπὸ αὐτά, ἡ ὑπόθεση τοῦ Δεληβορριά, ὅτι τὸ θέμα τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος τοῦ Παρθενῶνα ἐπαναλαμβανόταν στὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα τοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνα στὸ Σούνιο δὲν φαίνεται πειστικὴ. Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα θραύσματα πού μαζί μὲ τὴν καθιστὴ μορφή τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου 3410 προσγράφονται στὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα τοῦ ναοῦ τοῦ Ποσειδῶνα (Delivortias ὁ.π. 66 κέ.) δὲν ἔχουμε καμιὰ ἔνδειξη γιὰ τὸ θέμα τῆς ἀετωματικῆς σύνθεσης.

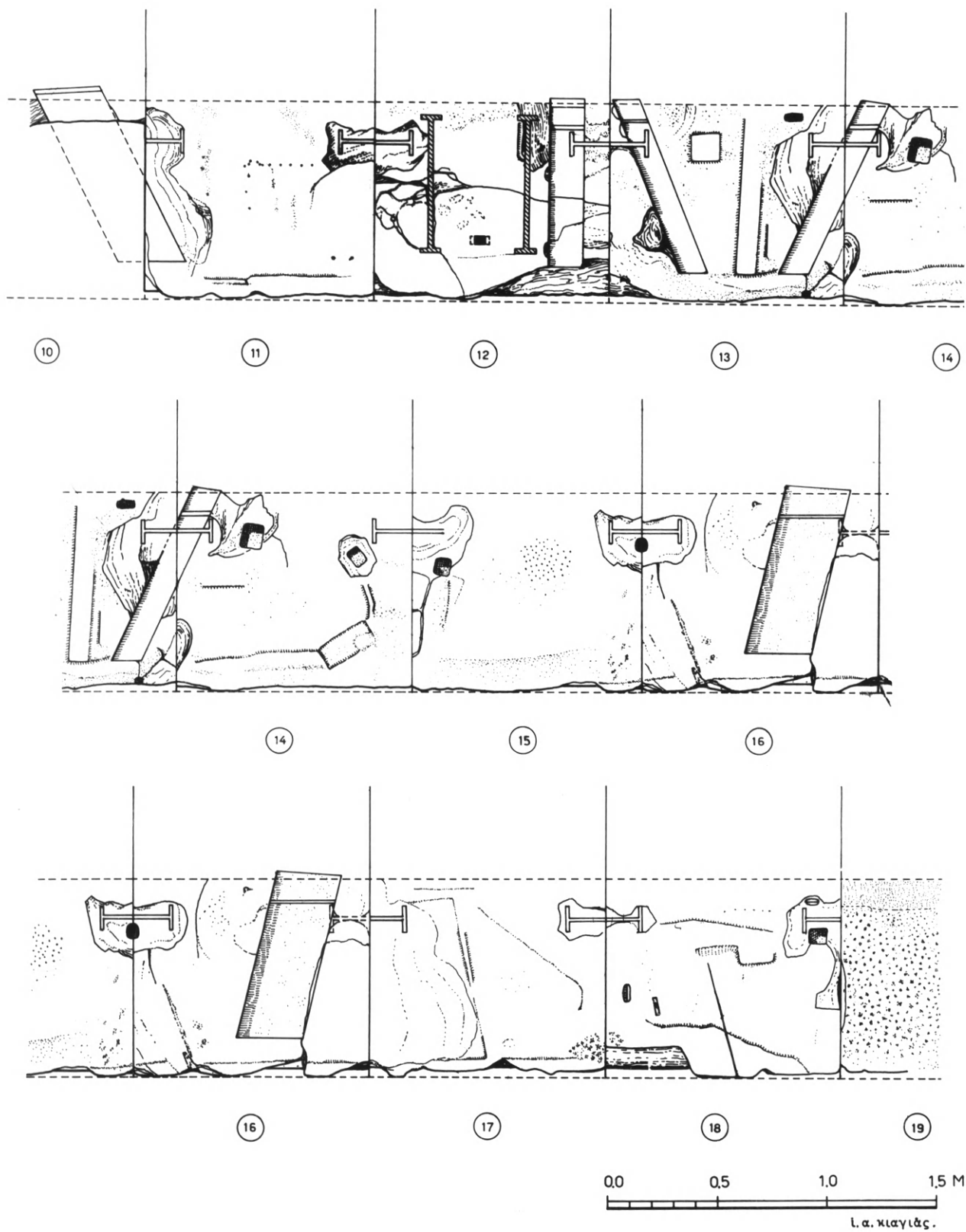
7. Η ΑΝΑΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΣΥΝΘΕΣΗΣ ΤΟΥ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΥ ΑΕΤΩΜΑΤΟΣ: ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ

Στά δεδομένα που έχουμε για την αναπαράσταση των μορφών στο κενό σήμερα τμήμα του ανατολικού αετώματος περιλαμβάνονται καταρχήν οι ένδειξεις που μας δίνουν τα ίχνη που σώζονται στην επάνω πλευρά του οριζόντιου γείσου, έστω και αν σε όρισμένες περιπτώσεις τα ίχνη αυτά είναι αρκετά άσαφή και ή εξήγησή τους ιδιαίτερα προβληματική. Τα ίχνη που σώζονται στην επάνω πλευρά των γείσων του ανατολικού αετώματος αποτυπώθηκαν, περιγράφηκαν και σχολιάστηκαν για πρώτη φορά από τον B. Sauer, AD I 1890, 50 κέ. πίν. 58 B. Πρβ. του ίδιου, AM 16, 1891, 68 κέ. και WLK 43 κέ. Τα στοιχεία συμπλήρωσαν με τις παρατηρήσεις τους οι νεότεροι έρευνητές και κυρίως ο R. Carpenter. Για τη σχετική βιβλιογραφία βλ. F. Brommer PG 112 κέ. και E. Berger, Geburt der Athena, 11 κέ. Νεότερη βιβλιογραφία: I. Beyer, AM 89, 1974, 135 κέ. Beil. 4. E. Berger, AntK 19, 1976, 122. AntK 20, 1977, 124.

Είχα την ευκαιρία τα δύο τελευταία καλοκαίρια να δώ από κοντά αρκετές φορές τα γείσα του ανατολικού αετώματος με τη βοήθεια του αρχιτέκτονα κ. Μ. Κορρέ και μετά από άδεια του Διευθυντή της 'Ακρόπολης κ. Γ. Δοντά. Δίνω παρακάτω τις παρατηρήσεις μου από αυτές τις επισκέψεις και σε συνέχεια τις απόψεις μου για την έρμηνεία των προβληματικών έξαρμάτων (Randbänke κατά τη γερμανική, setting tables κατά την αγγλική όρολογία) των οριζόντιων γείσων των αετωμάτων και ειδικότερα των έξαρμάτων των γείσων 13 και 14 του ανατολικού αετώματος. Μια σειρά φωτογραφιών (Π ί ν. 42-58), που τράβηξα στις 2.10.1980 και στις 15.9.1981 την ώρα της ανατολής του ήλιου, δείχνουν σαφέστερα τις λεπτομέρειες που δίνουν τα σχέδια (Ε ί κ. 3) με σχηματικό και απλουστευμένο τρόπο.

Και πρώτα οι παρατηρήσεις:

1. Το μοχλοβόθριο που σημειώνεται στις αποτυπώσεις του Sauer και του Carpenter (ωστόσο στο κείμενό του Hesperia 2, 1933, 8 ο Carpenter το άμφισβητεί) δίπλα στην αύλακα του νότιου προβόλου του γείσου 13 πρέπει να διαγραφεί οριστικά. Παρά την έπιμονή του Beyer, AM 89, 1974, 135 και σημ. 27 ως προς αυτό το σημείο, τα στοιχεία που σώζονται (Π ί ν. 48.1-2,

Είκ. 3. Κάτοψη του γείσου 11 έως 18 του 'Α. αετώματος (σχέδιο Γ. Κιαγιᾶ).

49.1) δείχνουν σαφώς ότι στο τμήμα αυτό υπάρχει απλό σπάσιμο χωρίς κανένα υπόλειμμα μοχλοβοθρίου. Όπως συμπεραίνουμε και από τα άλλα παρόμοια σπασίματα που παρουσιάζονται εκατέρωθεν των αυλάκων των προβόλων και αυτό το σπάσιμο του γείσου 13 προήλθε από τις πιέσεις που άσκησε, όταν πια σκούριασε ο σιδερένιος πρόβολος, στα πλάγια τοιχώματα της αυλάκας. Η φλούδα που αποσπάστηκε στο συγκεκριμένο σημείο είχε πάχος 3.7 εκ. Έξυπακούεται ότι σε τόσο βάθος είναι αδύνατο να σώζονται υπόλειμμα μοχλοβοθρίου. Τα μοχλοβόθρια των γείσων του αετώματος έχουν βάθος 2-3 εκ. (βλ. σχετικά Carpenter, *Hesperia* 2, 1933, 3). Μετά από τη διαπίστωση αυτή αίρεται κάθε δυσκολία (πρβ. Berger, *Geburt der Athena* 18, 49) για την τοποθέτηση ενός αγάλματος στο νότιο μισό του γείσου 13 και προς τα αριστερά έως το βόρειο τμήμα του γείσου 12. Συγχρόνως ή αναπαράσταση του Δία ὀρθίου πάνω στο γείσο 13 (Beyer ὁ.π. Beil. 4) που κλονίστηκε ήδη μετά από την απομάκρυνση της πεπλοφόρου Wegner από το γείσο 14 στο γείσο 15, χάνει και το δεύτερο βασικό έπιχείρημα που την υποστήριζε.

2. Από το έξαρμα που παρατήρησε ο Jeppesen, *ActaArch* 24, 1953, 107 πίν. I στο πίσω μέρος του νότιου τμήματος του γείσου 14 μπορώ να βεβαιώσω μόνο το ὄριο που είναι παράλληλο στο τύμπανο (Π ί ν. 51.1-2, 52.2). Τις γωνίες και τα κάθετα ὄρια που σημειώνει ο Jeppesen δεν μπόρεσα να τα διακρίνω.

3. Το νότιο ὄριο της βάθυνσης (Leere κατά τη γερμανική, Bedding κατά την αγγλική ὁρολογία) του γείσου 14 που σημειώνει ο Beyer, *AM* 89, 1974, 133 σημ. 21 και το σχεδιάζει στο σχέδιο Beil. 4 δεν είναι ὄριο βάθυνσης, αλλά μιὰ κοκαλιά του μαρμάρου που διαβρώθηκε λιγότερο από την υπόλοιπη επιφάνεια δημιουργώντας έτσι μιὰ μακριὰ εὐθεία ανάγλυφη γραμμὴ που προχωρεῖ λοξὰ ἔως τὸ μέτωπο τοῦ γείσου. Ἡ γραμμὴ εἶναι εὐδιάκριτη καὶ στὶς φωτογραφίες (Π ί ν. 51.1-2, 53.1), γιατί ἔχει σκουρότερη ἀπόχρωση.

4. Στο πίσω τμήμα του γείσου 12, παράλληλα στὸν βόρειο σύνδεσμο πὺ τοποθέτησε ὁ Μπαλάνος τὸ 1931 καὶ σὲ ἀπόσταση 3 ἐκ. νότια ἀπὸ αὐτόν, σώζεται ἴσως τὸ ὄριο βάθυνσης (Leere) πὺ παρακολουθεῖται μέχρι μήκος 17 ἐκ. περίπου πρὸς τὰ ἀνατολικά. Στὸ ἄκρο του φαίνεται νὰ κάμπτεται σὲ ὀρθὴ γωνία. Ἡ ἀπόστασή του ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ γείσου 12 εἶναι 46 ἐκ. (Π ί ν. 46.2, 47.2). Δὲν ἀποκλείεται ὅμως νὰ πρόκειται καὶ γιὰ ξεφλούδισμα τοῦ μαρμάρου.

5. Ὁ ὀρθογώνιος ἀβαθὴς τὸρμος μὲ ἓνα μικρὸ σκαλάκι στὸ δυτικὸ ἄκρο του, ὁ ὁποῖος βρίσκεται στὸ νότιο τμήμα τοῦ γείσου 9 (Π ί ν. 44.1.), σὲ μικρὴ ἀπόσταση ΒΑ ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο σύνδεσμο τῶν γείσων 9 καὶ 8, δὲν σημειώνεται σὲ κανένα σχέδιο οὔτε καὶ ἀναφέρεται. Καὶ δικαιολογημένα, ἀφοῦ πρόκειται γιὰ τὴν ἀρχὴ ἑνὸς τὸρμου συνδέσμου πὺ σχεδίαζε νὰ τοποθετησε

ὁ Μπαλάνος σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, ἀλλὰ ποὺ δὲν τὸν τοποθέτησε τελικά. Στὴ φωτογραφία τοῦ Μπαλάνου, *Les monuments de l'Acropole* (1938), πίν. 110 τὸ λάξευμα, φρεσκοσκαμμένο καθὼς ἦταν τότε, ἀσπρίζει πολὺ χαρακτηριστικά. Στὴ φωτογραφία διακρίνονται ἐπίσης οἱ χαράξεις ὁλόκληρου τοῦ τόρμου γιὰ τὸν σύνδεσμο ποὺ ἐκτείνονται καὶ νοτιότερα ἀπὸ τὸν ἀρχαῖο ἐπάνω στὸ γείσο 8. Νομίζω ὅτι χρειάζεται αὐτὴ ἡ σημείωση, γιατί τὸ λάξευμα αὐτὸ ἔχει πάρει σήμερα τέτοια πάτινα ὥστε δὲν ξεχωρίζει ἀπὸ τὰ λαξεύματα ποὺ ἔγιναν στὴν ἀρχαιότητα.

Γιὰ τὰ προβλήματα ποὺ παρουσιάζουν τὰ ἐξάρματα (*Randbänke*) τῶν γείσων 13 (Πί ν. 48, 49, 50) καὶ 14 (Πί ν. 51, 52, 53.1) καὶ ἰδιαίτερα τὸ ἐπίμηκες ἐξάρμα στὸ μέσο περίπου τοῦ γείσου 13 εἶναι ἀπαραίτητο νὰ ἀναφερθοῦμε σύντομα στὶς ἀπόψεις τῶν παλαιότερων ἐρευνητῶν. Ὁ Sauer ὑποστήριξε ὅτι καὶ αὐτὸ τὸ ἐξάρμα, ὅπως ἐπίσης καὶ τὰ δύο ἄλλα μικρότερα, τὸ τετράγωνο στὸ πίσω μέρος τοῦ γείσου 13 καὶ τὸ ὀρθογώνιο στὸ μπροστινὸ μέρος τοῦ γείσου 14, πρέπει νὰ ἐρμηνευθοῦν σύμφωνα μὲ τὴ γενικὴ ἐρμηνεία τοῦ γιὰ τὶς *Randbänke*, οἱ ὁποῖες βρίσκονται πάντοτε στὰ ὅρια τῶν βαθύνσεων (*Leeren*) καὶ ἀντιστοιχοῦν σὲ κενά, σὲ τμήματα δηλαδὴ ποὺ δὲν καλύπτονταν ἀπὸ τὰ ἀγάλματα. Μὲ βάση αὐτὴ τὴν ἐξήγηση ὁ Sauer συμπέρανε ὅτι στὸ μέσο τοῦ ἀετώματος καὶ ἐκατέρωθεν τοῦ ἐξάρματος τοῦ γείσου 13 ἦταν τοποθετημένες οἱ πλίνθοι δύο ἀγαλμάτων, τοῦ καθιστοῦ Δία ἀριστερὰ καὶ τῆς ὀρθῆς Ἀθηνᾶς δεξιὰ. Ἡ ἄποψη τοῦ Sauer δέχτηκε σφοδρὴ κριτικὴ ἀπὸ τὸν Furtwängler, ὁ ὁποῖος πιστεύοντας ὅτι οἱ δύο συγκλίνοντες πρόβολοι τοῦ μέσου συνεργάζονταν στὴν ὑποστήριξη ἐνὸς μόνο ἀγάλματος, ἀμφισβήτησε τὰ συμπεράσματα τοῦ Sauer γιὰ τὶς *Randbänke* γενικὰ καὶ γιὰ τὸ ἐπίμηκες ἐξάρμα τοῦ γείσου 13 εἰδικότερα: Furtwängler, *Intermezzi* (1896), 23 «*Der eigentliche Sinn dieser grossen «Randbänke» d.h. ganz flachen Erhöhungen zwischen den Eisenbarren, ist aber offenbar, worauf mich Bulle aufmerksam macht, der, zu verhindern, dass die Figur hohl aufsteht, wenn die Eisenbarren, wie dies leicht vorkommen musste ein wenig über den Giebelboden vortraten*». Ἀλλὰ δέκα χρόνια ἀργότερα ὁ Furtwängler, *Aegina* (1906), 330 καὶ μετὰ ἀπὸ τὸν ἀντίλογο τοῦ Sauer WLK 50 κέ. πείθεται ὅτι «*Die Spuren auf dem Giebelboden scheinen auch mir jetzt zu beweisen, dass links der Mitte Zeus nach rechts hin gewendet thronte und rechts der Mitte von ihr die neugeborene Athena stand*».

Ὡστόσο ἡ ἄποψη τοῦ Bulle ὅτι τὸ ἐπίμηκες ἐξάρμα τοῦ γείσου 13 προέκυψε ἀπὸ κατεργασία τῆς ἐπάνω πλευρᾶς τοῦ γείσου καὶ ἀποσκοποῦσε στὴν ἐλαφρὰ ἀνύψωση τῆς πλίνθου καὶ σὲ μιὰ ἰσόμοιρη κατανομή τῶν πιέσεων, ἦταν τόσο εὐλογοφανὴς ὥστε δὲν ἐγκαταλείφτηκε. Ὁ Schwerzek, *Erläuterungen zu dem Versuch einer Rekonstruktion des östlichen Parthenongiebels*

(1904), 17 τροποποιώντας την υποστήριξε ότι το επίμηκες ξαρμα του γείσου 13 αποτελούσε ένα είδος προστατευτικής ταινίας κάτω από το άκρο της πλίνθου, ή όποια όμως δέχεται ότι τέλειωνε σ' αυτό το σημείο.

Με την εξήγηση των ξαρμάτων του γείσου 13 ασχολήθηκε και ο Carpenter, *Hesperia* 2, 1933, 4 κέ. και κυρίως 32 κέ. Κατά την υπόθεσή του το τετράγωνο ξαρμα του γείσου 13 έγινε εξεπίτηδες ή προέκυψε από τη διάβρωση της επιφάνειας γύρω από κάποιο υπόθεμα, μαρμάρινο ίσως, το οποίο χρησίμευε για το «τορνάρισμα» του αγάλματος κατά την τοποθέτησή του στο αέτωμα (πρβ. και *Hesperia* 1, 1932, 18). Η εξήγηση όμως αυτή είναι αδύνατη, γιατί για να τορνάρουμε ένα όγκο πρέπει να τοποθετήσουμε τον «τόρνο» στο μέσο και όχι στο άκρο της πλίνθου. Το δεύτερο ξαρμα, το επίμηκες, προέκυψε κατά τον Carpenter από τη λάξευση της γύρω επιφάνειας κατά 2-3 χιλιοστά και αποσκοπούσε στην έδραση της πλίνθου σ' αυτό το τμήμα. Άργότερα ο Carpenter, *AJA* 66, 1962, 265 υποστήριξε ότι το ξαρμα αυτό πρέπει να εξηγηθεί «only as the shielded weathermark of some object of narrow rectangular outline once placed on the floor». Το αντικείμενο αυτό δεν ήταν από μέταλλο ή μάρμαρο, αλλά πιθανότατα ένα κομμάτι ξύλο («a wooden beam or board»), το οποίο τοποθετήθηκε έδω την τελευταία στιγμή, κάτω από το μέσο της πλίνθου του αγάλματος που καθόταν στο μέσο του αετώματος, για να ανακουφιστούν κατ' ελάχιστο οι συγκλίνοντες πρόβολοι του γείσου 13. Τα επιχειρήματα που επικαλείται ο Carpenter για να υποστηρίξει ότι στο μέσο του αετώματος και πάνω στο γείσο 13 ήταν στημένο ένα μόνο άγαλμα (ο Δίας του προστομαίου της Μαδρίτης) είναι ότι: α) οι εὐθείες πλευρές και οι κλειστές γωνίες του μεγάλου ξάρματος του γείσου 13 δεν είναι δυνατό να αντιστοιχούν σε εὐθείες πλευρές πλίνθων δύο ξεχωριστών αγαλμάτων τοποθετημένων μάλιστα ακριβώς παράλληλα, β) η διάβρωση στις επιφάνειες των καλυμμένων και ελεύθερων κατά τον Sauer τμημάτων, των βαθύνσεων δηλαδή και των ξαρμάτων, παρουσιάζεται αντίθετη από τη λογικά αναμενόμενη (διαβρωμένες οι βαθύνσεις, χωρίς διάβρωση τα ξάρματα) και γ) η κανονική σύγκλιση των δύο προβόλων του γείσου 13 δείχνει ότι οι πρόβολοι συνεργάζονταν στην υποστήριξη ενός μόνο αγάλματος. Ός προς τα συμπεράσματά του ο Carpenter είναι κατηγορηματικός, *AJA* 66, 1962, 267: «For a restorer to suggest any contrary solution is merely to waste his own time and abuse his readers' patience».

Τα όριζόντια γείσα του αετώματος αποτελούν ένα πολύ ενδιαφέρον παράδειγμα για τον τρόπο συμπεριφοράς του μαρμάρου στις ατμοσφαιρικές συνθήκες και την επακόλουθη διάβρωση της επιφάνειας. Όπως είναι φυσικό, τόσο τα τμήματα που προστατεύονται από τις πλίνθους των αγαλμάτων όσο και τα ελεύθερα τμήματα, αυτά δηλαδή που αντιστοιχούν στα κενά μεταξύ

τῶν πλίνθων τῶν ἀγαλμάτων, ὑφίστανται διάβρωση. Στὰ πρῶτα ὥστόσο καὶ εἰδικότερα πρὸς τὴν περίμετρο τῶν πλίνθων στὴν μπροστινὴ πλευρὰ καὶ τὶς πλάγιες ἢ διάβρωση εἶναι, ἀντίθετα ἀπὸ ὅσο θὰ περιμέναμε, μεγαλύτερη καὶ προχωρεῖ σὲ βαθύτερο ἐπίπεδο ἀπὸ ὅσο στὰ ἐλεύθερα τμήματα. Τὸ φαινόμενο δὲν εἶναι δύσκολο νὰ ἐξηγηθεῖ. Τὰ νερὰ τῆς βροχῆς ποὺ μπαίνουν κάτω ἀπὸ τὶς πλίνθους δὲν στεγνώνουν τόσο γρήγορα ὅσο στὰ ἐλεύθερα τμήματα. Παραμένοντας κάτω ἀπὸ τὶς πλίνθους καὶ μάλιστα πρὸς τὴν περίμετρο τῆς μπροστινῆς πλευρᾶς καὶ τῶν πλαγίων πλευρῶν, συντηροῦν γιὰ μακρὸν διάστημα μόνιμη ὑγρασία ποὺ φθείρει τὸ μάρμαρο βαθύτερα. Ἔτσι δημιουργοῦνται ἐπιφάνειες (Leegen), τῶν ὁποίων οἱ περίμετροι βαθύτερα διαβρωμένες σχηματίζουν εὐδιάκριτα ὅρια, ποὺ σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις εἶναι ἰδιαίτερα βαθιά. Ἄς σημειωθεῖ ὅτι τὰ νερὰ ποὺ εἰσχωροῦν κάτω ἀπὸ τὶς πλίνθους εἶναι κυρίως τὰ νερὰ ποὺ κυλοῦν ἀπὸ τὰ ἀγάλματα καὶ στραγγίζουν πιά σ' αὐτὰ τὰ σημεῖα.

Ἕνα ἄλλο ἐνδιαφέρον φαινόμενο εἶναι ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο προχωρεῖ ἡ διάβρωση στὴν ἐπιφάνεια τοῦ μαρμάρου. Οἱ μικρὲς ἀνωμαλίες, ἀκόμα καὶ τὰ ἴχνη τῶν ἐργαλείων ποὺ ὑπῆρχαν στὴν ἀρχικὴ ἐπιφάνεια, μεταφέρονται καὶ στὴν ἐπιφάνεια ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴ διάβρωση. Ἀπὸ τὴ διάβρωση ἐξαιροῦνται τὰ σημεῖα ἐκεῖνα ὅπου ὑπάρχουν τὰ λεγόμενα «γυαλιά», τὰ ὁποῖα σκληρὰ καθὼς εἶναι ἀντιστέκονται στὴ διάβρωση ἐξέχοντας σήμερα σὰν κόμποι ἢ σὲ σειρὰ («κοκαλιές») πάνω ἀπὸ τὴ διαβρωμένη ἐπιφάνεια.

Μετὰ ἀπὸ αὐτὴ τὴν παρένθεση ἂς ξαναγυρίσουμε στὰ ἐξάρματα τῶν γείσων 13 καὶ 14 τὰ ὁποῖα τὰ τελευταῖα χρόνια ἀπασχόλησαν εἰδικὰ μόνο τὴν E. Harrison. Μιὰ ἰδέα τῆς, AJA 71, 1967, 29 σημ. 16, 31 σημ. 33, μᾶς ὁδηγεῖ, νομίζω, στὴν πειστικότερη ὥς τώρα ἐξήγηση γι' αὐτὰ τὰ ἴχνη. Ἡ Harrison, ποὺ ἀκολουθεῖ τὸ γενικὸ συμπέρασμα τοῦ Carpenter γιὰ τὴν ἀναπαράσταση ἑνὸς καθιστοῦ Δία ἐπάνω στοὺς συγκλίνοντες προβόλους τοῦ γείσου 13, συζητώντας τὴν ἄποψη τοῦ Carpenter γιὰ τὰ ὑποθέματα τῆς πλίνθου αὐτοῦ τοῦ ἀγάλματος, διατύπωσε τὴν ὑπόθεση ὅτι τὸ ἐξάρμα τοῦ γείσου 13 δυνατό νὰ σχετίζεται μὲ ἓνα ὑπόθεμα ἀπὸ μολύβι. Γιὰ τὴν ὑπόθεσή της παραπέμπει στοὺς σύγχρονους τεχνίτες ποὺ χρησιμοποιοῦν τὸ μολύβι γιὰ σφῆνες ἢ πατήματα στὰ βάθρα τῶν ἀγαλμάτων ποὺ στήνουν στὰ μουσεῖα μας. Ἡ ὑπόθεση αὐτὴ εἶναι, ἐπαναλαμβάνω, πολὺ πιθανή. Φύλλα ἀπὸ μολύβι, κομμένα σὲ κομμάτια σὰν κι αὐτὰ ποὺ βλέπουμε στὰ ὀρθογώνια καὶ τετράγωνα, ἀλλὰ ὄχι ἀπόλυτα κανονικὰ σχήματα τῶν ἐξαρμάτων (Randbänke) τῶν γείσων, ἀποτελοῦν ἰδανικὰ πατήματα («σκαριά») γιὰ τὶς πλίνθους τῶν ἀγαλμάτων. Μὲ τὸ βάρος ποὺ δέχονταν κολλοῦσαν ἐπάνω στὰ γείσα, ἐμποδίζοντας ἔτσι τὴ διάβρωση τῶν ἐπιφανειῶν ποὺ κάλυπταν, μὲ ἀποτέλεσμα τὴ δημιουργία ἐξαρμάτων, τὰ ὁποῖα μᾶς δίνουν ἀκριβῶς τὸ σχῆμα τους. Γιὰ τὴν ἐξήγηση αὐτὴ

συνηγορεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ ἐξάρματα (Randbänke) βρίσκονται πάντοτε, ὅπως παρατήρησε ὁ Sauer, στὶς ἄκρες τῶν πλίνθων, σὲ σημεία δηλαδὴ ποὺ ἔχουν λόγο νὰ τοποθετοῦνται, ὅπως καὶ σήμερα, τὰ φύλλα τοῦ μολυβιοῦ γιὰ νὰ βοηθήσουν κάθε φορὰ ὡς σκαριά στὸ ἀλφάδιασμα καὶ στὸ ἀσφαλὲς πάτημα τοῦ βάθρου. Ὅπου ἡ ἐπαφὴ αὐτῶν τῶν φύλλων μὲ τὸ γεῖσο δὲν ἦταν ἀπόλυτη, ἡ καλυπτόμενη ἀπὸ τὸ μολύβι ἐπιφάνεια δεχόταν ἐπίσης διάβρωση. Ἔτσι ἐξηγοῦνται, νομίζω, οἱ ἰδιορρυθμίες τῶν ἐπιφανειῶν τοῦ μεγάλου ἐξάρματος τοῦ γείσου 13 καὶ τοῦ μικροῦ ἐξάρματος στὸ ἐμπρὸς βόρειο τμήμα τοῦ γείσου 14, τὰ ὁποῖα ἐνῶ γενικὰ διαγράφονται ὡς ἐξάρματα (Randbänke) ἔχουν στὴν πραγματικότητα τμήματα τῶν ἐπιφανειῶν τους τόσο διαβρωμένα ὅσο καὶ οἱ ἐπιφάνειες τῶν βαθύνσεων (Leeren).

Ἐὰν ἡ ἐρμηνεία ποὺ δώσαμε εἶναι σωστή, τότε τὸ ἐπίμηκες ἔξαρμα τοῦ γείσου 13 δὲν δηλώνει κενὸ μεταξὺ δύο πλίνθων ὅπως ὑποστήριξε ὁ Sauer, δείχνει ὅμως ὅτι τὸ ὄριο τῆς πλίνθου βρισκόταν πολὺ κοντὰ σ' αὐτό. Τὰ μολύβδινα φύλλα ποὺ συμπεράναμε τοποθετοῦνταν πάντοτε στὶς ἄκρες τῶν πλίνθων. Ἔτσι ἡ πλίνθος ποὺ πατοῦσε ἐπάνω στὸ γεῖσο 13 πρέπει νὰ ἔφτανε λίγο δεξιότερα ἀπὸ τὸ ἔξαρμα, ἕως τὸ σημεῖο ποὺ ὁ Sauer σημειώνει ἓνα μικρὸ παράλληλο ὄριο. Ἀπὸ αὐτὸ καὶ πέρα, πρὸς τὰ δεξιὰ, τὸ γεῖσο ἦταν ἐλεύθερο ἢ ἀπὸ ἐδῶ καὶ πέρα ἄρχιζε ἡ πλίνθος ἐνὸς ἄλλου ἀγάλματος.

Θὰ ἀναρωτηθεῖ ὅμως κανεὶς, γιατί ἓνα τόσο μεγάλο φύλλο μολύβι σ' αὐτὸ εἰδικὰ τὸ σημεῖο. Ἡ ἀπάντηση δίνεται, νομίζω, ἐὰν σκεφτοῦμε ὅτι ἡ πλίνθος τοῦ ἀγάλματος ποὺ πατοῦσε ἐπάνω στὸν πρόβολο τοῦ γείσου 12 καὶ τὸν νότιο λοξὸ πρόβολο τοῦ γείσου 13 ἄφηνε ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ τῆς ἓνα κενὸ ποὺ ἀπαιτοῦσε σκάρωμα γιὰ νὰ πατήσῃ καλὰ καὶ νὰ ὀριζοντιωθεῖ ἡ πλίνθος. Αὐτὸ ἐξασφαλίστηκε μὲ ἓνα περίπου τετράγωνο κομμάτι στὸ πίσω μέρος τοῦ γείσου καὶ μὲ ἓνα δεύτερο μακρὺ κομμάτι ἀπὸ μολύβι κάτω ἀπὸ τὸ εὐθὺ καὶ κάπως λοξὸ ὄριο τῆς πλίνθου πρὸς τὰ δεξιὰ. Θὰ ἤθελα νὰ σημειώσω ὅτι τὸ συμπέρασμα αὐτὸ συμφωνεῖ καὶ μὲ τὶς ἐνδείξεις γιὰ τὴν πλίνθο τοῦ ἀγάλματος τοῦ γείσου 14, ἡ ὁποία ἔφτανε ἕως αὐτὸ τὸ σημεῖο καλύπτοντας τὸ μπροστινὸ τμήμα τοῦ βόρειου λοξοῦ προβόλου τοῦ γείσου 13. Τὸ μικρὸ ἰδιόμορφο ἔξαρμα στὸ βόρειο μπροστινὸ τμήμα τοῦ γείσου 14 ἐρμηνεύεται ἐπίσης ἱκανοποιητικὰ ὡς ἀποτύπωμα ἐνὸς μικροῦ φύλλου ἀπὸ μολύβι ποὺ μπῆκε κάτω ἀπὸ τὴν πλίνθο τοῦ ἀγάλματος σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο γιὰ νὰ τὴν ἀνασηκώσει λίγο καὶ νὰ τὴν φέρῃ στὸ ἐπίπεδο ποὺ εἶχε ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ, ὅπου πατοῦσε στὸν λοξὸ βόρειο πρόβολο τοῦ γείσου 13. Ἐνα δεύτερο κομμάτι μολύβι τοποθετήθηκε στὸ πίσω μέρος τοῦ γείσου 14, ὅπου σώζονται ὑπολείμματα ἐνὸς δεύτερου ἐξάρματος, ἀντίστοιχου ὡς πρὸς τὴ θέση μὲ τὸ τετράγωνο μικρὸ ἔξαρμα στὸ πίσω μέρος τοῦ γείσου 13. Μὲ τὴν ἐρμηνεία αὐτὴ πιστεύω ὅτι ἐξηγοῦνται ἱκανοποιητικὰ καὶ τὰ ὑπόλοιπα μικρὰ καὶ μεμονω-

μένα εξάρματα (Randbänke) που συναντάμε στα υπόλοιπα γείσα των αετώματων. Οί πιθανότητες λοιπόν να είναι σωστή είναι πάρα πολλές.

Το συμπέρασμα που βγαίνει από αυτή την εξέταση έχει για την αναπαράσταση του μέσου του αετώματος ιδιαίτερη σημασία. Με την έρμηνεία των εξαρμάτων που δώσαμε γίνεται φανερό ότι εκατέρωθεν του άξονα του μέσου υπήρχαν δύο αγάλματα: της Ἀθηνᾶς δεξιά και του Δία ἄριστερά, για τὸν ὁποῖο τὸ εὐθὺ ὄριο τῆς βόρειας πλευρᾶς τῆς πλίνθου του συνηγορεῖ ὅτι πιθανότατα εἰκονιζόταν καθιστὸς σὲ θρόνο. Ποιὲς πιθανὲς λύσεις θὰ μπορούσε νὰ σκεφτεῖ κανεὶς γιὰ τὴν ἀναπαράσταση, μὲ βάση καὶ τὶς ἐνδείξεις τοῦ χεριοῦ τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου τὸ ὁποῖο θεωροῦμε ὡς πιθανὸ θραῦσμα αὐτοῦ τοῦ ἀγάλματος, εἶναι ὑποθέσεις πὺ θὰ τὶς ἐξετάσουμε ξεχωριστὰ στὸ δεύτερο μέρος αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου.

Στὰ δεδομένα πὺ ἔχουμε γιὰ τὴν ἀναπαράσταση τοῦ μεσαίου τμήματος τοῦ ἀνατολικοῦ αετώματος περιλαμβάνονται καὶ ὁρισμένα θραύσματα γλυπτῶν πὺ, ἀποδεδειγμένα, θὰ μπορούσαμε νὰ πὺμε, προέρχονται ἀπὸ ἀγάλματα αὐτοῦ τοῦ τμήματος τοῦ αετώματος. Τὰ θραύσματα αὐτὰ εἶναι τὰ κομμάτια τῆς πεπλοφόρου Wegner πὺ ἡ θέση τῆς καθορίστηκε στὸ γείσο 15 καὶ ὁ κορμὸς Η, τὸν ὁποῖο ἡ στροφή τῆς κεφαλῆς καὶ ἡ διάβρωση τῆς ἄριστερῆς πλευρᾶς του τὸν ἐντάσσουν στὴ βόρεια κερκίδα τοῦ αετώματος, σὲ μιὰ θέση δεξιά ἀπὸ τὴν πεπλοφόρο. Ἡ ἀκριβὴς θέση του ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἀναπαράσταση τοῦ μοτίβου τοῦ ἀγάλματος (Πί ν. 72). Στὰ δεδομένα θὰ πρέπει νὰ συναριθμηθοῦν καὶ τὰ σκέλη Smith 59 καὶ 60, ἐφόσον, ὅπως φαίνεται, ἀποκλείεται μᾶλλον νὰ προέρχονται ἀπὸ τὴ μορφή Η. Τέλος, στὰ δεδομένα πὺ οὖν νὰ συμπεριληφθοῦν καὶ οἱ ἐνδείξεις πὺ μᾶς δίνει ἔμμεσα γιὰ τὶς μορφὲς τοῦ μεσαίου τμήματος τοῦ αετώματος τὸ θραῦσμα Μ. Ἀκρ. 6673, πὺ προέρχεται ἀπὸ τὸ ἄγαλμα τοῦ Ἀπόλλωνα. Τὸ μέγεθος τοῦ χεριοῦ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τοποθετήσουμε τὴ μορφή στὴ βόρεια κερκίδα τοῦ αετώματος καὶ στὴν περίπτωση πὺ τὴν ἀναπαραστήσουμε ὀρθία, στὰ γείσα 17-18 πιθανότατα. Ἡ μορφή τοῦ Ἀπόλλωνα ὀρίζει κατ' ἐπέκταση καὶ τὴ μορφή τῆς Ἀρτεμῆς κοντὰ τῆς, ἐνδεχομένως καὶ τῆς Λητῶς, ἐὰν ὑποθέσουμε ὅτι καὶ αὐτὴ εἰκονιζόταν στὸ αέτωμα τοῦ Παρθενῶνα. Ὑπολογίζοντας πάντως καὶ σὲ δύο μόνο μορφὲς σ' αὐτὸ τὸ τμήμα πὺ οὖν νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ ὑπόθεση γιὰ τὴν τοποθέτηση ἐνὸς ἄρματος σ' αὐτὴ τὴν πλευρὰ καὶ κατ' ἐπέκταση ἐνὸς δευτέρου ἄρματος στὴ νότια κερκίδα (Beyer, AM 89, 1974, 141 κέ. Beil. 4 καὶ AM 92, 1977, 101 κέ. Beil. 3.1. Berger, Geburt der Athena, 26 κέ. AntK 19, 1976, 131 πίν. 30. AntK 20, 1977, 124 πίν. 30 καὶ Faltafel II. Festschrift für F. Brommer (1977), 21 κέ. πίν. 11-12) θὰ πρέπει νὰ ἐγκαταλειφτεῖ. Οἱ μεγάλοι, λοξοί, πρόβολοι τῶν γείσων 10/11 καὶ 16 θὰ πρέπει νὰ σχετιστοῦν μᾶλλον μὲ καθιστὲς μορφὲς. Γιὰ τὴν πρόταση αὐτὴ πρβ. τὸ σχέδιο Ε' κ. 6.

Έχει παρατηρηθεί από πολλούς ότι οι γνωστές ως τώρα παραστάσεις του μύθου της γέννησης της Ἀθηνᾶς δὲν μποροῦν νὰ βοηθήσουν ἀποφασιστικά στὴν ἀναπαράσταση τῆς σύνθεσης τοῦ ἀνατολικοῦ αἰτώματος. Οἱ σχετικὲς παραστάσεις ἀπὸ τὴν ἀγγειογραφία χρονολογοῦνται πρὶν ἀπὸ τὰ χρόνια τοῦ Παρθενώνα. Μεταπαρθενώνειες εἶναι μόνο οἱ παραστάσεις σὲ ἐτρουσκικὰ κάτοπτρα καὶ ἡ ἀνάγλυφη παράσταση τοῦ προστομιαίου τῆς Μαδρίτης ποὺ εἶναι ὅμως, ὅπως θὰ δοῦμε στὸ ἐπίμετρο, ἄσχετη μὲ τὴν παρθενώεια σύνθεση. Παρὰ ταῦτα ἡ εἰκονογραφία τοῦ μύθου μᾶς ὁδηγεῖ σὲ δύο γενικά συμπεράσματα, τὰ ὁποῖα μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐπικαλεστεῖ καὶ γιὰ τὴν ἀναπαράσταση τοῦ ἀνατολικοῦ αἰτώματος.

Τὸ πρῶτο εἶναι ὅτι σὲ ὅλες ἀνεξαιρέτως τὶς παραστάσεις ὁ Δίας εἰκονίζεται καθιστός. Γιατί στὸν Παρθενώνα νὰ εἴχαμε τὴν ἐξαιρέση αὐτοῦ τοῦ κανόνα; Ἀνεξάρτητα πάντως ἀπὸ τὸν κανόνα εἶναι ἐξαιρετικά δύσκολο νὰ φανταστοῦμε γενικά μιὰ σκηνὴ γέννησης ἢ ἔστω μιὰ σκηνὴ ἀμέσως μετὰ τὴ γέννηση, στὴν ὁποία ὁ γεννήτορας θὰ μπορούσε νὰ εἰκονιζόταν ὄρθιος. Οἱ θεοὶ γεννοῦν, ἀκόμα καὶ ὅταν γεννοῦν ἀπὸ τὴν κεφαλὴ ἢ τὸ μηρό τους, κατὰ τὸν τρόπο καὶ τὴ συνήθεια ποὺ γεννοῦν καὶ οἱ θνητοὶ (βλ. σχετικὰ Reallexikon für Antike und Christentum 9 (1976), 40 (F. Kudlien), 89 κέ. (G. Binder) λ. *Geburt*. Γιὰ ἐπιτύμβια ἀνάγλυφα γυναικῶν ποὺ πέθαναν στὴ γέννα βλ. τελευταῖα S. Pingiatoglou, *Eileithyia* (1981), 87 σημ. 237). Γενικά, νομίζω ὅτι ἡ ἔννοια τῆς γέννησης θὰ ἦταν ἀδύνατο νὰ ὑποβληθεῖ στὸ θεατὴ, ἐὰν ὁ γεννήτορας εἰκονιζόταν ὄρθιος.

Τὸ δεύτερο συμπέρασμα ἀφορᾷ στὰ κύρια πρόσωπα τῶν παραστάσεων. Ἐὰν ἐξαιρέσουμε τοὺς δύο πρωταγωνιστές, ἀπὸ τοὺς ὑπόλοιπους θεοὺς, ποὺ ἡ παρουσία τους κοντὰ στοὺς πρωταγωνιστὲς δικαιολογεῖται ἀπὸ τὴ δράση τους στὴ συγκεκριμένη σκηνή, εἶναι ὁ Ἥφαιστος καὶ ἡ Εἰλείθυια (ἢ οἱ Εἰλείθυιες γιὰ τὶς ἀρχαϊκὲς παραστάσεις), οἱ θεοὶ δηλαδὴ ποὺ βοήθησαν τὸν Δία νὰ γεννήσει. Στὸ αἶτωμα τοῦ Παρθενώνα τὸν Ἥφαιστο τὸν δέχονται ὅλοι οἱ ἐρευνητές, ἀλλὰ τὴν Εἰλείθυια σχετικὰ λίγοι (βλ. τελευταῖα Becatti, *ArchClas* 17, 1965, 58. Fuchs, *Gnomon* 39, 1967, 163. Berger, *Geburt der Athena* 23 κέ.).

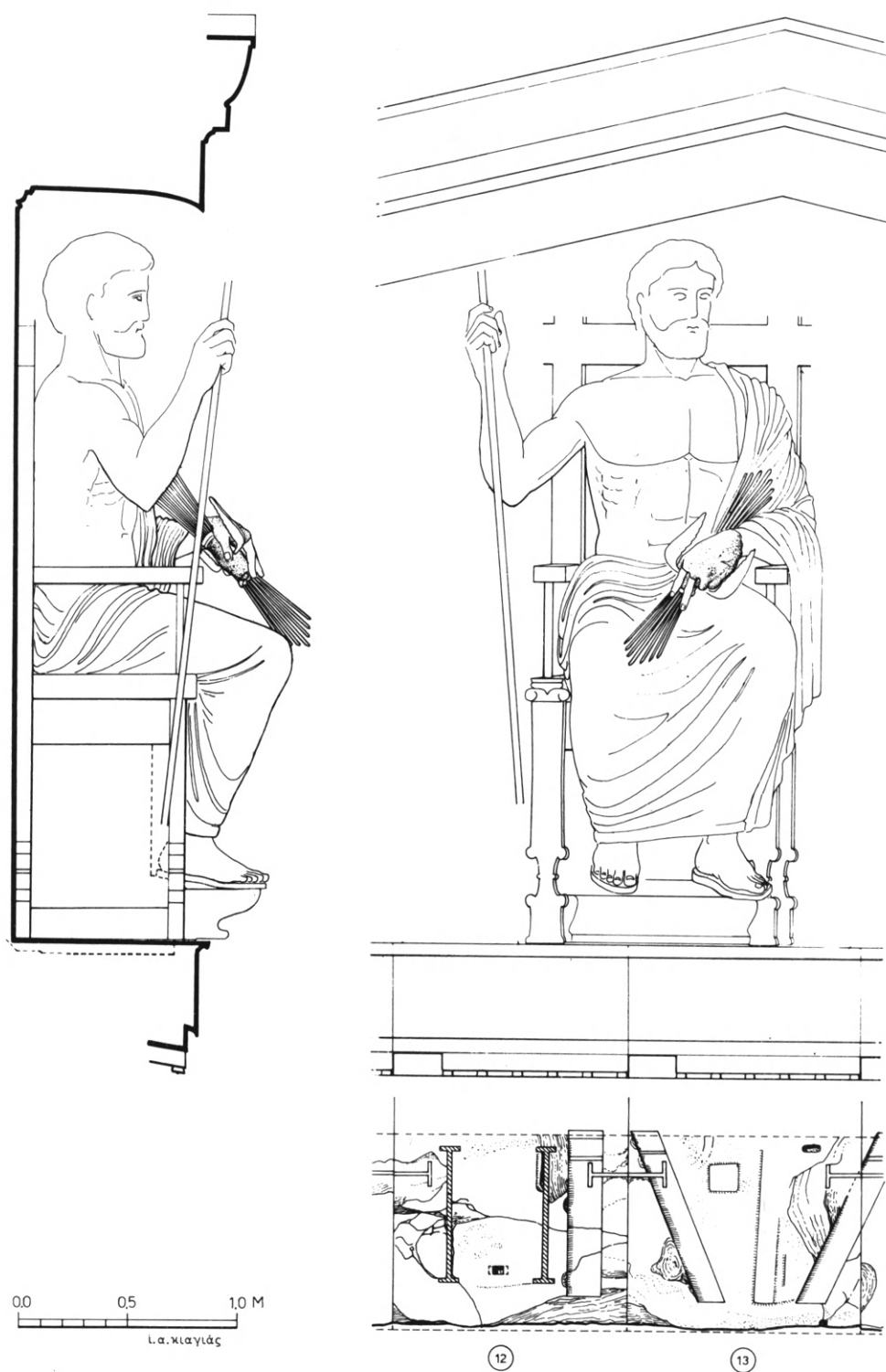
Τὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὴν ἐξέταση ποὺ προηγήθηκε ἀποκτοῦν περισσότερὴ βαρύτητα ἀπὸ τὴ στιγμὴ ποὺ συμφωνοῦν μ' αὐτὰ οἱ ἐνδείξεις τῶν γείσων καὶ ἡ τοποθέτηση ὀρισμένων θραυσμάτων σὲ συγκεκριμένες θέσεις τοῦ αἰτώματος. Ἀπὸ τὰ θραύσματα αὐτὰ τὰ θραύσματα τῆς πεπλοφόρου Wegner ὁδηγοῦν ἀπὸ τὴ νέα τους θέση ἐπάνω στὸ γεῖσο 15 σὲ ἓνα ἄλλο συμπέρασμα: ὁ θεὸς ἀπὸ τὸν ὁποῖο προέρχεται ὁ κορμὸς Η, μὲ τὴν ἀπομάκρυνσή του ἀπὸ τοὺς πρωταγωνιστὲς καὶ τὴν τοποθέτησή του πρὸς τὰ ἀριστερὰ τῆς πεπλοφό-

ρου, αποκλείεται νὰ ταυτίζεται μὲ τὸν Ἡφαιστο. Τὸν Ἡφαιστο λοιπὸν θὰ πρέπει νὰ τὸν ἀναζητήσουμε μάλλον στὴ νότια κερκίδα τοῦ ἀετώματος, πιθανόν στὰ δεξιὰ τοῦ Δία. Ἀλλά, ἐὰν στὴ μορφὴ τῆς πεπλοφόρου τοῦ γείσου 15 ἀντιστοιχοῦσε πράγματι ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, στὸ νότιο τμῆμα τοῦ γείσου 12 καὶ σὲ ἓνα τμῆμα τοῦ γείσου 11 ἡ μορφὴ τοῦ Ἡφαίστου, μὲ ἄλλα λόγια ἐὰν τοὺς δύο πρωταγωνιστὲς πλαισιῶναν ἀπὸ τὰ ἄριστερά ὁ Ἡφαιστος καὶ ἀπὸ τὰ δεξιὰ ἡ πεπλοφόρος, τότε ἡ τελευταία δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς Ἡρα. Ὅπωςδήποτε ὅμως, τὸ πρόβλημα τῆς ἀναγνώρισης αὐτῆς τῆς μορφῆς δὲν εἶναι δυνατό νὰ λυθεῖ, ἐφόσον ἡ συσχέτιση τοῦ χεριοῦ μὲ τὴ δάδα μὲ αὐτὸ τὸ ἄγαλμα παραμένει ἀδιευκρίνιστη.

Ἀλλὰ καὶ τοῦ θεοῦ Η ἡ ἀναγνώριση καὶ μετὰ ἀπὸ τὸν ἀποκλεισμό τοῦ Ἡφαίστου ἐξακολουθεῖ νὰ εἶναι προβληματική. Ἡ μορφὴ θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ὁ Ποσειδῶνας, ἀλλὰ δὲν αποκλείεται καὶ ὁ Ἄρης, ἐὰν μάλιστα συνδυάσει κανεῖς μὲ τὴ στερέωση ἑνὸς ξίφους τὶς τρεῖς ὁπὲς ποὺ βρίσκονται στὴν ἄριστερὴ πλευρὰ τοῦ κορμοῦ Η. Αὐτὴ ἡ σκέψη (Harrison, AJA 71, 1967, 37) δὲν εἶναι καθόλου ἀπίθανη. Θὰ συμφωνοῦσε μάλιστα καὶ μὲ τὸ μοτίβο τῆς μορφῆς, ὅπως προσπαθήσαμε νὰ τὸ ἀναπαραστήσουμε παραπάνω Κεφ. 5.5. Ἀλλὰ ἂς σημειωθεῖ ὅτι οὔτε ἡ ἀναπαράσταση τῆς μορφῆς Η ποὺ προτείναμε εἶναι ἀπόλυτα βέβαιη, οὔτε τὸ ὄνομα τῆς πεπλοφόρου ποὺ γειτόνευε ἄμεσα μὲ τὴ μορφὴ Η εἶναι γνωστό. Ἐὰν ἡ πεπλοφόρος εἶναι ἡ Εἰλείθυια, τότε κοντὰ της θὰ μπορούσε ἴσως νὰ σκεφτεῖ κανεῖς καθιστὴ ἐπάνω στὸν πρόβολο τοῦ 16 τὴν Ἡρα καὶ πίσω ἀπὸ αὐτὴν καὶ δεξιὰ τὸν Ἄρη μὲ τὸ δόρυ στὸ ὑψωμένο ἄριστερό του χέρι. Οἱ ὑποθέσεις ὅμως αὐτὲς βασίζονται σὲ ἄλλες προηγούμενες ὑποθέσεις καί, τελικά, ὁδηγοῦν σὲ ἐπικίνδυνα συμπεράσματα. Τὰ προβλήματα περιπλέκονται ἀκόμη περισσότερο ἀπὸ τὴ στιγμή ποὺ γιὰ τὶς ὑποθέσεις αὐτὲς θὰ ἐπικαλεστεῖ κανεῖς καὶ τὰ σκέλη Smith 59 καὶ 60 τὰ ὁποῖα, ἐφόσον ἀποσυσχετιστοῦν ἀπὸ τὴ μορφὴ Η, παραπέμπουν σὲ μιὰ ἄλλη μορφὴ θεοῦ μὲ παρόμοιο μοτίβο στὴ νότια κερκίδα τοῦ ἀετώματος. Γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ προτιμῶ νὰ σταματήσω τὴ συζήτηση καὶ νὰ περιορισθῶ μόνο στὴν ἀναπαράσταση τῶν μορφῶν ἐκείνων γιὰ τὶς ὁποῖες ὑπάρχουν περισσότερα στοιχεῖα.

Οἱ προτάσεις μας ἀφοροῦν πέντε μορφές:

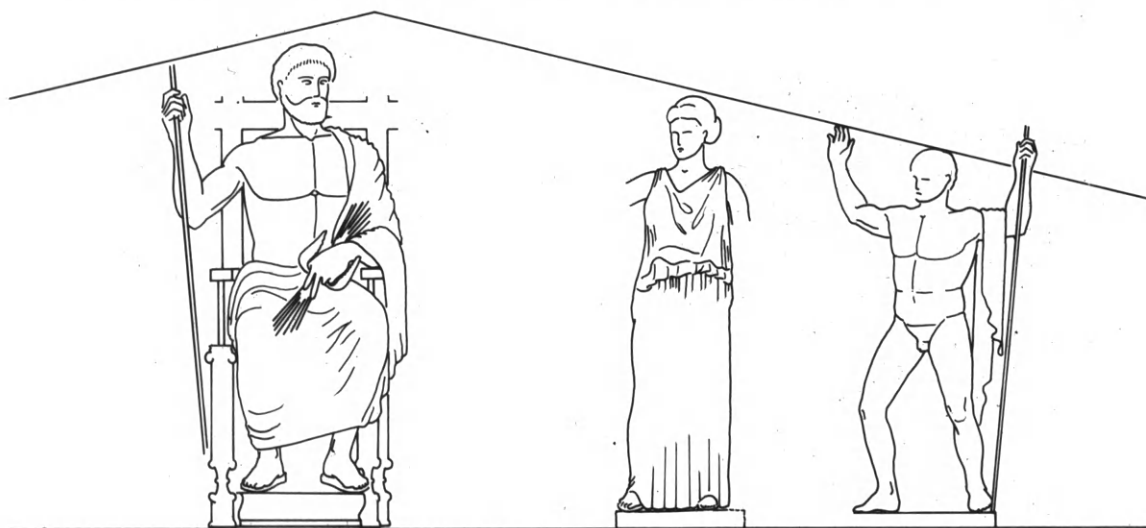
1. Τὴ μορφὴ τοῦ Δία: τὸ ἄγαλμα πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ ἄριστερά ἀπὸ τὸν ἄξονα τοῦ μέσου τοῦ ἀετώματος καὶ συγκεκριμένα στὸ τμῆμα ἀπὸ τὸ βόρειο ὄριο τοῦ ἐπιμήκους ἐξάρματος τοῦ γείσου 13 ἕως ἓνα σημεῖο τοῦ γείσου 12, ἴσως ὡς τὸ ὄριο τῆς πιθανῆς βάθυνσης ποὺ παρατηρήσαμε στὸ πίσω μέρος τοῦ γείσου. Ὁ θεὸς εἰκονιζόταν καθιστὸς σὲ θρόνο (Πρβ. Ε ἰ κ. 4, 5 καὶ 6). Στὸ συμπέρασμα αὐτὸ καταλήγουμε ἀπὸ τὴ συνεκτίμηση ὅλων τῶν στοιχείων ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως σ' αὐτὸ τὸ κεφάλαιο. Συμπληρωματικὲς ἐνδεί-

Εικ. 4. Ἀναπαράσταση τοῦ ἀγάλματος τοῦ Δία τοῦ Ἀ. ἀετώματος:
α. Ὅψη ἀπὸ τὰ πλάγια δεξιὰ. β. Ἡ ὄρατὴ (κατενώπιον) πλευρὰ τοῦ ἀγάλματος
(σχέδιο Γ. Κιαγιά).

ξεις μᾶς δίνει τὸ χέρι μὲ τὸν κεραυνὸ ἀπὸ τὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο Κεφ. 2 τὸ ὁποῖο, ὅπως πιστεύουμε, προέρχεται πιθανότατα ἀπὸ αὐτὸ τὸ ἄγαλμα.

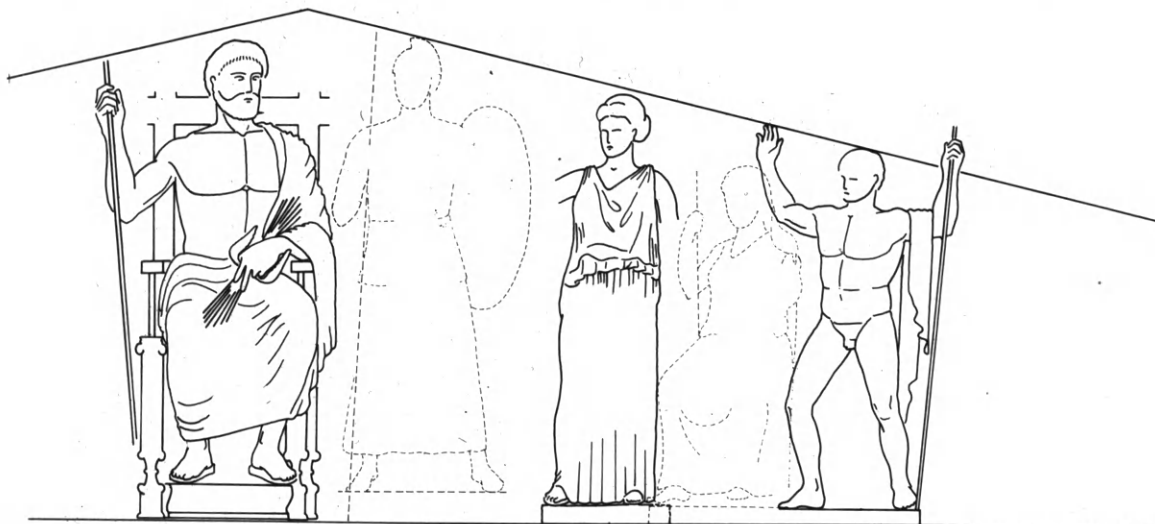
2. Τῇ μορφῇ τῆς Ἀθηνᾶς: τὸ ἄγαλμά της πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ ἀμέσως δεξιὰ ἀπὸ τὸ ἄγαλμα τοῦ Δία, στὴ βόρεια κερκίδα τοῦ ἀετώματος καὶ ἕως τὸ ὄριο ποὺ μᾶς δίνει ὁ τὸρμος στὸ βόρειο τμήμα τοῦ γείσου 14. Ἀνεξάρτητα

Εἰκ. 5. Ἀναπαράσταση τριῶν μορφῶν τοῦ μέσου τοῦ Ἀ. ἀετώματος (σχέδιο Γ. Κιαγιά).

ἀπὸ τὸ ἔαν τὸ πόδι τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου Κεφ. 3.7 προέρχεται ἢ ὄχι ἀπὸ αὐτὴ τὴ μορφή, τὸ ἄγαλμα τῆς θεᾶς, κρίνοντας ἀπὸ τὸ μήκος τῆς πλίνθου του, θὰ πρέπει νὰ ἀναπαρασταθεῖ μὲ τὰ σκέλη σὲ ἐλαφρὰ διάσταση, ἔτσι ὥστε τὸ ἄκρο δεξιὸ πόδι νὰ πατᾷ πάνω στὸ λοξὸ βόρειο πρόβολο τοῦ γείσου 13. Ἡ μορφή εἰκονιζόταν πιθανὸν τὴ στιγμή ποὺ πατοῦσε τὸ ἔδαφος, ὅπως υπέθεσε ὁ Berger, *Geburt der Athena* 19 (ἀλλὰ παραπομπές του στὴν Ἀθηνᾶ τῆς Φραγκφούρτης (F.Eckstein - H.Beck, *Antike Plastik im Liebieghaus* (1973), ἀριθ. 44) καὶ τὴν Ἀθηνᾶ-Νίκη τῆς Φιλαδέλφειας (R.Carpenter, *AE* 1953/54 Γ' (1958), 41 κέ. πίν. 1) δὲν εἶναι πειστικές). Τὸν τύπο τοῦ ἀγάλματος δὲν εἶναι δυνατόν πρὸς τὸ παρὸν νὰ τὸν προσεγγίσουμε. Μποροῦμε πάντως νὰ ἀποκλείσουμε ὅλους τοὺς τύπους ποὺ ἔχουν προταθεῖ ὡς τώρα: τὴν Ἀθηνᾶ Medici (Furtwängler, *Intermezzi* (1896), 20 κέ. Jeppesen, *ActaArch* 34, 1963, 88 εἰκ. 23 c-d. Πρβ. Brommer PG 91 ἀριθ. 3. Γιὰ τὸν τύπο τῆς Ἀθηνᾶς Medici βλ. Γ. Δεσπίνης, Ἀκρόλιθα (1975), 23 κέ.), τὴν Ἀθηνᾶ Μ. Ἀκρ. 1337 (Beyer, *AM* 89, 1974, 138 κέ. πίν. 55) καὶ τὴν Ἀθηνᾶ τῆς Ἐπιδάουρου Ἐθν. Μ. 274 (Petersen, *AM* 11, 1886, 311 κέ. Schrader, *ÖJh* 32, 1940, 195 κέ. Langlotz, *Phidiasprobleme* (1949), 101 σημ. 1. Berger, *Vorbemerkungen* 14 κέ. Πρβ. Brommer PG 108 ἀριθ. 13). Ἡ κεφαλὴ τῆς Κοπεγχάγης NyCarl. 100 (Berger, *Vorbemerkungen* 16 κέ. πίν. 3-4. Πρβ. Brommer PG

110 ἀριθ. 25) καὶ τὸ ἄκρο δεξιὸ πόδι NyCarl. 101a τοῦ ἴδιου ἀγάλματος προ-
έρχονται, ὅπως σημείωσα καὶ ἄλλοτε (Δεσπίνης, Ἀκρόλιθα (1975), 29 πίν.
19-20 καὶ 23.1) ἀπὸ ἑνα ἀκρόλιθο ἀγαλμα τοῦ τύπου τῆς Ἀθηνᾶς τῆς Ἐπι-
δαύρου Ἐθν. Μ. 274, τὸν ὁποῖο πραγματεύτηκε τελευταῖα ἡ I. Skupinska -
Lövsset, AE 1973, 19 κέ. (γιά τὴ συσχέτιση μὲ αὐτὸν τὸν τύπο βλ. καὶ Berger,

Εἰκ. 6. Πρόταση γιὰ τὴν ἀναπαράσταση πέντε μορφῶν τοῦ μέσου τοῦ Ἀ. ἀετώματος (σχέδιο Γ. Κιαγιᾶ).

Geburt der Athena 21, 80 σημ. 14). Ἡ θεὰ τοποθετημένη ἀρκετὰ μπροστὰ
στὸ γεῖσο, στὸ μέτωπο δηλαδὴ τοῦ ἀετώματος, καὶ μὲ τὸν κορμὸ προβαλλό-
μενο στὸ θεατὴ τόσο ὥστε νὰ ἐξασφαλίζεται ἓνα ἀσφαλὲς στήσιμο στὸ ὁποῖο
συνεισέφερε καὶ τὸ σύστημα τῶν σιδερένιων ἀγκίστρων τοῦ γείσου 14, θὰ
πρέπει νὰ ἀναπαρασταθεῖ μὲ τὴ χάλκινη ἀσπίδα τῆς στὸ ἀριστερὸ (ἐξηγοῦν-
ται ἔτσι τὰ ἴχνη ποὺ σημειώνουν ὁ Sauer, AM 16, 1891, 69 καὶ ὁ Carpenter,
Hesperia 2, 1933, 38, πρβ. Harrison, AJA 71, 1967, 31 κέ. στὸ βόρειο ἐξωτε-
ρικὸ τμήμα τοῦ γείσου 14) καὶ μὲ τὸ δόρυ τῆς στὸ δεξιὸ χέρι. Μὲ τὴ στήριξή
τοῦ σχετίζεται πιθανότατα ἡ στρογγυλὴ ὀπή ποὺ σώζεται ἀκόμα (πρβ. Beyer,
AM 89, 1974, 136 σημ. 31) στὸ μέτωπο τοῦ γείσου 13, ἐμπρὸς καὶ δεξιὰ ἀπὸ
τὸν βόρειο λοξὸ πρόβολο. Ἡ θεὰ θὰ ἔστρεφε τὴν κεφαλὴ πρὸς τὰ δεξιὰ τῆς,
πρὸς τὴν πλευρὰ τοῦ Δία, ὁ ὁποῖος θὰ ἀνταποκρινόταν μὲ μιὰ ἀντίστοιχη
στροφή τῆς κεφαλῆς πρὸς τὴ μεριά τῆς Ἀθηνᾶς. Ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν βλεμμά-
των συνιστοῦσε τὸν ὁμφάλιο λῶρο ποὺ συνέδεε τὸν γεννήτορα μὲ τὴ νεογέν-
νητη κόρη του (οἱ προτάσεις μας γιὰ τὴν ἀναπαράσταση τῆς μορφῆς δηλώ-
νονται στὸ σχέδιο Εἰ κ. 6).

3. Τὴν πεπλοφόρο θεὰ Wegner, τὴν ὁποία τοποθετοῦμε μὲ βάση τὰ στοι-
χεῖα ποὺ ἀναφέραμε παραπάνω Κεφ. 5.2 στὸ γεῖσο 15 (Πρβ. Εἰ κ. 2 καὶ
Πί ν. 72).

4. Τὴ μορφὴ τοῦ θεοῦ Η, ποὺ τὴν τοποθετοῦμε δεξιὰ ἀπὸ τὴν πεπλοφόρο, σὲ θέσῃ ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ προσδιορίσουμε ἀκριβῶς, ὅπωςδὴποτε ὅμως μέσα στὰ ὅρια τοῦ γείσου 16 καὶ τοῦ νότιου τμήματος τοῦ γείσου 17, λοξὰ σὲ σχέση μετὰ τὸ τύμπανο (Π ί ν. 72). Ἡ παρουσία τοῦ διπλοῦ προβόλου στὸ γεῖσο 16 κάνει πιθανὴ τὴν ὑπόθεσιν ὅτι σ' αὐτὸ τὸ τμήμα τοῦ αὐτώματος καὶ σὲ ἄμεση σχέση μετὰ τὴ μορφὴ Η ὑπῆρχε καὶ μιὰ δεύτερη μορφὴ, καθιστὴ, ποὺ ἔβγαινε ἕως τὸ μέτωπο τοῦ αὐτώματος (ἴσως μάλιστα ἡ μορφὴ αὐτὴ νὰ ἀποτελοῦσε σύμπλεγμα μετὰ τὴ μορφὴ Η, Πρβ. Ε ί κ. 6).

5. Τὴ μορφὴ τοῦ Ἀπόλλωνα, ποὺ τὴν τοποθετοῦμε στὸ τμήμα τῶν γείσων 17-18, πιθανότατα ὄρθια, κατενώπιον καὶ μετὰ τὴν κεφαλὴ γυρισμένη πρὸς τὸ μέσο τοῦ αὐτώματος.

Κλείνουμε αὐτὸ τὸ κεφάλαιο μετὰ ὁρισμένες προτάσεις γιὰ τὴν ἀναπαράσταση τοῦ ἀγάλματος τοῦ καθιστοῦ Δία τοῦ αὐτώματος, στίς ὁποῖες πλέον περιλαμβάνουμε καὶ τίς ἐνδείξεις τοῦ χεριοῦ τοῦ Ἑθνικοῦ Μουσείου, γιὰ τὸ ὁποῖο οἱ ἀμφιβολίες ποὺ διατηροῦμε, μιὰ καὶ εἶναι ἄγνωστη ἢ προέλευσὴ του, περιορίζονται, ἐπαναλαμβάνω, στὸ ἐλάχιστο. Ἄς σημειωθεῖ πάντως ὅτι ἡ ἀναπαράστασις τοῦ ἀγάλματος τοῦ καθιστοῦ Δία τοῦ αὐτώματος (Ε ί κ. 4. Πρβ. Ε ί κ. 5 καὶ 6) δὲν ἐξαρτᾶται ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀπόδοσιν.

Ὁ καθιστὸς Δίας τοῦ αὐτώματος ἦταν κατὰ τὴ γνώμη μου τοποθετημένος κατενώπιον, ὅπως σὲ γενικὲς γραμμὲς πιστεύεται καὶ ἀπὸ ἄλλους ἐρευνητὲς τὰ τελευταῖα χρόνια, μετὰ ἀπὸ τὴν ἐρευνα τῆς Ε. Harrison, AJA 71, 1967, 29 κέ. Στὴ νέα τοῦ θέσῃ ὅμως, μετὰ τὸ θρόνον νὰ καταλαμβάνει τὸ τμήμα ἀπὸ τὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ ἐπιμήκους ἐξάρματος τοῦ γείσου 13 ἕως λίγο ἀριστερότερα ἀπὸ τὸν κάθετο πρόβολο τοῦ γείσου 12, ὁ θεὸς δὲν μπορεῖ νὰ ἀναπαρσταθεῖ μετὰ τὰ σκέλη λοξὰ τοποθετημένα πρὸς τὰ ἀριστερά, ὅπως τὰ σχεδιάζει ἡ Harrison. Ἡ κατεύθυνσις τοῦ κάθετου προβόλου τοῦ γείσου 12 καὶ τοῦ νότιου λοξοῦ προβόλου τοῦ γείσου 13 δείχνουν, νομίζω, τίς θέσεις ὅπου βρίσκονταν τὰ ἄκρα πόδια τοῦ ἀγάλματος. Τὰ σκέλη δηλαδὴ ἦταν ἐπίσης κατενώπιον, τὸ δεξιὸ κάθετο σὲ σχέση μετὰ τὸ θρόνον, τὸ ἀριστερὸ λοξὸ μετὰ τὸ γόνατο νὰ γέρνει πρὸς τὰ δεξιὰ. Ὁ θεός, μετὰ μιὰ ἐλαφρὰ στροφὴ τοῦ κορμοῦ πρὸς τὸ μέσο τοῦ αὐτώματος, κρατοῦσε τὸ σκῆπτρον μετὰ τὸ δεξιὸ χεῖρ, ἐνῶ στὸ ἀριστερό, ἀκουμπισμένο στὸ ἐρεισίχειρο, εἶχε τὸν κραυρό.

Οἱ δυσκολίες ποὺ προκύπτουν ἀπὸ αὐτὴ τὴν τοποθέτησιν δὲν εἶναι ἀνυπερβλητὲς ὅπως ἴσως φαίνονται καταρχήν. Ἀπὸ στατικὴ ἀποψη δὲν ὑπάρχει κανένα πρόβλημα. Τὸ βάρος τοῦ ἀγάλματος ὅπως τὸ ἀναπαριστάνουμε (Ε ί κ. 4) δὲν ξεπερνοῦσε τοὺς 5 τόνους. Ἀλλὰ τὸ βάρος αὐτὸ ἦταν συγκεντρωμένο βασικὰ στὸ πίσω μέρος τοῦ γείσου. Περισσότερες δυσκολίες παρουσιάζονται ἴσως ἀπὸ τὴν προβολὴ τῶν λυγισμένων στὰ γόνατα σκελῶν, τὴν ὁποία ὅμως ὁ καλλιτέχνης εἶχε τρόπους νὰ τὴν περιορίσει. Ἡ προβολὴ αὐτὴ μειώνεται

σὲ ἓνα καθισμένο ἄγαλμα, ὅσο ψηλότερο εἶναι τὸ κάθισμα. Στὴν ἀναπαράσταση π.χ. τοῦ Berger, AntK 19, 1976, 130 πίν. 30 ὅπου ὁ Δίας ἔχει περίπου τὸ ὕψος ποὺ τοῦ ὑπολογίζουμε καὶ κάθεται ἐπάνω σὲ βράχο ὕψους 1.30 μ., ἡ προβολὴ τῶν γονάτων ὑπολογίστηκε σὲ 30 ἐκ. τὸ λιγότερο. Ἐνας ὑψηλὸς θρόνος θὰ ἐπέτρεπε ἐπίσης στὸν καλλιτέχνη νὰ μαζέψει τὰ ἄκρα πόδια πολὺ κοντὰ στὸ θρόνο, βάζοντάς τα ἐνμέρει κάτω ἀπ' αὐτόν. Ἡ κατενώπιον τοποθέτηση ἔδινε ἐπίσης τὴ δυνατότητα νὰ περιοριστεῖ τὸ βάθος τοῦ θρόνου καὶ ἐνμέρει καὶ τὸ μῆκος τῶν μηρῶν τῆς μορφῆς, χωρὶς ἐπιπτώσεις στὸ αἰσθητικὸ ἀποτέλεσμα. Γιὰ τὸν περιορισμὸ ὅμως τοῦ ὄγκου τοῦ ἀγάλματος ὑπῆρχε καὶ ἓνας ἄλλος ἀποτελεσματικότερος τρόπος, ποὺ ξέρουμε ὅτι ἐφαρμόστηκε καὶ σὲ ἄλλα γλυπτὰ τῶν ἀετωμάτων: ἡ ἀφαίρεση ὄγκου ἀπὸ τὴν πίσω πλευρὰ τοῦ ἀγάλματος καὶ ἡ τοποθέτησή του σὲ ἐπαφὴ μὲ τοὺς ὀρθοστάτες τοῦ τυμπάνου, ὅπως συνέβη π.χ. στὰ ἐσωτερικὰ ἄλλα τῶν ἀρμάτων τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος. Τέλος, τὸ ὑποπόδιο, ἐὰν τὸ δεχτοῦμε ὡς ἀπαραίτητο συμπλήρωμα τοῦ θρόνου, θὰ μπορούσε νὰ ἦταν δουλεμένο στὸν ἴδιο ὄγκο μαρμάρου μὲ τὸ θρόνο καὶ τὸ ἄγαλμα καί, ἐπομένως, καὶ αὐτὸ περιορισμένο σὲ βάθος. Ἐὰν μάλιστα τὸ σχεδιάσουμε ὅπως στὴν Εἰκ. 4 ἓνα μικρὸ τμήμα του θὰ μπορούσε νὰ προεξέχει ἀπὸ τὸ γείσο, χωρὶς καμιὰ δυσμενῆ στατική ἢ αἰσθητική ἐπίπτωση. Μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ ἀναπαριστανόμενο τὸ ἄγαλμα ἀφήνει ἔξω ἀπὸ τὸ χῶρο τοῦ ἀετώματος 40 ἐκ. Ἀπὸ τὴν πλάγια ὄψη (Εἰκ. 4) μπορεῖ νὰ διαπιστώσει κανεὶς ὅτι γιὰ τὸ κολοσσικὸ ἄγαλμα ποὺ ἀναπαριστάνουμε ὁ περιορισμένος χῶρος τοῦ ἀετώματος δὲν ἀποτελοῦσε ἀνυπέρβλητο ἐμπόδιο.

Ἡ προβολὴ αὐτὴ μπορεῖ νὰ δικαιολογηθεῖ, ἐφόσον στὶς γωνίες τοῦ ἀετώματος ἔχουμε ἤδη δεδομένη τὴν προβολὴ τῶν κεφαλῶν τῶν ἀλόγων τοῦ Ἥλιου καὶ τῆς Σελήνης καθὼς καὶ τοῦ λυγισμένου ἀριστεροῦ σκέλους τοῦ Διονύσου (D) ἀρκετὰ ἔξω ἀπὸ τὸ μέτωπο τοῦ ἀετώματος. Στὸ ἐκμαγεῖο αὐτῆς τῆς μορφῆς ποὺ ἔχει τοποθετηθεῖ στὸ ἀέτωμα ἡ προβολὴ φτάνει τὰ 22 ἐκ. (Γιὰ τὰ ζητήματα αὐτὰ βλ. Brommer AM 73, 1958, 109 κέ. καὶ PG 8. Πρβ. F. Hauser, Die neuattischen Reliefs (1889), 66 κέ. σχετικὰ μὲ τὴν κατενώπιον τοποθέτηση τοῦ ἀγάλματος τοῦ Δία στὸ μέσο τοῦ ἀετώματος). Ἀνάλογη προβολὴ μπορούμε νὰ δεχτοῦμε ἐπίσης καὶ γιὰ ἄλλες μορφές στὸ κεντρικὸ τμήμα καὶ μάλιστα στὰ σημεῖα ἐκεῖνα ὅπου οἱ αὐλακες ὑποδοχῆς τῶν σιδερένιων προβόλων δείχνουν ὅτι οἱ πλίνθοι τῶν ἀγαλμάτων ἔφταναν ὡς τὸ μέτωπο τῶν ἀετωμάτων.

Τὰ συμπεράσματα ἀπὸ τὴν ὡς τώρα συζήτηση μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἐξετάσουμε μὲ βάση νέα στοιχεῖα καὶ τὸ πρόβλημα τῆς ἀντικατάστασης ὀρισμένων ἀγαλμάτων τῶν ἀετωμάτων στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια (Ersatzstücke), γιὰ τὸ ὁποῖο στὴ νεότερη βιβλιογραφία γίνεται ὅλο καὶ περισσότερο λόγος. Ὑπο-

θετικές αναφορές κάνουν ο Berger, *Vorbemerkungen* 52, ο Fuchs, *Gnomon* 39, 1967, 168, ο Brommer, *AM* 84, 1969, 123 σημ. 150. Ο A. Delivorrias, *Attische Giebelskulpturen und Akrotere des 5. Jhs* (1974), 182 είναι κατηγορηματικός. Ο Berger, *AntK* 20, 1977, 138 και κυρίως ο Beyer, *AM* 92, 1977, 102 κέ. προχωρώντας ακόμη περισσότερο ξεχωρίζουν ως *Ersatzstücke* θραύσματα που η σχέση τους με τον Παρθενώνα είναι έντελως άβέβαιη. Η άποδοση στον Παρθενώνα θραυσμάτων ρωμαϊκών αγαλμάτων ξεκινά από την υπόθεση ότι στα ρωμαϊκά χρόνια στα αετώματα και μάλιστα στο ανατολικό αντικαταστάθηκαν όχι ένα αλλά περισσότερα από τα αγάλματα της αρχικής σύνθεσης.

Στη συζήτηση του προβλήματος πρέπει να γίνει καταρχήν διάκριση ανάμεσα σε ένδεχόμενες επιδιορθώσεις και μικροσυμπληρώσεις όρισμένων γλυπτών και σε αντικαταστάσεις ολόκληρων αγαλμάτων. Οί πρώτες δεν αποκλείονται, αν και τα στοιχεία που διαθέτουμε είναι πολύ περιορισμένα και αρκετά άσπλη ακόμη. Πρβ. π.χ. Fuchs, *Gnomon* 39, 1967, 161 αναφορικά με την όπη στο σπάσιμο του δεξιού ποδιού της μορφής D και Fuchs ό.π. 164 αναφορικά με τον τόρμο στην πλάτη της μορφής K του ανατολικού αετώματος (βλ. όμως τις αντιρρήσεις του Brommer, *AM* 84, 1969, 110. Κατά τον Beyer, *AM* 89, 1974, 130 σημ. 19 ο τόρμος σχετίζεται με την αγκίστρωση της μορφής από το τύμπανο). Ωστόσο, παρά την έλλειψη έπαρκών ένδειξεων, ή άποψη αυτή, ότι δηλαδή σε κάποια μεταγενέστερη έποχή όρισμένα γλυπτά επιδιορθώθηκαν ή και συμπληρώθηκαν με μικρά κομμάτια (χέρια, πόδια) που είχαν σπάσει ή καταστραφεί για διάφορους λόγους, δεν είναι καθόλου άπίθανη.

Το πρόβλημα της αντικατάστασης ολόκληρων αγαλμάτων είναι συνθετότερο. Και για την υπόθεση αυτή υπάρχει μία ένδειξη. Έχει ήδη σημειωθεί ότι το γείσο 19 του ανατολικού αετώματος που παρουσιάζει σαφείς διαφορές στην κατεργασία της επάνω πλευράς του πρέπει να είναι το γείσο που σε μία μεταγενέστερη έποχή αντικατέστησε το αρχικό. Κατά τις εργασίες που έγιναν για την αντικατάστασή του μετακινήθηκαν και επανατοποθετήθηκαν ένδεχομένως και τα γείσα 20 και 21 μαζί με τα αγάλματα που υποβάσταζαν, όπως υποθέτει ο Carpenter, *Hesperia* 2, 1933, 11 κέ. Πρβ. Dinsmoor, *AJA* 38, 1934, 98 κέ. Πρέπει να τονιστεί όμως ότι το συμπέρασμα αυτό συνοδεύεται από αναπάντητα ως τώρα έρωτηματικά. Είναι άγνωστο πότε έγινε ή αντικατάσταση του γείσου 19. Η άποψη ότι πρέπει να χρονολογηθεί στα ρωμαϊκά χρόνια δεν βασίζεται σε καμιά ασφαλή ένδειξη. Αντίθετα ή πρώτη χρονολόγηση είναι πολύ πιθανή. Αυτή είναι ή άποψη του νέου μελετητή του Παρθενώνα, του αρχιτέκτονα κ. Μανώλη Κορρέ που είχε την καλοσύνη να μου την ανακοινώσει. Ένα δεύτερο έρώτημα είναι για ποιόν ακριβώς λόγο αντι-

καταστάθηκε αυτό το γείσο. Έσπασε ή απλώς παρουσίασε επικίνδυνες ρωγμές και έπρεπε να αντικατασταθεί; Είναι ένδεχόμενο ότι εκτός από το γείσο αντικαταστάθηκε και το άγαλμα που ήταν στημένο σ' αυτό το τμήμα του αετώματος, με την προϋπόθεση βέβαια ότι και το αρχικό άγαλμα είχε καταστραφεί. Όστόσο δεν αποκλείεται και η περίπτωση να αντικαταστάθηκε το γείσο, αλλά ο χώρος αυτός του αετώματος να παρέμεινε κενός. Δεν αποκλείεται επίσης και η περίπτωση να ξαναποθετήθηκε το αρχικό άγαλμα, εάν δεν είχε πάθει μεγάλες ζημιές, όπως ακριβώς υποτίθεται ότι έγινε στην περίπτωση των αγαλμάτων των συνεχόμενων γείσων 20 και 21, τα οποία κατά τον Carpenter επαναποθετήθηκαν στην αρχική τους θέση. Δεν μπορώ να πω πόσες πιθανότητες έχει ή τελευταία αυτή υπόθεση. Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι τα άγαλματα των γείσων 20 και 21, δηλαδή οι μορφές K L M, δεν παρουσιάζουν καμιά φθορά ή επιδιόρθωση από μεταγενέστερη εποχή αλλά ούτε και άλλου είδους επέμβαση, εκτός ίσως από τον τόρμο στην πλάτη της K, εάν βέβαια ο τόρμος αυτός είναι πράγματι αρχαίος.

Έκτός από τις μορφές D και K του ανατολικού αετώματος που παρουσιάζουν, όπως είπαμε άσφεις και αχρονολόγητες μικροεπεμβάσεις, κανένα άλλο από τα σωζόμενα βέβαια γλυπτά του δυτικού και του ανατολικού αετώματος δεν δείχνει στοιχεία μεταγενέστερης επέμβασης. Τα ίχνη των εργαλείων που επικαλείται ο Beyer ό.π. 108 για να αποδείξει ότι όρισμένα ρωμαϊκά θραύσματα ανάγονται στα κλασικά χρόνια και αντιπροσωπεύουν μια όρισμένη, προτελική, φάση έπεξεργασίας των αετωματικών γλυπτών του Παρθενώνα, δεν είναι δυνατό να θεωρηθούν αποδεικτικά στοιχεία. Στα ρωμαϊκά χρόνια χρησιμοποιούνται τα ίδια εργαλεία που χρησιμοποιούνται και στα κλασικά, ή διαφορά όμως είναι ότι στα όρατα τμήματα των αγαλμάτων αφήνουν διαφορετικό τελικό αποτέλεσμα. Παρά ταύτα, τα θραύσματα των ρωμαϊκών αλόγων που αποδίδονται στα αλογα που υποτίθεται ότι αντικατάστησαν στο ανατολικό αέτωμα τα αρχικά θα μπορούσαμε να τα δεχτούμε πράγματι ως Ersatzstücke, εάν ήταν βέβαιο ότι και στην κλασική σύνθεση υπήρχαν αλογα. Η έρευνα όμως που προηγήθηκε απέκλεισε αυτή την υπόθεση, τουλάχιστον για τη βόρεια κερκίδα του αετώματος. Μπορούμε, λοιπόν, να συμπεράνουμε ότι και στη νότια κερκίδα δεν υπήρχε άρμα. Ας σημειωθεί ακόμη ότι και ο ήνίοχος αυτού του άρματος που αναπαριστάνεται με βάση το θραύσμα M. Άκρ. 926 (Berger, Festschrift für F. Brommer (1977), 21 κέ.) πρέπει να διαγραφεί από την παρθενώνεια σύνθεση, γιατί το μάρμαρο του θραύσματος 926 δεν είναι πεντελικό (βλ. παρακάτω Κεφ. 8.9). Τα μεγάλα κομμάτια από τους κορμούς των αλόγων Smith 27 A (M. Άκρ. 6456), B (M. Άκρ. 6457) και E (M. Άκρ. 13295) χρονολογούνται, νομίζω, στα κλασικά χρόνια όπως δείχνει εκτός των άλλων και ο τετράγωνος καθαροδουλεμένος

τόρμος για την ένθεση της ούρας του αλόγου Α, αλλά δεν σχετίζονται με τα αετώματα. Προέρχονται από ένα τέθριππο (πρβ. Jeppesen, ActaArch. 24, 1953, 114), από το οποίο υπάρχουν και άλλα μικρότερα θραύσματα στο Μουσείο της Ακρόπολης. Τέλος, τα συμπεράσματά μας για τις μορφές του κεντρικού τμήματος του αετώματος αποκλείουν, νομίζω, και τη συσχέτιση του δεξιού ποδιού του Βρετανικού Μουσείου Smith 22 αριθ. 10 πίν. 13. Brommer PG 64 αριθ. (10, με την Αθηνά ή τον Δία του αετώματος όπως έχει προταθεί τελευταία (Berger, AntK 19, 1976, 130 σημ. 28. AntK 20, 1977, 138 πίν. 33.2-3). Το πόδι αυτό, ήμπεργο και αρκετά πλαδαρό στις φόρμες του, άσχετο αν προέρχεται ή όχι από ακρόλιθο άγαλμα (Fuchs, AM 79, 1964, 127 σημ. 1) είναι αδύνατο να προέρχεται από ὄρθιο άγαλμα, όπως το άγαλμα του Ποσειδώνα του δυτικού αετώματος που προτείνει ο Beyer, AM 92, 1977, 112 κέ. πίν. 49.2.

Ὡς ένδείξεις για έπισκευές ή ακόμα και για αντικαταστάσεις αγαλμάτων θα μπορούσαν να θεωρηθούν από μία άποψη και οί άγκιστρώσεις ὀρισμένων γλυπτών από το ὀριζόντιο γεῖσο του ανατολικού αετώματος, με την προϋπόθεση βέβαια ότι τα άγκιστρα που χρησιμοποιήθηκαν δεν σχετίζονται με την αρχική τοποθέτηση, αλλά χρονολογούνται σε κάποια μεταγενέστερη φάση. Το τελευταίο ὥστόσο είναι δύσκολο να διαπιστωθεί, γιατί οί τόρμοι στερέωσης των άγκιστρων στα γεῖσα 14, 15 και 25 δεν είναι δυνατό να χρονολογηθούν με ακρίβεια. Ὅπωςδὴποτε ὁμως, ή κεφαλή του αλόγου Ο, το γλυπτό δηλαδή που ήταν στημένο πάνω στο γεῖσο 25, δεν μπορεί με κανένα τρόπο να θεωρηθεί μεταγενέστερο από τα χρόνια κατασκευής των γλυπτών των αετωμάτων. Είναι ἐπόμενο, λοιπόν, ότι και ή άγκίστρωσή του ανάγεται στην ίδια ἐποχή. Το ίδιο θα μπορούσε να συμπεράνει κανείς και για την πεπλοφόρο Wegner, το άγαλμα δηλαδή που ἔστεκε όπως δείξαμε παραπάνω Κεφ. 5.2 πάνω στο γεῖσο 15. Ὡστόσο στην περίπτωση αὐτοῦ του αγάλματος τα άγκιστρα, που είναι σχετικά ψηλά, τοποθετήθηκαν στα ὄρια της πίσω πλευρᾶς με τις πλάγιες, σε ὀρατά δηλαδή σημεία, σε αντίθεση με την περίπτωση του αλόγου Ο ὅπου το άγκιστρο κρύβεται πίσω από το γλυπτό. Το αποτέλεσμα, ὅπως το βλέπουμε στις αναπαραστάσεις της πεπλοφόρου Πί ν. 72, δεν μπορούμε να το θεωρήσουμε ὡς την ἐπιτυχέστερη λύση. Δικαιολογημένα, λοιπόν, θα μπορούσαμε να συνδυάσουμε την άγκίστρωση αὐτοῦ του αγάλματος με μιᾶ ἐπισκευή, μολονότι τα στοιχεῖα που διαθέτουμε δεν είναι, κατά τή γνώμη μου, ἐπαρκή για να τεκμηριώσουν αὐτή την ὑπόθεση, ακόμα και στην περίπτωση που θα ἀποδεικνυόταν ή παλαιότητα της αἰνιγματικῆς ὀπῆς στην κάτω πλευρά του θραύσματος του στήθους Μ. Ἀκρ. 6712 (βλ. παραπάνω Κεφ. 5.2). Αὐτό δεν σημαίνει βέβαια ότι μπορούμε και να την ἀποκλείσουμε.

Ἡ συζήτηση των διαφόρων προβλημάτων που τίξαμε παραπάνω θα προ-

ωθηθεῖ, νομίζω, αποτελεσματικά, μόνον ἐὰν οἱ σχετικὲς ἐνδείξεις ἀπὸ τὰ ὀριζόντια γεῖσα καὶ τὰ γλυπτὰ τοῦ αἰτώματος ἐξεταστοῦν σὲ συνδυασμὸ μὲ ὅλες τὶς ἄλλες ἐνδείξεις γιὰ ἐπισκευὲς καὶ μεταγενέστερες ἐπεμβάσεις ποὺ ἐνδεχομένως μποροῦν νὰ διαπιστωθοῦν στὴν ἀνωδομὴ τοῦ Παρθενώνα. Στὸν τομέα αὐτὸ θὰ συμβάλει ἀποφασιστικὰ ἡ συστηματικὴ μελέτη ποὺ πραγματοποιεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια μὲ ἐξαιρετικὴ ἐπιτυχία ὁ ἀρχιτέκτονας κ. Μ. Κορρές. Ἔως ὅτου ὀλοκληρωθεῖ αὕτη ἡ μελέτη, θὰ πρέπει, νομίζω, νὰ ἀποφύγουμε τὶς ἀποδόσεις στὰ αἰτώματα τοῦ Παρθενώνα ρωμαϊκῶν γλυπτῶν, γιὰ τὰ ὁποῖα, ἐπαναλαμβάνω, δὲν ὑπάρχουν ἐπαρκεῖς ἐνδείξεις. Ἡ ἀντικατάσταση τοῦ γείσου 19, ἡ μοναδικὴ γιὰ τὴν ὥρα ἀσφαλὴς ἐνδειξη γιὰ τὸ πρόβλημα ποὺ μᾶς ἀπασχολεῖ, ἀνάγεται, ὅπως εἴπαμε, πιθανότατα σὲ πολὺ παλιότερη ἐποχὴ ἀπὸ ὅσο ὑποθέταμε ὡς τώρα.

8. ΨΕΥΔΟΠΑΡΘΕΝΩΝΕΙΑ

Στὸν κατάλογο ποὺ ἀκολουθεῖ συζητοῦνται ὀρισμένα θραύσματα ποὺ ἔχουν συσχετιστεῖ κατὰ καιροὺς μὲ τὰ γλυπτὰ τῶν ἀετωμάτων καὶ τῶν μετοπῶν ἀλλὰ ποὺ, ὅπως προκύπτει ἀπὸ διάφορες ἐνδείξεις τους, εἶναι ἄσχετα μὲ τὴν πλαστικὴ τοῦ Παρθενώνα. Μερικὰ ἀπὸ αὐτὰ ἔχουν ἤδη χαρακτηριστεῖ ἀπὸ τὸν Brommer ὡς ἄσχετα ἢ ἀμφίβολα, ἀλλὰ γιὰ τὸν ἀποσυσχετισμὸ τους προστίθενται καὶ νέα στοιχεῖα. Δὲν ἔχω δεῖ ἀκόμα ὅλο τὸ σχετικὸ ὕλικό. Ὁ κατάλογος λοιπὸν δὲν εἶναι πλήρης. Σημειῶνω ἐπίσης ὅτι ἀπὸ τὸν κατάλογο παραλείπονται καὶ ὀρισμένα ἄλλα θραύσματα ἄσχετα μὲ τὸν Παρθενώνα, τὰ ὁποῖα ὁμως χρειάζονται, πρὶν παρουσιαστοῦν, περισσότερὴ διερεύνηση.

- 8.1. Μ. Ἀκρ. 2952. Smith 24 ἀριθ. 112 πίν. 14C. Casson Cat. 71. Brommer PG 77 ἀριθ. 112. Fuchs, *Gnomon* 39, 1967, 165. "Υψος 32.5 ἐκ. (Π ί ν. 59.2).
- 8.2. Μ. Ἀκρ. 8261. Μ. Μπρούσκαρη, *ΑΔ* 24, 1969, Μελέται 14 πίν. 18 β. "Υψος 28 ἐκ.
- 8.3. Μ. Ἀκρ. 7312. J. Marcadé, *BCH* 88, 1964, 645 εἰκ. 21. "Υψος 30 ἐκ.
- 8.4. Βρετ. Μ. Cat. Sc. 342.14 (301). Michaelis 141 πίν. 4 Ο. Smith 46 ἀριθ. 233 πίν. 26 (ἡ ἀπεικόνιση αὐτὴ δείχνει τὸ θραῦσμα στὴ σωστὴ περίπου θέση του). Praschniker *PSt.* 55. Brommer *PM* 130 ἀριθ. (6) πίν. 243.2. "Υψος 26 ἐκ. (Π ί ν. 59.1).
- 8.5. Μ. Ἀκρ. 1037. Smith 24 ἀριθ. 83 πίν. 14 Β. Brommer PG 74 ἀριθ. 83. "Υψος 34 ἐκ. (Π ί ν. 60.1-2).

Ἀπὸ τὰ θραύσματα αὐτὰ τὰ τρία πρῶτα σχετίστηκαν μὲ τὰ γλυπτὰ τῶν ἀετωμάτων. Τὴν ἀπόδοση τοῦ τέταρτου θραύματος στὶς μετόπες ἀμφισβήτησε ὁ Smith ποὺ τὸ θεώρησε πολὺ μεγάλο γιὰ νὰ ἀνήκει σὲ μορφὴ τῶν μετοπῶν. Τὸ ἴδιο πιστεύει καὶ ὁ Praschniker ποὺ τὸ περιγράφει ἀναλυτικὰ σημειώνοντας ὅτι τὸ κεφάλι ἦταν πρόσθετο ἀπὸ ἄλλο κομμάτι καὶ ὅτι τὸ μάρμαρο μοιάζει περισσότερο μὲ νησιώτικο παρὰ μὲ πεντελικό. Ὁ Brommer ἐπικαλούμενος τὶς παρατηρήσεις τῶν Smith καὶ Praschniker τὸ διαγράφει ἀπὸ τὶς μετόπες. Τὸ πέμπτο θραῦσμα ἀποδίδεται στὰ ἀετώματα.

Στὸ ἐπάνω μέρος τῆς πίσω πλευρᾶς τοῦ θραύματος Μ. Ἀκρ. 2952 δὲν εἶχε παρατηρηθεῖ ὡς τώρα ἓνα τμῆμα ἀπὸ τὸ πλάγιο τοίχωμα μιᾶς βάθυνσης,

άνοιγμένης με βελόνι, που προοριζόταν για την ύποδοχή του λαιμού που μαζί με την κεφαλή ήταν από ξεχωριστό κομμάτι μαρμάρου. Στο θραύσμα σώζεται το τμήμα του κορμού ανάμεσα στα στήθη. Ἡ σύγκριση με τὰ αντίγραφα τῆς Νέμεσης, κυρίως με τὸ καλύτερο ὡς τώρα ἀντίγραφο τῆς Κοπεγχάγης (Δεσπίνης, Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ ἔργου τοῦ Ἀγορακρίτου (1971), πίν. 39 πρβ. M. Moltesen, Meddelelser fra Ny Carlsberg Glyptotek 31, 1974, 79 κέ. εἰκ. 1-4, 9-10) δείχνει ὅτι τὸ θραῦσμα προέρχεται ἀπὸ ἓνα ἀντίγραφο αὐτοῦ τοῦ τύπου καὶ τοῦ ἴδιου μεγέθους με τὸ ἀντίγραφο τῆς Κοπεγχάγης. Ἀπὸ τὸ ἴδιο ἀντίγραφο τῆς Ἀκρόπολης προέρχεται καὶ τὸ θραῦσμα τοῦ Βρετανικοῦ Μουσείου 8.4, πὺν κολλᾷ στὴν ἐπάνω δεξιὰ πλευρὰ τοῦ θραύσματος 2952 τῆς Ἀκρόπολης, ὅπως διαπίστωσα ἀπὸ τὰ ἐκμαγεῖα τῶν δύο θραυσμάτων στὴν Skulpturhalle τῆς Basel. Μὲ τὴ συγκόλληση συγκροτεῖται τὸ ἐπάνω δεξιὸ τμήμα τοῦ στήθους με τὸν δεξιὸ ὤμο, πὺν σώζει καὶ ἓνα τμήμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα τῆς βάθυνας τοῦ λαιμοῦ. Οἱ λεπτομέρειες τῆς πτύχωσης ταυτίζονται ἀπόλυτα με τὶς ἀντίστοιχες τοῦ ἀντιγράφου τῆς Κοπεγχάγης.

Ἀπὸ τὸ ἴδιο ἀντίγραφο προέρχονται ἐπίσης, ὅπως δείχνουν οἱ συγκρίσεις με τὸ ἀντίγραφο τῆς Κοπεγχάγης, καὶ τὰ θραύσματα 8.2, τμήμα ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ μέρος τοῦ κορμοῦ στὴ μέση, καὶ 8.3, τμήμα ἀπὸ τὴ μέση με πτυχές τοῦ χιτώνα καὶ τῆς ἀναδίπλωσης τοῦ ἱματίου. Τὰ δύο αὐτὰ θραύσματα κολλοῦν μεταξύ τους (Π ί ν. 59.3). Τὸ θραῦσμα 2952 ἔπιανε λίγο ψηλότερα. Τὸ πέμπτο θραῦσμα M. Ἀκρ. 1037 (Π ί ν. 60.1-2) προέρχεται ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τῆς πλάγιας ἀριστερῆς πλευρᾶς τοῦ ἴδιου ἀγάλματος καὶ σώζει πτυχές ἱματίου καὶ ἀνάμεσά τους, σὲ βαθύτερο ἐπίπεδο, πτυχές τοῦ χιτώνα. Συγκεκριμένα στὸ θραῦσμα αὐτὸ σώζονται, ἀριστερὰ ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τοῦ ἱματίου καὶ τὶς πτυχές τοῦ χιτώνα, ἡ δευτέρη ἀπὸ κάτω ἀναδίπλωση τοῦ ἱματίου, καθὼς καὶ τμήματα τῶν κάθετων πτυχῶν μαζί με μικρὸ μέρος ἀπὸ τὴν εὐρύτερη ἐπιφάνεια τοῦ ἱματίου πὺν καλύπτει τὴν περιοχὴ τῆς ἀριστερῆς κνήμης τῆς μορφῆς. Ἀπὸ τὶς κάθετες πτυχές τοῦ ἱματίου, δεξιὰ ἀπὸ τὶς πτυχές τοῦ χιτώνα, σώζονται μικρὰ ἀκρωτηριασμένα τμήματα, ἀλλὰ ἡ σύγκριση με τὴν πτύχωση στὴν ἀντίστοιχη περιοχὴ τοῦ ἀντιγράφου τῆς Κοπεγχάγης δείχνει ὅτι καὶ στὸ ἀντίγραφο τῆς Ἀκρόπολης ἡ πτύχωση χιτώνα καὶ ἱματίου ἐπαναλαμβάνονταν στὰ ἴδια ἀκριβῶς σχήματα.

Ἡ ὁμοιότητα τῶν ἐπιμέρους μοτίβων τῆς πτύχωσης τοῦ χιτώνα καὶ τοῦ ἱματίου τοῦ νέου ἀντιγράφου με τὶς ἀντίστοιχες λεπτομέρειες τοῦ ἀγάλματος τῆς Κοπεγχάγης εἶναι πολὺ χαρακτηριστική. Ὡς πρὸς τὴν ποιότητα τῆς πλαστικῆς του ὅμως τὸ ἀντίγραφο τῆς Ἀκρόπολης ὑπερτερεῖ σημαντικά. Εἶναι χωρὶς ἀμφιβολία τὸ καλύτερο ἀντίγραφο τῆς Νέμεσης πὺν μᾶς σώθηκε καὶ θὰ ἄξιζε νὰ ἀναζητηθοῦν καὶ ἄλλα κομμάτια πὺν ἴσως τὸ συμπληρώσουν. Γιὰ τὴ χρονολόγηση τοῦ ἀντιγράφου εἶναι δύσκολο νὰ ἀποφασίσαι κανεῖς,

ἀλλὰ ἡ ποιότητα τῆς ἐργασίας εἶναι ἐνδεικτική, νομίζω, γιὰ μιὰ χρονολόγηση στὸν πρῶμο 1ο μ.Χ. αἰώνα. Ἐὰν ἡ χρονολόγηση αὕτη εἶναι σωστή καὶ ἐὰν δεχτοῦμε ὅτι τὸ ἄγαλμα συμπληρωνόταν μὲ ἓνα κεφάλι-πορτραῖτο ὅπως φαίνεται πολὺ πιθανό, θὰ μπορούσαμε νὰ ξαναθυμηθοῦμε τὶς σχέσεις τῆς Λίβιας μὲ τὸν ναὸ τοῦ Ραμνούντα καὶ τὴ Νέμεση (βλ. Δεσπίνης ὁ.π. 36 σημ. 86) καὶ νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τὸ ἀντίγραφο τῆς Ἀκρόπολης ἦταν ἴσως πορτραῖτο αὐτῆς τῆς αὐτοκράτειρας.

- 8.6. Μ. Ἀκρ. 942α καὶ 942. Smith 25 ἀριθ. 148 καὶ 149 πίν. 14 D. Brommer PG ἀριθ. 148 καὶ 149, πίν. 102.1 (πρῶτο καὶ δεύτερο ἀπὸ τὰ δεξιά).
- 8.7. Μ. Ἀκρ. 6510. Brommer PG 96 ἀριθ. 4 πίν. 102.1 (δεύτερο ἀπὸ ἀριστερὰ) καὶ 102.2.
- 8.8. Μ. Ἀκρ. 6635. Brommer PG 101 ἀριθ. 11 πίν. 102.1 (πρῶτο ἀπὸ ἀριστερὰ).

Εἶναι ἀδικοιολόγητη, νομίζω, ἡ ἐπιμονὴ τῆς ἐρευνας στὴ συσχέτιση τῶν τριῶν αὐτῶν θραυσμάτων καὶ στὴν ἀπόδοσή τους στὸ δέντρο τῆς ἐλιάς, τὸ ὁποῖο ὑποτίθεται ὅτι βρισκόταν στὸ μέσο τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος. Τὰ θραύσματα, ποὺ εἶναι ἄσχετα μεταξὺ τους καὶ ἀσφαλῶς μεταγενέστερα, τὰ χρησιμοποιοῦν στὴν ἀναπαράστασή του ὁ Beyer, AM 92, 1977, 115 Beil 3.2 ὑποστηρίζοντας ὅτι ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωσή ποὺ εἶναι ρωμαϊκά, ὅπως ὑπέδειξαν ἡ Harrison, Brommer PG 96 καὶ ὁ Fuchs, Gnomon 39, 1967, 167 κέ., πρέπει νὰ θεωρηθοῦν ὡς Ersatzstücke τοῦ κλασικοῦ δένδρου. Τὰ θραύσματα περιλαμβάνει στὴν ἀναπαράστασή του καὶ ὁ Berger, AntK 20, 1977, 127 Faltafel III «obwohl ein Ölbaum in der Giebelmitte schwer unterzubringen ist».

Ἄσχετα μὲ τὸ πρόβλημα, ἐὰν στὸ δυτικὸ ἀέτωμα ὑπῆρχε τὸ δέντρο τῆς ἐλιάς (Brommer, AM 84, 1969, 119), τὰ θραύσματα 8.6 (Μ. Ἀκρ. 942α καὶ 942), ἀκόμα καὶ στὴν περίπτωσή ποὺ ταυτίζονται μὲ τὰ θραύσματα ποὺ βρῆκε ὁ Ross, Arch. Aufsätze II, 282 στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Παρθενώνα, δὲν εἶναι δυνατό νὰ ἀποδοθοῦν στὸ ἀέτωμα, γιὰ ἀντιπροσωπεύουν χαρακτηριστικὴ ἐργασία τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων. Ὁ κορμὸς τοῦ δένδρου μὲ τὸ φίδι 8.7 προέρχεται ἐξάλλου, ὅπως ὑπέδειξαν πρῶτοι ἡ Harrison καὶ ὁ Vermeule (Brommer PG 96 ἀριθ. 4), ἀπὸ τὸ Ὀλυμπιεῖο. Στὴ εἴσοδο τῆς Ἀκρόπολης μετέφερε τὰ θραύσματα ὁ Ρουσόπουλος, AE 1862, 50. Νὰ βρέθηκαν κάποτε στὴν Ἀκρόπολη καὶ νὰ μεταφέρθηκαν ἀπὸ κεῖ στὸ Ὀλυμπιεῖο, ὅπως ὑποθέτει ὁ Brommer, εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανο, γιὰ τὸ Ὀλυμπιεῖο βρέθηκαν κατὰ τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ χώρου, ὅπως ρητὰ ἀναφέρει στὴν ἐκθεσὴ του ὁ Ρουσόπουλος: «Τμῆμα δράκοντος γενναίου περὶ στέλεχος ξηροῦ δένδρου ἐλισσομένου· τούτου ἐφαίνετο μόνον τὸ τελευταῖον κάτω τμῆμα, ὁμοιάζον μὲ βούκρανον, ὡς ἴσως πολλοὶ τὸ ἐξέλαβαν· ἐγὼ δὲ θέλων νὰ πεισθῶ ἀνεσκάλιστα πέριξ καὶ

εὔρον ἔξ τεμάχια, ἃ συναρμολογήσας ἔστησα πρὸ τῆς εἰσόδου εἰς τὴν ἀκρόπολιν καὶ πλησίον τῶν ἐπιγραφῶν ὡς ἐν πίνακι ΙΓ'6 ἐν τῇ εἰκόνι φαίνονται, ἐν ὅλῳ συνεχῆς ἀποτελοῦντα· τὸ ἄνω ἄκρον ἀποτερματίζεται τελείως καὶ οὐδὲν λείπει, τοῦ δὲ κάτω ἄδηλον πόσον μέρος ἐχάθη χωθὲν εἰς τὰ χῶματα τοῦ Ὀλυμπίου ἢ καὶ συντριφθὲν διὰ τὴν ὁδοποιίαν, εἰς ἣν ἐχρησίμευσαν πάντες οἱ λίθοι, ὅσοι ὑπὸ τοῦ ἐπιστατοῦντος ἐκάστοτε ἀπομάχου δὲν ἐκρίνοντο ἄξιοι συλλογῆς καὶ περιποιήσεως». Στὸν περίβολο τῶν ἀπομάχων ἀναφέρουν τὸ εὔρημα, μαζί με ἄλλα εὑρήματα τοῦ Ὀλυμπιεῖου, ὁ Heydemann, *Die antiken Marmor-Bildwerke zu Athen* (1874), 232 ἀριθ. 636 (214) καὶ ὁ Sybel, *Katalog der Sculpturen zu Athen* (1881), 275 ἀριθ. 3813. Τὸ μάρμαρο δὲν εἶναι λευκὸ πεντελικὸ ὅπως τῶν θραυσμάτων 8.6. Οἱ Heydemann καὶ Sybel τὸ ἀναφέρουν ὡς ὑμήττειο. Τέλος, τὸ θραῦσμα 8.8 (Μ. Ἀκρ. 6635) προέρχεται ἴσως ἀπὸ ἓνα κουλουριασμένο μεγάλο φίδι(;) ποὺ σχημάτιζε ἓνα εὐρὺ ἀνοιγμα στὸ μέσο του, ἀλλὰ δὲν βλέπω κανένα στοιχείο ποὺ θὰ μπορούσε νὰ τὸ συνδέσει μὲ τὸ δέντρο τῶν θραυσμάτων 8.6 ἢ 8.7.

Σχετικὰ μὲ τὰ θραύσματα Μ. Ἀκρ. 942 καὶ 942α θὰ ἤθελα νὰ σημειώσω ἐδῶ μιὰ ἀναφορὰ ἀπὸ τὴν παλιότερη ἐλληνικὴ βιβλιογραφία. Ὁ Πιττάκης, *Ἐφημερίς τῶν Φιλομαθῶν Ζ'* 1859, 1085 στὴν ἐκθεσὶ τοῦ πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο ἀριθ. 2544/7.10.1859 γιὰ τὶς ἀνασκαφὲς στὴ βόρεια πλευρὰ τοῦ Παρθενῶνα, κάνοντας λόγῳ γιὰ τὸ σημεῖο ὅπου πιστεύει ὅτι «ἵστατο τὸ πάλαι ἡ Ἀθηναῖ ἐρίζουσα τῷ Ποσειδῶνι» (Παυσανίας Ι 24.3) ἀναφέρεται καὶ στὸ δέντρο τῆς ἐλιάς αὐτοῦ τοῦ συντάγματος: «... φυτὸν τῆς ἐλαίας λίθινον, οὗ μέρος ἀνευρόντες πρὸ χρόνων ἐνταῦθα διατηροῦμεν νῦν ἐν τῇ ἐν Ἀκροπόλει ἀρχαιολογικῇ συλλογῇ». Δὲν εἶναι ἀπίθανο, λοιπόν, ἓνα ἀπὸ τὰ δύο θραύσματα Μ. Ἀκρ. 942 καὶ 942α νὰ βρέθηκε στὴ βόρεια πλευρά, ἐὰν βέβαια δεχτοῦμε ὅτι ὁ Πιττάκης θυμόταν καὶ μετὰ ἀπὸ χρόνια τὸ ἀκριβὲς σημεῖο ποὺ τὸ βρῆκε. Γιὰ τὴ δυνατότητα συσχετισμοῦ τῶν θραυσμάτων τοῦ δέντρου τῆς ἐλιάς μὲ τὸ σύνταγμα ποὺ ἀναφέρει ὁ Παυσανίας γίνεται λόγος καὶ στὴ νεότερη βιβλιογραφία, βλ. Brommer PG 41 καὶ E. Simon, *Ταινία R. Hampe* (1980), 252. Σημειῶνω, τέλος, ὅτι τὸ θραῦσμα Μ. Ἀκρ. 942 (Smith 149) ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Sybel ὁ.π. ἀριθ. 5116 μὲ παραπομπὴ στὸν Michaelis Taf. 8.15. Τὸ θραῦσμα 942α (Smith 148) ταυτίζεται, νομίζω, μὲ τὸ θραῦσμα Sybel ὁ.π. ἀριθ. 5104 «0,15. Fragm. Oelbaum, Wipfel». Καὶ τὰ δύο κομμάτια ἦταν τότε στὴ δεύτερη αἶθουσα τοῦ Μουσείου.

- 8.9. Μ. Ἀκρ. 926. Smith 24 ἀριθ. 103 πίν. 14 B. Brommer PG 76 ἀριθ. (103. Berger, *AntK* 19, 1976, 132 πίν. 31.3 καὶ *Festschrift für F. Brommer* (1977), 21 κέ. πίν. 9.
- 8.10. Μ. Ἀκρ. 931. Smith 25 ἀριθ. 133 πίν. 14 C. Brommer PG 79 ἀριθ. 133.

8.11. Μ. Ἀκρ. χ.ἀ. Smith 26 ἀριθ. 189 πίν. 15. Brommer PG 84 ἀριθ. 189.

8.12. Μ. Ἀκρ. 908. Smith 26 ἀριθ. 177 πίν. 14 D. Brommer PG 83 ἀριθ. 177.

Τὰ θραύσματα αὐτὰ πρέπει νὰ ἐξαιρεθοῦν ἀπὸ τὸν κατάλογο τῶν παρθενῶν θραυσμάτων, γιατί τὸ μάρμαρό τους εἶναι παριανό. Σημειώνεται ὅτι μὲ τὴν ἀποσυσχέτιση τοῦ θραύσματος 8.9, τὸ ὁποῖο θεωρήθηκε ὅτι προέρχεται ἀπὸ μορφὴ ἡνιόχου τοῦ ἀνατολικοῦ ἀετώματος, ἐξασθενίζει ἀκόμα περισσότερο ἢ ἄποψη (βλ. καὶ παραπάνω Κεφ. 7) γιὰ τὴν παρουσία ἀρμάτων στὸ ἀνατολικὸ ἀέτωμα.

8.13. Μ. Ακρ. 1086. Smith 24 ἀριθ. 77 πίν. 14 B. Brommer PG 74 ἀριθ. 77.

8.14. Μ. Ἀκρ. 1053. Smith 23 ἀριθ. 55 πίν. 14 A. Brommer PG 72 ἀριθ. 55.

Καὶ αὐτῶν τῶν θραυσμάτων τὸ μάρμαρο εἶναι χοντρόκοκκο, ἀλλὰ ὄχι παριανό. Ἴσως εἶναι βορειοελλαδίτικο. Τὸ πρῶτο θραῦσμα προέρχεται ἀπὸ τὴ δεξιὰ πλευρὰ τῆς μέσης γυναικείας μορφῆς, ντυμένης μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Τὸ δεῦτερο εἶναι, νομίζω, ἀριστερὸς καὶ ὄχι δεξιὸς μηρὸς ὅπως περιγράφεται. Στὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ του ὑπάρχει πουντέλλο.

8.15. Μ. Ἀκρ. 916. Smith 26 ἀριθ. 199 πίν. 15. Brommer PG 85 ἀριθ. (199).

Τὸ θραῦσμα ποὺ ἀποσυσχετίστηκε ἤδη ἀπὸ τὸν Brommer AM 69/70, 1954/55, 51 γιὰ τὸ στυλ καὶ τὸ μικρὸ μέγεθός του εἶναι ἀπὸ παριανὸ μάρμαρο. Δὲν πρόκειται ὅμως γιὰ σκέλος ἀλόγου ἀλλὰ λιονταριοῦ καὶ προέρχεται ἴσως ἀπὸ τὸ ἀριστερὸ λιοντάρι τοῦ μαρμάρινου ἀρχαϊκοῦ ἀετώματος τῶν λιονταριῶν (H. Schrader, Die archaischen Marmorbildwerke der Akropolis (1939), 382 κέ.). Ἡ πίσω πλευρὰ εἶναι δουλεμένη μὲ ντισιλίδικο καὶ βελόνι.

8.16. Βρετ. Μ. Cat. Sc. 337. Smith 22 ἀριθ. 7 πίν. 13. Brommer PG 64 ἀριθ. 7.

Τὸ θραῦσμα, ὅπως διαπίστωσα ἀπὸ τὸ ἐκμαγεῖο του στὴν Basel, εἶναι τμῆμα ἱματίου ποὺ ἔπεφτε ἐλεύθερο ἀπὸ τὸν πήχη ἑνὸς ἀριστεροῦ χεριοῦ, λυγισμένου στὸν ἀγκῶνα, καὶ ὄχι ἀπὸ τὸν ὤμο καὶ τὸ ἐκτεινόμενο δεξιὸ χέρι ὅπως περιγράφεται ἀπὸ τὸν Smith. Στὸ ἐπάνω μέρος σώζεται τμῆμα τοῦ τόρμου γιὰ τὴν ἔνθεση τοῦ μπροστινοῦ γυμνοῦ μέρους τοῦ πήχη καί, ἀπὸ πάνω, ὀπὴ γιὰ τὴ μολυβδοχόηση. Ἡ ὀπὴ, σὲ ἀμβλεία περίπου γωνία, ἀνοίχτηκε μὲ τρυπάνι ἀπὸ δύο κατευθύνσεις. Οἱ λεπτομέρειες αὐτὲς φαίνονται καθαρὰ στὴ φωτογραφία Brommer, AM 71, 1956, 46 Beil. 31.3. Τὸ στυλ τῶν πτυχῶν στὴν ὁρατὴ, ἐξωτερικὴ, πλευρὰ τοῦ θραύσματος Brommer ὁ.π. Beil. 31.2. καὶ οἱ τεχνικὲς λεπτομέρειες γιὰ τὴν ἔνθεση καὶ τὴ μολυβδοχόηση τοῦ πρόσθετου ἄκρου τμήματος τοῦ χεριοῦ δείχνουν ὅτι τὸ θραῦσμα εἶναι μεταγενέστερο, κατὰ τὴ γνώμη μου, ρωμαϊκῶν χρόνων.

- 8.17. Μ. Ἀκρ. 1051. Smith 24 ἀριθ. 75 πίν. 14 Β. Brommer PG 74 ἀριθ. (75).

Τὸ θραῦσμα ἀποσυσχετίστηκε ἀπὸ τὸν Brommer, AM 69/70, 1954/55, 54 γιὰ στυλιστικούς λόγους, ἀλλὰ ὁ Fuchs, Gnomon 39, 1967, 159 ἐκφράζει ἀμφιβολίες. Συμφωνῶ γιὰ τὴν ἀποσυσχέτιση καὶ γιὰ τὸ λόγο ὅτι τὸ θραῦσμα αὐτὸ προέρχεται, κατὰ τὴ γνώμη μου, ἀπὸ τὴ δεξιὰ πλευρὰ τῆς μέσης ἀγάλματος ρωμαίου τηβεννοφόρου, ὅπως μᾶς δείχνει τὸ σύστημα τῶν πτυχῶν τοῦ χιτῶνα καὶ τοῦ ἱματίου, ποὺ ἐπαναλαμβάνει τὴν τυπικὴ καὶ χαρακτηριστικὴ πτύχωση τῆς toga καὶ τῆς tunica στὴ μέση τῶν ἀγαλμάτων αὐτοῦ τοῦ τύπου (βλ. πρῶχειρα F.W. Goethert, RM 54, 1939, 178 κέ. πίν. 40 κέ. H.G. Niemeyer, Studien zur statuarischen Darstellung der römischen Kaiser (1968), 40 κέ. πίν. 1 κέ.).

- 8.18. Μ. Ἀκρ. 1161. Smith 23 ἀριθ. 62 πίν. 14 Β (= ἀριθ. 117 πίν. 14 C). Brommer PG 73 ἀριθ. 62 (= 77 ἀριθ. (117.))

Στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ θραύσματος, πάνω ἀπὸ τὴν τριγωνικὴ πτυχὴ στὸ μέσο, σώζεται τμῆμα ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ σὲ συνέχεια λίγες βελονιὲς ἀπὸ τὴ βάθυνση γιὰ τὴν ἔνθεση τοῦ λαιμοῦ. Ἡ ἐργασία αὐτὴ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὸ στυλ τῶν πτυχῶν τοῦ ἐνδύματος χρονολογοῦν κατὰ τὴ γνώμη μου τὸ θραῦσμα στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια. Πρόκειται γιὰ τὸ ἀριστερὸ τμῆμα τοῦ στήθους ἀνδρικής μορφῆς. Τὸ σύστημα τῶν πτυχῶν ἐπαναλαμβάνεται σὲ γενικὲς γραμμὲς στὴν tunica τῶν τηβεννοφόρων (βλ. παραπάνω 8.17). Ἴσως καὶ αὐτὸ τὸ θραῦσμα προέρχεται ἀπὸ τὸ ἴδιο ἄγαλμα μὲ τὸ προηγούμενο.

- 8.19. Μ. Ἀκρ. 7315. Brommer PG 102 ἀριθ. 22 πίν. 148.4.

Τὸ θραῦσμα εἶναι, ὅπως σημείωσε ἤδη ὁ Marcadé, BCH 88, 1964, 640 σημ. 2, ἀριστερὸς ὤμος ποὺ καλύπτεται ἀπὸ πτυχὲς ἱματίου. Στὴν ἐσωτερικὴ πλευρὰ σώζεται μεγάλο μέρος ἀπὸ βάθυνση, ἀνοιγμένη μὲ βελόνι, γιὰ τὴν ἔνθεση τοῦ λαιμοῦ. Ξεκουφωμένη μὲ βελόνι εἶναι καὶ ἡ κάτω πλευρά. Ἴσως ὅμως δὲν πρόκειται γιὰ τόρμο ἔνθεσης τοῦ βραχίονα, γιατί ἡ βάθυνση εἶναι ὑπερβολικὰ μεγάλῃ. Γιὰ τὴ χρονολόγησή του στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια δὲν πρέπει νὰ ἔχουμε ἀμφιβολίες.

- 8.20. Μ. Ἀκρ. 1272. Smith 24 ἀριθ. 100 πίν. 14 Β. Brommer PG 76 ἀριθ. (100).

Τὸ θραῦσμα, γιὰ τὸ ὁποῖο ἐκφράστηκαν ἀμφιβολίες ἤδη ἀπὸ τὸν Smith, ἀποσυσχετίζεται ἀπὸ τὸν Brommer «wegen geringer Grösse, flauen Stils, ungewöhnlicher Einarbeitung». Πράγματι εἶναι ἄσχετο μὲ τὸν Παρθενῶνα. Δὲν πρόκειται ὅμως γιὰ σκέλος ὅπως περιγράφεται ἀπὸ τὸν Smith, ἀλλὰ γιὰ δεξιὸ βραχίονα γυναικείου ἀγάλματος, ντυμένου μὲ ἱμάτιο καὶ χειριδωτὸ χι-

τώνα. Στο κάτω μέρος σώζεται τμήμα του τόρμου για την ένθεση του γυμνού πήχη. Ἡ ἐργασία εἶναι ἀσφαλῶς μεταγενέστερη.

- 8.21. Μ. Ἀκρ. 1021. Smith 24 ἀριθ. 78 πίν. 14 B. Brommer PG 74 ἀριθ. (78).

Πτυχές ἱματίου γύρω ἀπὸ τὸν πήχη ἀριστεροῦ χεριοῦ. Τὸ μπροστινὸ μέρος τοῦ πήχη μὲ τὸ ἄκρο χέρι στερεωνόταν ἐνθετο σὲ κυκλική βάθυνση μὲ μικρὸ σιδερένιο γόμφο στὸ μέσο. Στὺλ καὶ τεχνικὲς λεπτομέρειες δείχνουν ὅτι τὸ θραῦσμα εἶναι μεταγενέστερο.

- 8.22. Μ. Ἀκρ. 938. Smith 23 ἀριθ. 68 πίν. 14 B. Brommer PG 73 ἀριθ. 68 (ἀπὸ τυπογραφικὸ λάθος σημειώνεται μὲ τὸν ἀριθμὸ 988).

Δὲν εἶχε παρατηρηθεῖ ὡς τώρα ὅτι στὴν πίσω πλευρὰ σώζεται τμήμα ἀπὸ τὸ τοίχωμα μιᾶς μεγάλης βάθυνσης ποὺ σχετίζεται μὲ τὴν ἐνθεση τοῦ λαιμοῦ. Ἡ λεπτομέρεια αὐτὴ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐργασία στὶς πτυχές καὶ τὴ λεία ἐπίδερμίδα χρονολογοῦν τὸ θραῦσμα στὰ ρωμαϊκὰ χρόνια.

- 8.23. Μ. Ἀκρ. 1264. Smith 25 ἀριθ. 132 πίν. 14 C. Brommer PG 79 ἀριθ. 132.

Πρόκειται γιὰ δεξιὸ γόνατο καὶ τμήμα τοῦ μηροῦ ποὺ καλύπτεται ἀπὸ τὴν παρυφὴ κοντοῦ ἐνδύματος. Ἡ ἐργασία στὸ ἐνδυμα, ἡ λείανση στὸ γυμνὸ τμήμα καὶ ἡ ἐξαιρετικὰ καλὴ διατήρηση τῆς ἐπίδερμίδας μᾶς ὁδηγοῦν στὸ συμπέρασμα ὅτι τὸ θραῦσμα προέρχεται ἀπὸ ἄγαλμα τῆς ρωμαϊκῆς ἐποχῆς.

- 8.24. Μ. Ἀκρ. 917. Smith 25 ἀριθ. 138 πίν. 14 C. Brommer PG 79 ἀριθ. 138.

Ἀριστερὸς γλουτὸς ὄρθιου, γυμνοῦ, ἀνδρικοῦ ἀγάλματος, τουλάχιστον φυσικοῦ μεγέθους. Ἡ ἐπίδερμίδα εἶναι τόσο λεία ὥστε τὸ θραῦσμα ἀποκλείεται νὰ προέρχεται ἀπὸ ἀετωματικὸ ἄγαλμα. Πρόκειται κατὰ τὴ γνώμη μου γιὰ μεταγενέστερο γλυπτό.

- 8.25. Μ. Ἀκρ. 1087 + 1184. Smith 24 ἀριθ. 104 πίν. 14 B. Brommer PG 76 ἀριθ. 104.

Στὸ θραῦσμα σώζεται ἡ κνήμη τοῦ δεξιοῦ ἄνετου καὶ πρὸς τὰ πίσω φερόμενου σκέλους μιᾶς μορφῆς ντυμένης μὲ χιτῶνα καὶ ἱμάτιο. Ἡ συνοπτικὴ καὶ γρήγορη ἐργασία ἰδιαίτερα στὶς πτυχές τοῦ χιτῶνα δείχνει ὅτι τὸ θραῦσμα προέρχεται ἀπὸ ἄγαλμα τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων.

- 8.26. Μ. Ἀκρ. 3067. Brommer PG 102 ἀριθ. 16 πίν. 149.1-2.

Τὸ πόδι φορεῖ κλειστὸ ὑπόδημα ἀπὸ τὸ ὁποῖο δηλώνεται πλαστικὰ τὸ κάτωμα. Στὴν κάτω πλευρὰ τῆς πλίνθου σώζεται σιδερένιο καρφὶ μολυβδοχο-

ημένο. Ἡ λεπτομέρεια αὐτὴ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ μέτρια ἐργασία πείθουν ὅτι τὸ θραῦσμα εἶναι μεταγενέστερο.

- 8.27. Μ. Ἀκρ. 1060. Smith 23 ἀριθ. 43 πίν. 14 Α. Brommer PG 70 ἀριθ. 43.

Πρόκειται κατὰ τὴ γνώμη μου γιὰ πήχη δεξιοῦ καὶ ὄχι ἀριστεροῦ χεριοῦ ὅπως ἀναφέρεται. Τὸ θραῦσμα δὲν εἶναι παρθενώνειο. Ἡ πλαστική του εἶναι σχεδὸν ἀνύπαρκτη καὶ ἡ διάβρωση ἐλάχιστη. Ἴσως δὲν εἶναι ἀπὸ ἀνδρική μορφή, ἀλλὰ ἀπὸ γυναικεία.

- 8.28. Μ. Ἀκρ. 1058. Smith 23 ἀριθ. 50 πίν. 14 Α. Brommer PG 71 ἀριθ. 50.

Ἀριστερὸς μηρὸς μὲ πουντέλλο στὴν ἐξωτερικὴ πλευρά. Ἡ πλαστική του εἶναι περιληπτική καὶ κατὰ τὴ γνώμη μου πολὺ μεταγενέστερη ἀπὸ τὸν Παρθενώνα.

- 8.29. Μ. Ἀκρ. 1022. Smith 23 ἀριθ. 69 πίν. 14 Β. Brommer PG 73 ἀριθ. 69.

Τὸ θραῦσμα ἀνήκει, νομίζω, σὲ ἄγαλμα μικροῦ σχετικὰ μεγέθους (στὴν πίσω τοῦ πλευρὰ σώζονται πλατιῆς καὶ πρόστυπες πτυχές) καὶ μεταγενέστερο.

- 8.30. Μ. Ἀκρ. 934. Prandtl, AM 33, 1908, 2 πίν. 1.1. Brommer PG 92 ἀριθ. 8.

Πρόκειται γιὰ τὴ φτέρνα δεξιοῦ ποδιοῦ. Οἱ ρασπαδιές στὴν ἐπιφάνεια καὶ ἡ ἀπουσία διάβρωσης ἀποσυσχετίζουν τὸ θραῦσμα ἀπὸ τὸν Παρθενώνα, ὅπως ἤδη σημείωσε καὶ ὁ Brommer.

- 8.31. Μ. Ἀκρ. 1112. Smith 48 ἀριθ. 357 πίν. 28. Brommer PM 137 ἀριθ. (130.

- 8.32. Μ. Ἀκρ. 2919. Smith 24 ἀριθ. 122 πίν. 14 C. Brommer PG 78 ἀριθ. (122.

Καὶ τὰ δύο θραύσματα ἔχουν ἤδη ἀποσυσχετιστεῖ ἀπὸ τὸν Παρθενώνα. Τὸ πρῶτο, ποὺ ἀποδιδόταν παλιότερα στὴ μετόπη N 17, ἀποκλείστηκε ἀπὸ τὸν Praschniker PSt. 58 γιὰτὶ οἱ λεπτομέρειές του δὲν ἀνταποκρίνονται στὸ σχέδιο τοῦ Carrey. Τὸ δεύτερο ἀποσυσχετίστηκε ἀπὸ τὸν Brommer, AM 69/70, 1954/55, 54 «wegen lebloser Falten, rauher Oberfläche und Zapfentechnik». Τὰ θραύσματα ἀναφέρονται ἐδῶ, γιὰτὶ μετὰ τὴ συγκόλλησή τους (Πί ν. 60.3) γίνεται πιά ὀλοφάνερο ὅτι δὲν ἔχουν καμιὰ σχέση μὲ τὸν Παρθενώνα. Προέρχονται ἀπὸ ἓνα ρωμαϊκὸ ἄγαλμα, πιθανότατα ἄγαλμα Ἀθηνᾶς, ποὺ πρέπει νὰ χρονολογηθεῖ τὸ νωρίτερο στὸ 2ο αἶώνα μ.Χ. «Der rätselhafte, auffallende Aufsatz an der Schulter» ποὺ σημειώνει ὁ Praschniker ὅ.π. εἶναι ἓνα μικρὸ κουλουριασμένο φίδι τῆς αἰγίδας τῆς. Μὲ παρόμοιες προεξοχές σχετίζονται ἴσως καὶ ὀρισμένα σπασίματα παρακάτω.

8.33. M. Ἀκρ. 930. Smith 25 ἀριθ. 135 πίν. 14 C. Brommer PG 79 ἀριθ. 135.

Τὸ θραῦσμα, ἀπὸ τῆ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ κορμοῦ γυναικείου ἀγάλματος ντυμένου μὲ χιτῶνα, ζωσμένο ψηλὰ κάτω ἀπὸ τὸ στήθος, καὶ μὲ ἱμάτιο, θεωρήθηκε ἀπὸ πολλοὺς παρθενώνειο καὶ μάλιστα σχετίστηκε καὶ μὲ ὀρισμένες μορφές (γνωστὲς ἢ ὑποθετικὲς) τῶν αἰτωμάτων. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὶς ἀντιρρήσεις ποὺ διατυπώθηκαν γι' αὐτὲς τὶς συσχετίσεις, τὸ θραῦσμα ἐξακολουθεῖ νὰ ἰσχύει ὡς παρθενώνειο, πιθανὸν ἀπὸ ἄγαλμα τοῦ ἀνατολικοῦ αἰτωματος (Brommer, AM 84, 1969, 113 πίν. 47.5. Berger, AntK 19, 1976, 132). Ἡ ζώνη ποὺ σώζεται στὴν μπροστινὴ πλευρά, ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ στήθος, ἀποτελεῖ ὅπωςδὴποτε μιὰ ἐνδειξη γιὰ τὴ χρονολόγηση σὲ μεταγενέστερη, ἐλληνιστικὴ τουλάχιστον, ἐποχὴ. Γιὰ τὴ χρονολόγηση αὐτὴ συνηγοροῦν καὶ οἱ συνοπτικὰ καὶ σκληρὰ δουλεμένες πτυχές τοῦ ἱματίου στὴν πίσω πλευρά. Τὰ νεροφαγώματα δείχνουν ὅτι τὸ ἄγαλμα ἦταν ἐκτεθειμένο στὸ ὕπαιθρο, ἀλλὰ τὸ στοιχεῖο αὐτὸ δὲν ἐπαρκεῖ γιὰ τὴ συσχέτιση μὲ τὸν Παρθενώνα. Στὸ ἄκρο τῶν πτυχῶν τοῦ ἱματίου στὴν μπροστινὴ πλευρὰ σώζονται ὑπολείμματα αὐλάκων πτυχῶν ποὺ δείχνουν ὅτι τὸ ἱμάτιο δὲν κατευθυνόταν πρὸς τὴν ἀριστερὴ πλευρά, ὅπως π.χ. τὸ φαντάζεται ὁ Carpenter, Hesperia 2, 1933, 56 εἰκ. 16, ἀλλὰ πρὸς τὰ κάτω, μὲ τὴν ἀναδιπλωμένη παρυφὴ ἀνάμεσα στὰ σκέλη, ὅπως π.χ. στὸν τύπο τῆς ὑστεροελληνιστικῆς Ἀφροδίτης τῆς Ἀγορᾶς S 378 καὶ τῶν σχετικῶν ἀγαλματίων βλ. τελευταῖα G. Gualandi, RA 1969, 233 κέ.

8.34. M. Ἀκρ. 7311. Brommer PG 102 ἀριθ. 23 πίν. 148.3.

8.35. M. Ἀκρ. 3205. Smith 24 ἀριθ. 115 πίν. 14 C. Brommer PG 77 ἀριθ. 115.

Τὰ δύο αὐτὰ κομμάτια, δεξιὸ στήθος καὶ τμήμα ἀπὸ τὴν πλάγια δεξιὰ πλευρὰ τοῦ κορμοῦ, συγγενεύουν πολὺ μεταξύ τους, ὅπως δείχνουν οἱ χαρακτηριστικὲς Liegefalten ποὺ ἐπαναλαμβάνονται σὲ πολλὰ σημεῖα τους. Προέρχονται ἴσως ἀπὸ τὸ ἴδιο ἄγαλμα, τὸ ὁποῖο ὁμως δύσκολα θὰ μπορούσε νὰ χρονολογηθεῖ στὸν 5ο αἰῶνα.

8.36. M. Ἀκρ. 1018. Smith 24 ἀριθ. 94 πίν. 14 B. Brommer PG 75 ἀριθ. 94.

Τὸ θραῦσμα αὐτὸ (στὸν πίνακα τοῦ Smith εἶναι ἀνάποδα τοποθετημένο) προέρχεται ὅπως ἤδη παρατήρησε ὁ Brommer ἀπὸ ἀνάγλυφο. Ἡ πίσω πλευρὰ εἶναι δουλεμένη μὲ ντισιλίδικο. Τὸ πάχος τῆς πλάκας εἶναι 11 ἐκ.

8.37. Μιὰ ἀπὸ τὶς ἀπίθανες συσχετίσεις μὲ τὰ αἰτώματα τοῦ Παρθενώνα ποὺ προτάθηκαν εἶναι καὶ ἡ ἀπόδοση ἑνὸς καθιστοῦ γυναικείου ἀγάλματος ἀπὸ τὴν περιοχὴ τοῦ Ὀλυμπίου ποὺ πρότεινε ὁ Ἀ. Φιλαδελφεύς. Ὁ Brommer PG 99 ἀριθ. 13 τὴν ἀπορρίπτει ἀσυζητητί. Γιὰ τὴν ἀπόδοση βλ. καὶ A. Philadel-

pheus, *Monuments of Athens* (1934), 144 με ἀπεικόνιση τοῦ ἀγάλματος δίπλα στὴν καθιστὴ μορφή Μ. Ἀκρ. 1363. Τὸ ἄγαλμα ποὺ βρίσκεται ἀκόμα στὸν περίβολο τοῦ Ὀλυμπείου εἶναι, ὅπως διαπίστωσα, Κυβέλη. Σώζονται ὑπολείμματα τοῦ λιονταριοῦ δίπλα στὸ δεξιὸ σκέλος τῆς θεᾶς. Τὸ ἄγαλμα ποὺ ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὸν τύπο τῆς Κυβέλης τοῦ Ἀγορακρίτου εἶναι ἴσως ἐπανάληψη τοῦ 4ου αἰώνα.

8.38. Μ. Ἀκρ. 3679. Smith 46 ἀριθ. 247 πίν. 26. Brommer PM 131 ἀριθ. (20).

8.39. Μ. Ἀκρ. 1131. Smith 48 ἀριθ. 352 πίν. 28. Brommer PM 137 ἀριθ. (125).

Τὰ θραύσματα τὰ ἀποσυσχέτισαν ἀπὸ τὶς μετόπες ὁ Praschniker PSt. 68 καὶ ὁ Brommer, *JdI* 75, 1960, 40 ἀριθ. 2 καὶ 3, γιὰ τὸ μέγεθός τους δείχνει ὅτι προέρχονται ἀπὸ μορφές πολὺ μεγαλύτερες ἀπὸ τὶς μορφές τῶν μετοπῶν. Ὁ Brommer ποὺ ἐπισημαίνει καὶ τὶς διαφορὲς τοῦ στῦλ ἀπὸ τὰ γλυπτὰ τοῦ Παρθενώνα κάνει διάφορες σκέψεις γιὰ τὴν ἀναγνώρισή τους. Ὅπως διαπίστωσα, στὸ θραῦσμα 3679 σώζεται τμῆμα τοῦ ἀριστεροῦ στήθους μετὰ τὴν θηλή καθὼς καὶ μέρος ἀπὸ τὸ γένι μιᾶς μεγάλης σὲ μέγεθος μορφῆς. Τὸ δεύτερο θραῦσμα 1131 σώζει τμῆμα τοῦ δεξιοῦ στήθους μετὰ μέρος ἀπὸ τὴν θηλή καθὼς καὶ τμήματα ἀπὸ τὸ γένι καὶ τὸ μουστάκι τῆς ἴδιας μορφῆς. Πλὴν στὸ μουστάκι ἀρχίζει σὲ βαθύτερο ἐπίπεδο ἢ κοιλότητα τοῦ στόματος (γιὰ τὴ σωστὴ τοποθέτηση στὸν πίνακα τοῦ Smith πρέπει νὰ στρίψουμε τὸ θραῦσμα κατὰ 90° πρὸς τὰ ἀριστερά). Τὰ δύο κομμάτια προέρχονται ἀπὸ ἓνα ἄγαλμα Σειληνοῦ ποὺ τὸ μοτίβο του μπορεῖ νὰ ἀναπαρασταθεῖ κατὰ τὸ μοτίβο τοῦ Σειληνοῦ-ἄτλαντα τοῦ Διονυσιακοῦ θεάτρου (R. Helbig, *Das Dionysos-Theater in Athen II. Die Skulpturen vom Bühnenhaus* (1935), 9 κέ. πίν. 1), ἀλλὰ ἡ ἐργασία εἶναι διαφορετικὴ. Στὰ γυμνὰ τμήματα τῶν θραυσμάτων τῆς Ἀκρόπολης ὑπάρχει ράσπα, τὸ γένι καὶ τὸ μουστάκι εἶναι δουλεμένα μετὰ τὸ γλωσσάκι, πιὸ προσεκτικὰ στὶς ἀπολήξεις καὶ πολὺ συνοπτικὰ στὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τους. Ἔτσι, δίνεται ἡ ἐντύπωση ὅτι οἱ λεπτομέρειες αὐτὲς ἔμειναν ἡμίεργες. Ἡ προέλευση τῶν θραυσμάτων ἀπὸ τὸ θέατρο τοῦ Διονύσου εἶναι πολὺ πιθανή. Ἦδη κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἀνασκαφῆς τοῦ θεάτρου ὀρισμένα γλυπτὰ μεταφέρονταν στὴν Ἀκρόπολη. Πρβ. Α. Ρουσόπουλος, *ΑΕ* 1862, 136, ὅπου ἀναφέρεται ἓνας «γενναῖος βραχίων» ποὺ πιθανὸν ἀνήκε κατὰ τὸν Ρουσόπουλο στὸν Σειληνὸ-ἄτλαντα Helbig ὁ.π. πίν. 1.

8.40. Μ. Ἀκρ. 1125. Smith 49 ἀριθ. 378 πίν. 29. Brommer PM 138 ἀριθ. (151).

8.41. Μ. Ἀκρ. 1126. Smith 49 ἀριθ. 379 πίν. 29. Brommer PM 138 ἀριθ. (152).

Ὁ Praschniker PSt. 83 περιγράφοντας τὸ θραῦσμα 1125 (κορμὸς καὶ δεξιὸς βραχίονας ἀνδρικῆς μορφῆς καθισμένης σὲ θρόνο ἀπὸ τὸν ὁποῖο σώζεται μέρος τοῦ ἐρεισίνωτου ἀριστερὰ) σημειώνει ὅτι «die Zugehörigkeit zu den

Parthenonmetopen nicht unbedingt gesichert erscheint». Παρά τούς δισταγμούς του ὁμως κάνει στὴ σελ. 131 ὁρισμένους σκέψεις σὲ σχέση μετὰ τὴς βόρειας πλευρᾶς. Τὶς ἀμφιβολίες τοῦ Praschniker δέχεται καὶ ὁ Brommer. Γιὰ τὸ δεύτερο θραῦσμα ὁ Praschniker PSt. 85 εἶναι κατηγορηματικὸς καὶ τὸ διαγράφει ἀπὸ τὰ θραύσματα τῶν μετοπῶν. Ὁ Brommer PM 103 ὥστόσο συζητᾷ τὴν πιθανότητα ἀπόδοσης τοῦ θραύσματος στὴ μετόπη N 17 ποὺ ὑποστήριξε ὁ Ducati, Rend. Bologna 1939/40,87. Στὸ θραῦσμα σώζεται τὸ ἐπάνω μέρος ἀνδρικοῦ κορμοῦ κατενώπιον μετὰ ἱμάτιο ποὺ καλύπτει τὸν ἀριστερὸ ὤμο καὶ τὸ χέρι.

Τὰ θραύσματα 1125 καὶ 1126 σχετίζονται ὡς πρὸς τὸ μέγεθος καὶ τὰ ἄλλα ἐξωτερικὰ χαρακτηριστικά τους (τὸ πάχος τῆς πλάκας στὸ 1125 εἶναι ἐπίσης 13 ἐκ. καὶ ὄχι 11 ὅπως σημειώνει ὁ Praschniker), ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς τὸ στυλ, μετὰ ὁρισμένα θραύσματα ἀναγλύφων τοῦ 2ου μ.Χ. αἰῶνα στὸ Ἐθνικὸ Μουσεῖο (Svoronos, AthNM 649 κέ. ἀριθ. 391-393 πίν. 166-168. Πρβ. Brommer PM 147 ἀριθ. (245)). Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ θραύσματα 1125-1126 μετὰ τὶς ἐπιμέρους ὁμάδες τῶν ρωμαϊκῶν ἀναγλύφων τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου σχετίζονται καὶ ἄλλα κομμάτια τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκρόπολης, πρβ. π.χ. O. Walter, Beschreibung der Reliefs im kleinen Akropolismuseum (1923), ἀριθ. 429.

8.42. Μ. Ἀκρ. 809. Smith 49 ἀριθ. 374 πίν. 29. Brommer PM 138 ἀριθ. 147.

Δὲν πρόκειται γιὰ δεξιὸ βραχίονα ὅπως ὑποθέτει ὁ Smith, ἀλλὰ γιὰ κνήμη δεξιοῦ ποδιοῦ, λυγισμένου στὸ γόνατο, ἐνὸς ἀγαλματίου παιδικῆς μορφῆς ποὺ κάθεται κατάχαμα μετὰ τὸ δεξιὸ σκέλος ἀκουμπισμένο μετὰ τὴν ἐξωτερικὴ πλευρὰ ἐπάνω σὲ μιὰ πλίνθο ὕψους 7-8 ἐκ. Ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν κνήμη σώζεται τὸ πλάγιο τοίχωμα τῆς πλίνθου μετὰ βελονιές καὶ ὑπολείμματα ἀπὸ μικρὸ τόρμο.

ΕΠΙΜΕΤΡΟ

Η ΠΑΡΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΓΕΝΝΗΣΗΣ ΤΗΣ ΑΘΗΝΑΣ ΤΟΥ ΠΡΟΣΤΟΜΙΑΙΟΥ ΤΗΣ ΜΑΔΡΙΤΗΣ

Οί περισσότερες από τις προσπάθειες που έγιναν ως τώρα για την αναπαράσταση του μεσαίου τμήματος του ανατολικού αετώματος του Παρθενώνα βασίστηκαν στην ανάγλυφη παράσταση του προστομιαίου της Μαδρίτης (Π ί ν. 68-71), που θεωρήθηκε ότι αποδίδει στο σύνολό της ή τουλάχιστο σε ένα τμήμα της τη σύνθεση του μέσου του αετώματος (βλ. σχετικά Brommer AM 73, 1958, 112 κέ. και PG 108 κέ. αριθ. 10). Οί τρεις Μοῖρες, ὁ Ἥφαιστος καὶ ὁ Δίας αὐτῆς τῆς παράστασης μᾶς παραδίδονται ἐπίσης στὰ ἀνάγλυφα τοῦ Tegel (Amelung EA 2988, 2989, 2990), ἐνῶ στὸ Μουσεῖο τῶν Θερμῶν σώζεται ἓνα μικρὸ θραῦσμα ἀναγλύφου μὲ τὴν κεφαλὴ τῆς Κλωθοῦς (Hauser, ÖJh 6, 1903, 101 εἰκ. 49).

Γιὰ τὰ ζητήματα ποὺ σχετίζονται μὲ τὴν παράσταση τῆς γέννησης τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ προστομιαίου τῆς Μαδρίτης καὶ τῶν ἀναγλύφων τοῦ Tegel εἶναι σημαντικὰ ἑπτὰ μικρὰ θραύσματα ἀναγλύφων πινάκων μὲ τὴν ἴδια παράσταση (Π ί ν. 61, 63, 64, 65) ποὺ ἀναγνώρισα πρὶν ἀπὸ μερικὰ χρόνια στὴν ἀποθήκη τοῦ Μουσείου τοῦ Πειραιᾶ. Στὰ θραύσματα αὐτά, ποὺ προέρχονται ἀπὸ τρεῖς πίνακες ὁμοίους ἀκριβῶς μὲ τοὺς ἄλλους πίνακες τοῦ εὐρήματος τοῦ Πειραιᾶ (βλ. σχετικά Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, Νεοαττικά. Οἱ ἀνάγλυφοι πίνακες ἀπὸ τὸ λιμάνι τοῦ Πειραιᾶ, 1979), σώζονται ἀποσπασματικὰ ὅλες οἱ μορφές τῆς παράστασης τοῦ προστομιαίου. Τὰ θραύσματα, ποὺ χωρὶς καμιὰ ἀμφιβολία περιλαμβάνονται στὸ εὔρημα τοῦ Σταυρόπουλλου, ἀναφέρονται σύντομα στὴ διατριβὴ τῆς Στεφανίδου-Τιβερίου ὁ.π. 5, 39 ἀριθ. 56-62 Τ. Στὰ θραύσματα ἀναφέρεται καὶ ὁ Berger, Geburt der Athena, 48.

Ι. Ἀπὸ ἓνα πίνακα (Π ί ν. 62) ποῦ, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, εἶχε τὶς συνήθεις διαστάσεις τῶν πινάκων τοῦ Πειραιᾶ, προέρχονται τὰ θραύσματα 2065 καὶ 2073 (Π ί ν. 61.1-2). Τὸ 2065 εἶναι ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ πίνακα. Πάνω ἀπὸ ἓνα ἀναβαθμὸ ὕψους 6.3 ἐκ. σώζεται ἡ μακριὰ πλευρὰ ἐνὸς προοπτικὰ εἰκονιζόμενου ὑποποδίου ὕψους 4.7 ἐκ., πάνω στὸ ὁποῖο πατοῦν τὰ πόδια μιᾶς καθιστῆς μορφῆς. Τὸ ἄκρο ἀριστερὸ πόδι σώζεται ὁλόκληρο ἀπὸ

τὸ κάτω μέρος τῆς κνήμης, ἐνῶ ἀπὸ τὸ δεξιὸ σῶζονται μόνον ἴχνη ἀπὸ τὰ δάχτυλα καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ μεταταρσίου. Ἡ μορφὴ φοροῦσε σανδάλια μὲ πλαστικὰ δηλωμένα τὰ καττύματα. Στὸ ἀνώτατο σωζόμενο τμήμα τοῦ προβαλλόμενου ἀριστεροῦ ποδιοῦ διακρίνονται κάποια μικροσπασίματα ποὺ συμπίπτουν μὲ τὴν παρυφὴ τοῦ ἐνδύματος. Δεξιότερα, σὲ μικρὴ ἀπόσταση, σῶζεται τὸ ἀνεμιζόμενο ἄκρο ἀπὸ τὸ ἐνδυμα μιᾶς δεύτερης μορφῆς.

Ἀπὸ τὴ σύγκριση αὐτῶν τῶν λεπτομερειῶν μὲ τὶς ἀντίστοιχες λεπτομέρειες τῆς παράστασης τοῦ προστομιαίου βεβαιωνόμαστε ὅτι τὰ πόδια ποὺ πατοῦν στὸ ὑποπόδιο ἀνήκουν στὴ μορφὴ τοῦ Δία, ἐνῶ τὸ ἄκρο τοῦ ἐνδύματος δεξιὰ, στὸν πέπλο τῆς Ἀθηνᾶς. Τὸ θραῦσμα 2065 ἔχει μῆκος 40 ἐκ. καὶ ὕψος 32.9 ἐκ. Τὸ πάχος τῆς πλάκας εἶναι 11 ἐκ. Στὴν κάτω πλευρὰ τοῦ θραύσματος σῶζεται ἡ ἀρχὴ μιᾶς πλατιᾶς ταινίας ποὺ ἀποτελοῦσε τὸ κάτω πλαίσιο τοῦ πίνακα. Ἡ πίσω πλευρὰ εἶναι δουλεμένη μὲ βελόνι.

Τὴν ἴδια ἀκριβῶς κατεργασία στὴν πίσω πλευρὰ παρουσιάζει καὶ τὸ θραῦσμα 2073, στὸ ὁποῖο σῶζεται τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ κορμοῦ καὶ ἡ κεφαλὴ τῆς Νίκης, ἀκριβῶς στὸν τύπο τῆς Νίκης ποὺ στὸ προστομιαῖο πετὰ ἀνάμεσα στὸν Δία καὶ τὴν Ἀθηνᾶ κρατώντας στὰ χέρια τῆς ἓνα στεφάνι. Ἀπὸ τὸ στεφάνι σῶζεται ἓνα τμήμα, ἐνῶ πίσω ἀπὸ τὴν κεφαλὴ τῆς Νίκης διακρίνει κανεῖς ἓνα μέρος ἀπὸ τὴν ἀριστερὴ φτερούγα μὲ ἐγγάρακτα δηλωμένα τὰ πτίλα. Τὸ πρόσωπο καὶ ὅλο σχεδὸν τὸ σωζόμενο τμήμα τοῦ κορμοῦ τῆς Νίκης εἶναι διαβρωμένα ἀπὸ τὴ θάλασσα. Τὸ θραῦσμα 2073 εἶναι σημαντικό γιατί σῶζει σὲ ὅλο του τὸ ὕψος τὸ ἐπάνω πλαίσιο τοῦ πίνακα (ταινία, λέσβιο κυμάτιο καὶ ἀπὸ κάτω κοῖλο περιθώριο), ποὺ εἶναι ὅμοιο μὲ τὸ πλαίσιο ὀρισμένων ἄλλων πινάκων τοῦ Πειραιᾶ. Τὸ πάχος τῆς πλάκας ποικίλλει ἀπὸ 9.5 ἕως 11.5 ἐκ. Ἡ μικρὴ αὐξομείωση τοῦ πάχους σὲ σχέση μὲ τὸ πάχος τῆς πλάκας στὸ θραῦσμα 2065 δὲν ἀποτελεῖ ἐμπόδιο γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν δύο θραυσμάτων στὸν ἴδιο πίνακα, γιατί οἱ πλάκες τῶν πινάκων τοῦ Πειραιᾶ, αὐτὲς ποὺ εἶναι δουλεμένες μὲ χοντρὸ βελόνι στὴν πίσω τους πλευρὰ, δὲν παρουσιάζονται ἰσόπαχες σὲ ὅλα τους τὰ σημεῖα.

II. Ἀπὸ ἓνα δεύτερο πίνακα ποὺ τὸ μῆκος του σύμφωνα μὲ τὴν ἀναπαράσταση (Π ί ν. 66) ἦταν 1.35 μ. προέρχονται τὰ θραύσματα 2061, 2049, 2038 καὶ 2084 (Π ί ν. 63.1-3, 64.1-2, 65.1). Γιὰ τὴν ἀπόδοση τῶν θραυσμάτων στὸν ἴδιο πίνακα ἐνδεικτικὰ εἶναι τὸ πάχος τῆς πλάκας γύρω στὰ 12 ἐκ. καὶ ἡ ἐργασία μὲ τὸ βελόνι στὴν πίσω πλευρὰ. Περιγραφή τῶν θραυσμάτων:

1. Ἀριθ. 2061. Μῆκος 88.5 ἐκ., ὕψος 31 ἐκ. Στὸ τμήμα αὐτὸ ποὺ συγκροτήθηκε ἀπὸ τέσσερα μικρότερα θραύσματα σῶζεται ἐν μέρει τὸ πλαίσιο τῆς ἐπάνω πλευρᾶς καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ πλάγιου ἀριστεροῦ πλαισίου στὴν ἐσωτερικὴ γωνία τοῦ πίνακα. Ἀπὸ τὴν ἀνάγλυφη παράσταση διακρίνεται τὸ περίγραμμα τῆς κεφαλῆς, ὁ λαιμὸς καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ στήθους τῆς μεσαίας Μοίρας, τῆς

Λάχεσης, καθώς και ή κεφαλή με τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ κορμοῦ τῆς Ἀτρόπου, ποὺ εἰκονίζεται γυρισμένη πρὸς τὰ δεξιὰ, ἀντίθετα μετὰ τῇ Λάχεση ποὺ ἔβλεπε κατευθεῖαν ἔμπρός. Ἀνάμεσά τους καὶ στὸ ὕψος τῶν κεφαλῶν σώζεται τὸ ἄκρο δεξιὸ χέρι τῆς Λάχεσης ποὺ ἐτοιμαζόταν νὰ τραβήξει ἕναν ἀπὸ τοὺς λαχνούς, ποὺ τοὺς κρατοῦσε μετὰ τὸ ἀριστερὸ χέρι.

2. Ἀριθ. 2049. Μῆκος 20 ἐκ., ὕψος 8 ἐκ. Στὸ θραῦσμα αὐτὸ σώζεται ἕνα τμήμα ἀπὸ τὴ μέση τοῦ κορμοῦ τῆς Κλωθοῦς καὶ εἰδικότερα τὸ κάτω μέρος τοῦ ἀποπτύγματος, ὁ κόλπος καὶ οἱ πτυχές τοῦ πέπλου στὴν κοιλιά, καθώς καὶ τὸ ἐπάνω μέρος τοῦ πήχη τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ.

3. Ἀριθ. 2084. Μῆκος 1.06 μ., ὕψος 25.5 ἐκ. Στὸ θραῦσμα, ποὺ ἀποτελέστηκε ἀπὸ δύο μικρότερα τεμάχια, σώζονται ἀπὸ ἀριστερὰ πρὸς τὰ δεξιὰ: ἕνα μικρὸ μέρος ἀπὸ τὸ βράχο ποὺ καθόταν ἡ Κλωθὴ καθώς καὶ λίγες πτυχές ἀπὸ τὸ κάτω μέρος τοῦ ἐνδύματός της, τὸ κάτω μέρος τῶν σκελῶν μετὰ τὸ ἐνδυματὴ τῆς Λάχεσης καί, δεξιότερα, τὸ κατώτερο τμήμα τοῦ σώματος τῆς Ἀτρόπου. Ἀκόμα πιὸ δεξιὰ διακρίνεται τὸ μπροστινὸ μέρος τοῦ ἄκρου δεξιοῦ ποδιοῦ μιᾶς τέταρτης μορφῆς ποὺ ἔρχεται ἀντιμέτωπη στὴν Ἀτροπο. Ἡ μορφή αὐτή, ἀπὸ τὴν ὁποία προέρχεται καὶ τὸ ἐπόμενο θραῦσμα 2038, εἶναι ὁ Ἡφαιστος, ὁ ὁποῖος στὸ πειραϊκὸ ἀνάγλυφο ἀποχωρίζεται ἀπὸ τὴν παράσταση τοῦ Δία, τῆς Νίκης καὶ τῆς Ἀθηνᾶς, κλείνοντας ἀπὸ τὰ δεξιὰ τὴν παράσταση τῶν τριῶν Μοιρῶν. Οἱ τέσσερις μορφές πατοῦν πάνω σὲ ἕνα ἀναβαθμὸ ὕψους 5-5.5 ἐκ., κάτω ἀπὸ τὸν ὁποῖο συνεχίζεται ἡ ταινία τοῦ κάτω πλαισίου τοῦ πίνακα.

4. Ἀριθ. 2038. Μῆκος 45.5 ἐκ., ὕψος 17.5 ἐκ. Τὸ θραῦσμα ἀποτελέστηκε ἀπὸ δύο κομμάτια. Ἡ συσχέτισή του μετὰ τὰ ὑπόλοιπα θραύσματα αὐτοῦ τοῦ πίνακα εἶναι βέβαιη, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὸ πάχος τῆς πλάκας, τὰ νερά τοῦ μαρμάρου καὶ τὴν κατεργασία στὴν πίσω πλευρά. Στὴ δεξιὰ πλευρὰ σώζεται ὁ κρόταφος τοῦ πίνακα μετὰ τὸ κυμάτιο τοῦ πλαισίου σπασμένο. Ἀπὸ τὴ μορφή τοῦ Ἡφαιστού σώζονται τὸ τμήμα τοῦ κορμοῦ ἀπὸ τὸ στῆθος ὡς τὴν ἀρχὴ τῶν μηρῶν, καθώς καὶ ἕνα μέρος ἀπὸ τὸ ἐνδυμα γύρω ἀπὸ τὸν πήχη τοῦ ἀριστεροῦ χεριοῦ. Ὁ Ἡφαιστος εἰκονίζεται ἀκριβῶς στὸν τύπο τοῦ θεοῦ τῶν ἀναγλύφων τῆς Μαδρίτης καὶ τοῦ Tegel. Κατευθύνεται πρὸς τὰ ἀριστερά, κρατᾷ στὸ ἀριστερὸ χέρι τὸν στείλεο τοῦ πέλεκη καὶ λυγίζει τὸ δεξιὸ στὸν ἀγκῶνα. Τὰ δάχτυλα τοῦ δεξιοῦ χεριοῦ μπλέκονται ἀνάμεσα στὶς κάθετες πτυχές τοῦ ἱματίου τῆς Ἀτρόπου, πάνω στὸ ὁποῖο προβάλλονται ὁ δείκτης καὶ ἐνμέρει ὁ ἀντίχειρας, ἐνῶ τὰ ὑπόλοιπα δάχτυλα κρύβονται ἀπὸ τὶς πτυχές.

III. Τὸ θραῦσμα 2037 Πί ν. 65.2 (μῆκος 21.5 ἐκ., ὕψος 20.5 ἐκ.) προέρχεται ἀπὸ ἕνα τρίτο πίνακα ποὺ εἰκόνιζε ἐπίσης τὶς τρεῖς Μοῖρες καὶ τὸν Ἡφαιστο (Πί ν. 67). Σώζεται τὸ δεξιὸ χέρι τοῦ θεοῦ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ

πήχη και ένα τμήμα από το ιμάτιο της Ἀτρόπου, πού πέφτει από το ἄριστερό της χέρι. Στο θραῦσμα αὐτό, ἀντίθετα μετὰ τὸ προηγούμενο 2038, τὸ ἄκρο χέρι τοῦ Ἡφαίστου προβάλλεται ἐπάνω στὸ ιμάτιο τῆς Ἀτρόπου ἔτσι ὥστε φαίνονται ὅλα τὰ δάχτυλα. Τὸ θραῦσμα σώζει ἐπίσης καὶ τὰ χέρια αὐτῆς τῆς Μοίρας. Μετὰ τὸ ἄριστερό χέρι ἡ Ἀτροπος κρατᾷ μιὰ μικρὴ, στρογγυλὴ, χαμηλὴ πυξίδα, ἐπάνω ἀπὸ τὴν ὁποία σώζονται τὰ ἄκρα ἀπὸ τὰ τέσσερα δάχτυλα τοῦ δεξιοῦ της χεριοῦ. Ἡ λεπτομέρεια αὐτὴ πού γίνεται γιὰ πρώτη φορὰ γνωστὴ (τὸ ἀνάγλυφο τοῦ Tegel καὶ τὸ προστομιαῖο τῆς Μαδρίτης εἶναι ἀκρωτηριασμένα σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο) εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὴ, γιατί συμπληρώνει τὴν εἰκονογραφία τῆς Ἀτρόπου.

Δυὸ λόγια γιὰ τὴ σχεδιαστικὴ ἀποκατάσταση τῶν πινάκων I, II καὶ III. Ὁ πίνακας τῶν Μοιρῶν καὶ τοῦ Ἡφαίστου II βγαίνει, σύμφωνα μετὰ τὴ συμπλήρωση, 1.35 μ. σὲ μῆκος. Ἡ διάσταση αὐτὴ εἶναι κατὰ τι μεγαλύτερη ἀπὸ τὸ μέσο μῆκος τῶν πινάκων τοῦ Πειραιᾶ πού εἶναι 1.30 μ., ἀλλὰ δὲν ἀποκλείεται καὶ κάποιο μικρὸ λάθος 1 ἢ 2 ἐκ. στοὺς ὑπολογισμοὺς μας. Ὡστόσο ὑπάρχουν καὶ πίνακες πού ἔχουν ἀκόμη μεγαλύτερο μῆκος (βλ. σχετικὰ Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου ὁ.π. 45). Ὁ πίνακας I μετὰ τρεῖς μορφές ἀντὶ γιὰ τέσσερις, ἀλλὰ μετὰ πλαίσιο στὸ ἐπάνω μέρος ὕψους 15 ἐκ. ἀντὶ τῶν 12.5 ἐκ. πού ἔχει ὁ πίνακας τῶν Μοιρῶν καὶ τοῦ Ἡφαίστου, εἶχε μῆκος σύμφωνα μετὰ τὴν ἀναπαράσταση 1.30 μ. Ἐπειδὴ οἱ μορφές καταλάμβαναν μικρότερη ἑκταση ἀπὸ ὅσο οἱ μορφές τοῦ πίνακα II θὰ πρέπει νὰ δεχτοῦμε ὅτι τὸ σύστημα τῆς ταινίας καὶ τῶν κυματίων τῆς ἐπάνω πλευρᾶς συνεχιζόταν τὸ ἴδιο καὶ στοὺς κροτάφους, μετὰ κάποια ἴσως μικρὴ διαφορὰ στὸ πλάτος, ὅπως π.χ. συμβαίνει στὸν πίνακα M 1 τῶν Χαρίτων (Στεφανίδου-Τιβερίου ὁ.π. 25 κέ. πίν. 25). Ὁ πίνακας III συμπληρώθηκε μετὰ βάση τὴν ἀποκατάσταση τοῦ πίνακα I.

Πρὶν προχωρήσουμε στὴν ἐξέταση γενικότερων ζητημάτων τῆς παράστασης θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθοῦμε σύντομα στὴ σχέση τῶν νέων θραυσμάτων τοῦ Πειραιᾶ μετὰ τὸ προστομιαῖο τῆς Μαδρίτης (Π ί ν. 68-71), τὰ ἀνάγλυφα τοῦ Tegel καὶ τὸ θραῦσμα τοῦ Μουσείου Θεσμῶν. Γιὰ τὴν προέλευση τοῦ προστομιαίου ἀπὸ τὴν Ἀθήνα συνηγοροῦσε ὡς τώρα, πέρα ἀπὸ τὴ γενικὴ ἐνδειξη τοῦ στύλ, ἡ ἐξακρίβωση ὅτι τὸ μάρμαρο εἶναι πεντελικό. Τὰ θραύσματα τοῦ Πειραιᾶ μᾶς δείχνουν ὅτι καὶ ἡ παράσταση περιλαμβανόταν στὸ ρεπερτόριο τῶν θεμάτων πού ἀντιγράφονταν ἀπὸ τοὺς καλλιτέχνες τῶν νεοαττικῶν ἐργαστηρίων τῆς Ἀθήνας τοῦ 2ου αἰῶνα μ.Χ. Ἐνισχυτικὴ γιὰ τὴ συσχέτιση τοῦ προστομιαίου τῆς Μαδρίτης μετὰ τὰ ἀθηναϊκὰ ἐργαστήρια εἶναι καὶ ἡ διαπίστωση ὅτι τὸ εὔρημα τοῦ Πειραιᾶ περιεῖχε ἐπίσης ὀρισμένα μνημεῖα αὐτοῦ τοῦ εἴδους (putealia). Ὅρισμένα θραύσματα πού βρίσκονται στὸ Μουσεῖο τοῦ Πειραιᾶ καὶ πού ἀνήκουν σὲ προστομιαῖα, ἀκόσμητα ἢ διακο-

σμημένα με έλικοειδείς ραβδώσεις, είναι έξακριβωμένο ότι συμπεριλαμβάνονταν στο εύρημα, όπως συμπεραίνουμε από τη χαρακτηριστική τους διάβρωση, τη σύντομη αναφορά του Karo AA 1931, 224 «Reste von Statuen, Altären und ähnliches sind spärlich» και κυρίως τη φωτογραφία που δημοσιεύει το ILN, 31 Ιανουαρίου 1931, σελ. 165 (δεύτερη από τα αριστερά). Πρβ. Στεφανίδου-Τιβερίου ό.π. 51 σημ. 6.

Τα θραύσματα όμως του Πειραιά παρουσιάζουν σε σύγκριση με το προστομιαίο της Μαδρίτης, όσο μπορεί να κρίνει κανείς από τις φωτογραφίες του έκμαγείου της Basel (Πί ν. 68-71) που δημοσιεύουμε με την άδεια του κ. E. Berger, αρκετές διαφορές. Στο θραύσμα 2037 του πίνακα III είναι διαφορετικές οι πτυχές του τμήματος του ιματίου της Ατρόπου που πέφτει από το αριστερό της χέρι. Η πτύχωση στο θραύσμα του Πειραιά είναι πλουσιότερη και πιο σύνθετη, με αναδιπλώσεις στην παρυφή, που στο ανάγλυφο της Μαδρίτης αποδίδονται άπλοποιημένες, άτονες και μάλιστα μόνον από τη μία μεριά.

Με τα θραύσματα του πίνακα II οι διαφορές είναι φανερές στην απόδοση των λεπτομερειών του γυμνού σώματος του Ήφαιστου, που αποδίδονται καθαρότερες και περισσότερο τονισμένες. Και οι πτυχές του ενδύματος που τυλίγεται γύρω στο αριστερό χέρι του θεού είναι πλουσιότερες και πιο αναλυτικά δοσμένες. Πλουσιότερη πτύχωση και προσεχτικότερη εργασία δείχνουν επίσης τα ενδύματα της Κλωθοῦς και της Λάχησης, στο μικρό τμήμα τους που σώζεται στο θραύσμα 2084, κυρίως όμως το κάτω μέρος από το χιτώνα της Ατρόπου, που η πτύχωσή του στο ανάγλυφο της Μαδρίτης έχει αποδοθεί άτονα και έντελως συνοπτικά. Γενικά στα ανάγλυφα του Πειραιά έχει δοθεί, όπως φαίνεται, ιδιαίτερη έμφαση στις φωτοσκιάσεις που δίνει η πλούσια και αναλυτική πτύχωση, στοιχεία που στο προστομιαίο της Μαδρίτης είναι πολύ μετριασμένα. Χαρακτηριστικό για το στυλ των θραυσμάτων του Πειραιά είναι το θραύσμα από τον κορμό της Κλωθοῦς 2049. Διαφορές διαπιστώνονται και στην απόδοση των μαλλιών της Ατρόπου (θραύσμα 2061), στα όποια κυριαρχεί έντονη γραμμικότητα. Κάποιες διαφορές παρατηρούνται, τέλος, και στις λεπτομέρειες της μακριᾶς πλευρᾶς του υποποδίου του Δία (θραύσμα 2065). Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να πούμε ότι το προστομιαίο της Μαδρίτης σε σχέση με τα πειραϊκά ανάγλυφα υστερεί ως προς την ποιότητα της εργασίας, αλλά πολύ περισσότερο χαρακτηριστικές είναι οι στυλιστικές τους διαφορές. Αὐτὲς ὁμως σχετίζονται, ἴσως καὶ με τὴ χρονολογία τῶν δύο μνημείων. Τὸ προστομιαίο τῆς Μαδρίτης εἶναι πιθανὸν παλιότερο.

Γιὰ τὴ σύγκριση τῶν θραυσμάτων τοῦ Πειραιᾶ με τὰ ανάγλυφα τοῦ Tegel θὰ πρέπει νὰ ἀφήσουμε κατὰ μέρος τὸ ανάγλυφο τοῦ Δία EA 2988, γιατί τὸ

ἄριστερό πόδι τοῦ θεοῦ καὶ τὸ τμήμα τοῦ ὑποποδίου ποὺ σώζονται στὸ θραῦσμα 2065, εἶναι στὸ ἀνάγλυφο τοῦ Tegel συμπληρωμένα. Ἐν καὶ τὰ σωζόμενα ὑπολείμματα τοῦ ὑποποδίου παρουσιάζουν κάποια ὁμοιότητα μετὰ τὶς ἀντίστοιχες λεπτομέρειες τοῦ ὑποποδίου τοῦ προστομιαίου, ἡ μορφή τοῦ θεοῦ διαφέρει τόσο στὴν ἀπόδοση τῶν γυμνῶν τμημάτων τοῦ κορμοῦ ὅσο καὶ στὴν ἐργασία τοῦ ἱματίου τοῦ Δία τῆς Μαδρίτης. Οἱ φόρμες τοῦ Δία Tegel εἶναι ἀπλούστερες καὶ κάπως ἄτονες, ἐνῶ οἱ πτυχές τοῦ ἱματίου στὴ μέση τῆς μορφῆς συνθέτουν ἀπλοποιημένο σύστημα καὶ φωτοσκιάζονται ἀπαλότερα. Διαφορὲς παρατηροῦνται ἐπίσης καὶ στὰ μαλλιά. Θὰ πρέπει ὅμως νὰ σημειωθεῖ ὅτι ὁ Δίας τοῦ Tegel ἔχει δεχθεῖ νεότερες ἐπεμβάσεις, ὅπως σημειώνει ὁ Amelung EA 2988.

Μαλακότερες καὶ ἀπλοποιημένες παρουσιάζονται καὶ οἱ φόρμες τοῦ Ἡφαίστου ποὺ μᾶς σώζεται ξέχωρα στὸ δεύτερο ἀνάγλυφο τοῦ Tegel EA 2989, σὲ σύγκριση μετὰ τὸν Ἡφαίστο τῆς Μαδρίτης καὶ πολὺ περισσότερο μετὰ τὸν Ἡφαίστο τοῦ θραύσματος 2038 τοῦ Πειραιᾶ. Τὸ ἐνδύμα του ἐπίσης, ποὺ παρουσιάζει ἀναλυτικότερη πτύχωση ἀπὸ τὸ ἐνδύμα τοῦ Ἡφαίστου τῆς Μαδρίτης, ὑστερεῖ κατὰ πολὺ σὲ πλοῦτο πτυχῶν καὶ φωτοσκίαση ἀπὸ τὸ τμήμα τοῦ ἐνδύματος ποὺ σώζεται στὸ θραῦσμα τοῦ Πειραιᾶ. Ἡ πλάκα τῶν τριῶν Μοιρῶν στὸ Tegel EA 2990 διακρίνεται, ὅπως σημείωσε ὁ Amelung, γιὰ τὴ λεπτή τῆς ἐργασία, ἀλλὰ σὲ ὁρισμένα σημεία, ὅπως π.χ. στὰ μαλλιά τῆς Ἀτρόπου, δὲν ἀποκλείεται μιὰ νεώτερη ἐπέμβαση. Πάντως τὰ μαλλιά αὐτῆς τῆς μορφῆς, ἐὰν σώζουν τὴν ἀρχικὴ ἐργασία, πλησιάζουν τὰ μαλλιά τῆς Ἀτρόπου τοῦ προστομιαίου καὶ διαφέρουν πολὺ ἀπὸ τὸ ἀπλό, γραμμικὸ σχῆμα τῆς κόμμωσης τῆς Ἀτρόπου τοῦ Πειραιᾶ 2061. Ἀναφορικὰ μετὰ τὰ ἐνδύματά τους καὶ σὲ σύγκριση πάντοτε μετὰ τὸ προστομιαῖο, οἱ Μοῖρες τοῦ Tegel στὰ σωζόμενα τμήματά τους (γιὰ τὶς νεώτερες συμπληρώσεις βλ. Amelung EA 2990) παρουσιάζουν πλουσιότερα σύνολα μετὰ μικρὲς πτυχές. Τὰ μαλλιά στὸ κρανίον τῆς Κλωθοῦς καὶ τῆς Ἀτρόπου δίνονται μετὰ καθαρογραμμένες χαράξεις καὶ διαφέρουν ἀπὸ τὴν κάπως συγκεχυμένη φόρμα τῶν μαλλιῶν τῶν ἀντίστοιχων μορφῶν τοῦ προστομιαίου. Τὴν ἴδια διαφορὰ παρατηροῦμε καὶ στὰ μαλλιά τῆς Κλωθοῦς ποὺ πέφτουν στὸν κρόταφο καὶ τὸν αὐχένα.

Τὴν πλάκα τῶν Μοιρῶν τοῦ Tegel ὁ Amelung τὴ χρονολόγησε στὰ πρῶτα αὐτοκρατορικὰ χρόνια, ἀλλὰ τὴν ἀποσυσχέτισε ἀπὸ τὰ ἀνάγλυφα τοῦ Δία καὶ τοῦ Ἡφαίστου, τὰ ὁποῖα κατὰ τὴ γνώμη του εἶναι ἀπὸ διαφορετικὸ μάρμαρο, ὄχι πεντελικό. Κατὰ τὸν W. Fuchs, *Die Vorbilder der neuattischen Reliefs* (1959), 143 σημ. 136 τὰ ἀνάγλυφα τοῦ Tegel ἀνάγονται στὴν ἐποχὴ τοῦ Κλαυδίου (ἡ χρονολόγησή μετὰ ἐρωτηματικόν). Πρβ. H.v.Hülsen, *Zeus* (1967), 89 πίν. 33. Τὸ προστομιαῖο τῆς Μαδρίτης ὁ Fuchs ὁ.π. 143 σημ. 135 τὸ χρο-

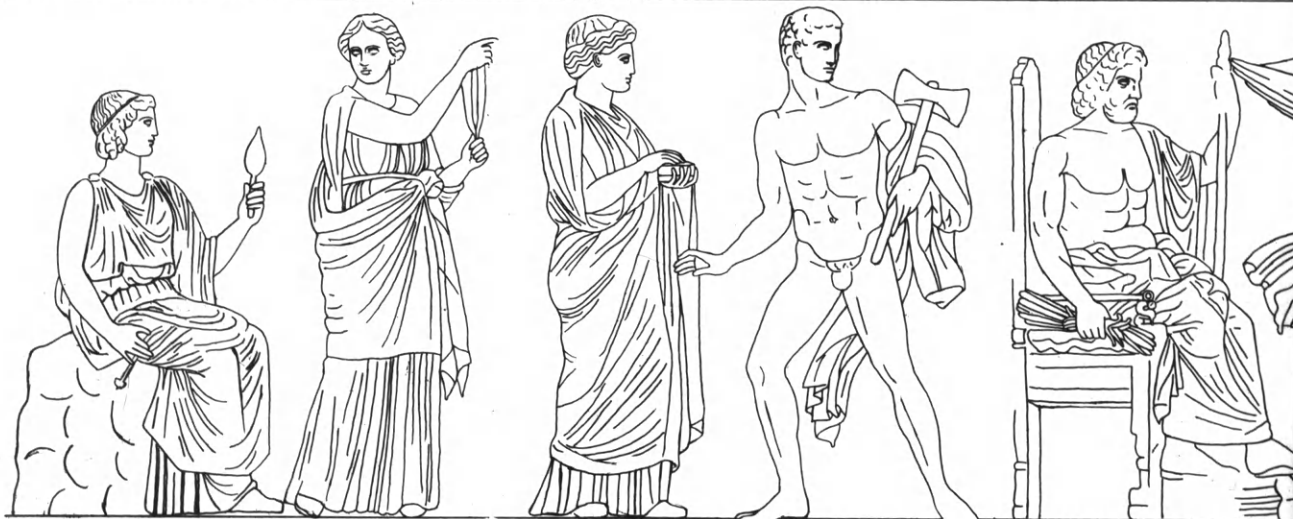
νολογεί στην εποχή των Φλαβίων (αντίθετα ό Berger, *Geburt der Athena* 15 στο 2ο αιώνα μ.Χ.) και τó θραύσμα του Μουσείου Θερμών που διακρίνεται για την ποιότητα της έργασίας στην εποχή του 'Αδριανού (Fuchs ό.π. 135 σημ. 136).

Ήσχετα πάντως από τὰ ειδικότερα προβλήματα χρονολόγησης που παρουσιάζουν τὰ ανάγλυφα του Tegel και της Μαδρίτης, με την ανάλυση που προηγήθηκε έγινε σαφές ότι τὰ θραύσματα των πινάκων του Πειραιά, που σύμφωνα με τὰ πορίσματα της Στεφανίδου-Τιβερίου ανάγονται στα πρώιμα αντωνίεια χρόνια, υπερτερούν σε ποιότητα από τὰ γνωστά ως τώρα αντίγραφα αυτής της σύνθεσης. Λαμβάνοντας, λοιπόν, υπόψη την προέλευσή τους και συνεκτιμώντας τις ένδειξεις που μάς προσφέρουν τὰ υπόλοιπα συνευρήματα, μπορούμε νὰ τὰ έμπιστευθοῦμε και ως πρὸς την πιστότητα της απόδοσης του πρωτοτύπου, με όλους βέβαια τούς περιορισμούς που συνεπάγεται ένα τέτοιο συμπέρασμα.

Τό θραύσμα 2037 του Πειραιά συμπληρώνει, όπως ήδη αναφέραμε, την εικονογραφία των Μοιρών με τó χαρακτηριστικό «Attribut» της 'Ατρόπου, μιὰ μικρή στρογγυλή πυξίδα, που ό τύπος της ανάγεται ασφαλώς στα κλασικά χρόνια. Ήπιβεβαιώνεται έτσι ή υπόθεση του Carpenter, *AJA* 29, 1925, 123 που ξεκινώντας από τὰ δεδομένα του χώρου και τή θέση των χεριών της 'Ατρόπου στο προστομιαίο της Μαδρίτης, είχε σκεφθεί από παλιότερα ήδη μιὰ πυξίδα στα χέρια αυτής της Μοίρας. Από άλλους έρευνητές τó «σύμβολο» της 'Ατρόπου συμπληρωνόταν ως τώρα με βάση την παράδοση των μεταγενέστερων ρωμαϊκών μνημείων, στα όποια ή μορφή κρατᾶ άλλα «σύμβολα». Ή μικρή πυξίδα της 'Ατρόπου του Πειραιά 2037 αποτελεί επίσης μιὰ ένδειξη και για τή χρονολόγηση της πρωτότυπης σύνθεσης. Ή πυξίδα, που εικονίζεται κλειστή, έχει κυλινδρικό πῶμα που σκεπάζει όλο τó σῶμα ως τόν δακτύλιο της βάσης του. Παρόμοιος δακτύλιος υπήρχε και στο επάνω μέρος των τοιχωμάτων του πώματος, όπως δείχνουν τὰ υπολείμματα που σώζονται. Ή πυξίδα έχει όλα τὰ χαρακτηριστικά στοιχεία των κλασικών πυξίδων τύπου Β (βλ. σχετικά Β.Α. Sparkes - L. Talcott, *The AthAgora* XII (1970), 174 κέ. πίν. 43), που ή παραγωγή τους φτάνει ως τó δεύτερο τέταρτο του 4ου αιώνα. Ήάν λοιπόν βασιστοῦμε στη μορφή της πυξίδας που ανταποκρίνεται στα νεότερα παραδείγματα του τύπου, τότε μπορούμε νὰ χρονολογήσουμε την παράσταση στο δεύτερο τέταρτο του 4ου αιώνα.

Ή αρχαιότερη ως τώρα πλαστική παράσταση των τριών Μοιρών μάς παραδίδεται σε ένα ενεπίγραφο αναθηματικό ανάγλυφο από την Ήστρία, σήμερα στο Μουσείο του Βουκουρεστίου (G. Bordenache, *Studi Clasice* IX, 1967, 143 κέ. *EAA Suppl.* 370 εικ. 366. *Sculture greche e romane nel Museo Nazionale di antichità di Bucarest* I (1969), 38 αριθ. 60 πίν. 27), που βρέθηκε,

ἀξιοσημείωτο ἀπὸ θρησκευολογικὴ ἄποψη, σὲ ἓνα ναῖσκο Ἀφροδίτης. Οἱ τρεῖς Μοῖρες εἰκονίζονται καθιστὲς κατενώπιον μὲ φιάλη στὸ δεξιὸ χέρι. Ἡ πρώτη καὶ ἡ τρίτη, ποὺ ἔχουν τὸ ἀριστερὸ χέρι τους ἀκουμπισμένο στὸ γόνατο, κρατοῦσαν, ὅπως σημειώνει ὁ Bordenache, καὶ ἓνα δεῦτερο ἀντικείμενο, «un attributo purtropo indecifrabile». Μὲ βάση τὴ σχετικὴ μαστυρία τοῦ

Εἰκ. 7. Ἡ παράσταση τοῦ προστομαίου τῆς Μαδρίτης, ἀνάπτυγμα (σχέδιο Γ. Μιλτσακάκη).

θραύσματος τοῦ Πειραιᾶ 2037 θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι μιὰ τουλάχιστον ἀπὸ τίς δύο αὐτὲς Μοῖρες κρατοῦσε πυξίδα.

Ἀπὸ τὸ 1880 ποὺ ὁ R. Schneider, *Die Geburt der Athena* (Abhandlungen des archäologisch-epigraphischen Seminars der Universität Wien I) δημοσίευσε τὸ προστομαῖο τῆς Μαδρίτης, σχετίζοντας τὴν παράσταση μὲ τὸ ἀνατολικὸ αἶτωμα τοῦ Παρθενώνα, τὸ μνημεῖο αὐτὸ ἐξακολουθεῖ ὡς σήμερα νὰ ἀποτελεῖ, ἐκτὸς ἀπὸ λίγες ἐξαιρέσεις, τὴ βάση στὶς προσπάθειες ἀναπαράστασης τοῦ ἀνατολικοῦ αἵτωματος. Ἀναδρομὴ στὶς ἀπόψεις ποὺ διατυπώθηκαν κατὰ καιροὺς κάνει ὁ Brommer, AM 73, 1958, 112 κέ. καὶ PG 108 κέ. Στὴ νεότερη βιβλιογραφία διαπιστώνει κανεὶς ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐρευνητῶν ποὺ ἀρνοῦνται τὴ σχέση τῆς παράστασης τοῦ προστομαίου μὲ τὸν Παρθενώνα (πρβ. τὸν κατάλογο τοῦ Brommer, AM 73, 1958, 113 σημ. 5) γίνεται ὅλο καὶ μεγαλύτερος: Jeppesen, ActaArch 34, 1963, 86. W. Fuchs, Gnomon 39, 1967, 163. H. Walter, ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τίς ἀναπαραστάσεις Griechische Götter (1971), 62 κέ. εἰκ. 48 καὶ Στήλη εἰς μνήμην N. Κοντολέοντος (1979), 452 εἰκ. 1. A. Delivorrias, Attische Giebelskulpturen und Akrotere des 5. Jhs (1974), 185. I. Beyer, AM 89, 1974, 134 καὶ σημ. 25, 139 σημ. 45.

E. Berger, Geburt der Athena, 15 κέ. (ὁ Berger ὁ.π. 79 σημ. 6 διατυπώνει τὴν ὑπόθεσιν ὅτι οἱ μορφές τοῦ Ἑφαιστου καὶ τῆς Ἀθηνᾶς δυνατὸν νὰ προέρχονται ἀπὸ τὴν παράστασιν τοῦ βάρου τῆς Ἀθηνᾶς Παρθένου).

Τὶς διαφορὰς ἀπόψεις γιὰ τὴν ἀναγωγὴ τοῦ συνόλου ἢ ὀρισμένων μόνο μορφῶν τῆς παράστασης τοῦ προστομιαίου στὸ ἀέτωμα τοῦ Παρθενώνα συ-

ζητοῦν διεξοδικὰ ὁ Brommer, AM 73, 1958, 112 κέ. καὶ ὁ Berger, Geburt der Athena, 15 κέ. Ἡ ἄποψη ποὺ ἐπικρατεῖ εἶναι ὅτι ἡ σύνθεσις τοῦ προστομιαίου περιλαμβάνει δύο μέρη: ἀπὸ τῆ μιᾶς μεριᾶ τὶς τρεῖς Μοῖρες καὶ ἀπὸ τῆς ἄλλης τὶς τέσσερις μορφές τοῦ Ἑφαιστου, τοῦ Δία, τῆς Νίκης καὶ τῆς Ἀθηνᾶς. Ὁ χωρισμὸς τῆς παράστασης σὲ δύο τμήματα εἶχε ὥς ἐπακόλουθο, ἀκόμα καὶ γι' αὐτοὺς ποὺ ἀπέρριπταν τὴν ἀναγωγὴ τῶν Μοιρῶν στὸν 5ο αἰῶνα, νὰ προχωροῦν τὶς ὑποθέσεις τους μὲ τὶς ὑπόλοιπες μορφές, εἴτε βασιζόμενοι καὶ στὶς τέσσερις εἴτε ἀποκλείοντας ὀρισμένες, ἄλλοτε μὲ τὴ σειρά ποὺ μᾶς δίνει τὸ προστομιαῖο, ἄλλοτε μὲ μετὰθεσιν τῆς θέσης τους.

Τὰ θραύσματα τῶν πινάκων τοῦ Πειραιᾶ εἶναι, νομίζω, ἰδιαίτερα σημαντικὰ ὡς πρὸς αὐτὸ τὸ σημεῖο. Μὲ τὴν κατανομὴ τῶν ἐφτὰ μορφῶν τῆς παράστασης σὲ δύο πίνακες καὶ μὲ τὸν Ἑφαιστο στὴν πλάκα τῶν Μοιρῶν μᾶς δείχνουν ὅτι καὶ οἱ ἐφτὰ μορφές ἀντιγράφονται ἀπὸ μιὰ ἐνιαία σύνθεσιν. Ἐὰν ἡ παράστασις ἔπρεπε κάποτε, ἀναγκαστικά, νὰ διασπαστεῖ, ὅπως συνέβη στὴν περίπτωση τοῦ ἀντιγραφέα τοῦ Πειραιᾶ, ἡ σκηνὴ κόβεται ὅχι ἀνάμεσα στὴν Ἀτροπο καὶ τὸν Ἑφαιστο ὅπως ὑποθέταμε ὡς τώρα, ἀλλὰ ἀνάμεσα στὸν Ἑφαιστο καὶ τὸν Δία, ὅπως βλέπουμε καὶ στοὺς δύο πίνακες II καὶ III ἀπὸ τὸν Πειραιᾶ (Πρβ. τὸ σχέδιον E ἰ κ. 7).

Ἄς δοῦμε τώρα τὸ πρόβλημα τῆς χρονολόγησής τοῦ πρωτοτύπου, ὅπως παρουσιάζεται μὲ ὅλες τὶς μορφές τοῦ προστομιαίου ἐνταγμένες σὲ μιὰ ἐνιαία σύνθεση, μιὰ ἄποψη ποὺ ἀπὸ παλιὰ ἤδη ὑποστήριξε ὁ Hauser, *ÖJh* 6, 1903, 100. Ὅσον ἀφορᾷ τὶς Μοῖρες, δὲν χρειάζεται κανένας σχολιασμός. Οἱ μορφές αὐτές, ὅπως σημειώνεται ἀπὸ ὅλους τοὺς ἐρευνητές, μὲ ἐξαίρεση μόνον τὸν Carpenter, *Hesperia* 2, 1933, 42 κέ. καὶ τὸν Corbett, *The Sculpture of the Parthenon* (1959), 26 κέ. (τὴν παραπομπὴ τὴν παίρνω ἀπὸ τὸν Brommer, *AM* 73, 1958, 113) εἶναι ἀδύνατο νὰ ἀναχθοῦν σὲ πρωτότυπο τοῦ 5ου αἰώνα. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ τὴ μορφή τῆς Ἀθηνᾶς πρβ. Fuchs, *Die Vorbilder der neuattischen Reliefs* (1959), 143. Brommer, *AM* 73, 1958, 115. Ἡ ἀναγωγὴ στὸν Παρθενῶνα εἶναι ἀδύνατη, ἔστω καὶ ἂν χαρακτηριστεῖ ὡς ἔμμεση (Beyer, *AM* 89, 1974, 139 σημ. 45). Ἡ μορφή, ὅπως δείχνουν ὁ τύπος καὶ τὰ μοτίβα τῶν ἐνδυμάτων, ἀνάγεται ἀσφαλῶς στὸ πρῶτο μισὸ τοῦ 4ου αἰώνα. Τὸ ἴδιο ἰσχύει ἐπίσης καὶ γιὰ τὴν Νίκη. Ἀπομένουν, ἔτσι, μόνον οἱ μορφές τοῦ Ἡφαιστου καὶ τοῦ Δία, οἱ ὁποῖες ὁμως ὡς μέλη τῆς ἴδιας σύνθεσης θὰ πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν τὴν ἴδια ἐποχὴ. Ἡ κάπως ἔντονη καὶ αὐστηρὴ διατύπωση τῶν γυμνῶν σωμάτων δὲν ἀποτελεῖ ἀναγκαστικὰ ἐνδειξη γιὰ μιὰ χρονολόγηση στὸν 5ο αἰώνα, ἀφοῦ καὶ στὸν 4ο αἰώνα καὶ μάλιστα στὴν παράδοση τῶν ἀττικῶν ἀναγλύφων τοῦ δευτέρου τετάρτου τοῦ 4ου αἰώνα ὑπάρχουν στυλιστικὰ παράλληλα. Ἐνδεικτικὲς λεπτομέρειες εἶναι ἐπίσης ἡ ἀπόδοση τῆς κόμης τοῦ Δία, ἡ πτύχωση τοῦ ἱματίου τοῦ καί, τέλος, ἡ ἐξωτερικὴ ἐνδειξη ποὺ μᾶς δίνει ὁ τύπος τῆς πυξίδας τῆς Ἀτρόπου, γιὰ τὸν ὁποῖο ἐγίνε ἤδη λόγος παραπάνω. Τὴ χρονολόγηση στὸν 4ο αἰώνα ὑποστηρίζουν ἐπίσης, πέρα ἀπὸ τὶς ἐνδείξεις τοῦ στύλ, καὶ οἱ ἐνδείξεις ποὺ ἀπορρέουν ἀπὸ τὴν ἀνάλυση τῆς εἰκονογραφίας τῆς ὅλης σκηνῆς τῆς γέννησης, μὲ τὴν παρουσία τῶν Μοιρῶν σὲ ἓνα ρόλο ποὺ γιὰ τὸν 5ο αἰώνα μᾶς εἶναι ἄγνωστος (βλ. σχετικὰ Schneider ὁ.π. 35. O. Brendel, *RM* 51, 1936, 78 σημ. 1).

Πρόβλημα, λοιπόν, γιὰ τὴ χρονολόγηση στὸν 5ο αἰώνα τοῦ πρωτοτύπου ποὺ ἀντιγράφεται στὸ προστομιαῖο τῆς Μαδρίτης καὶ στοὺς νεοαττικοὺς πίνακες, δὲν ὑπάρχει κατὰ τὴ γνώμη μου. Δὲν ὑπάρχει ἐπίσης κανένα στοιχεῖο ποὺ νὰ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ συζητήσουμε τὴν περίπτωσι ἐνὸς νεοαττικοῦ *pasticcio*. Μὲ τὰ νέα θραύσματα τοῦ Πειραιᾶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀντιγράφων αὐξάνεται σημαντικά, ὥστε ἡ ὑπόθεσις ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηριχθεῖ. Δὲν ἔχουμε, λοιπόν, καμιὰ ἐνδειξη ποὺ νὰ ἀναιρεῖ τὸ ἐνιαῖο τῆς πρωτότυπης σύνθεσης καὶ τὴν ἀναγωγὴ τῆς παράστασις στὸν 4ο αἰώνα. Ἡ σχέσις τῆς μὲ τὸν Παρθενῶνα περιορίζεται σὲ ἓνα σημεῖο: στὸ θέμα καὶ τίποτε περισσότερο. Ἐὰν στὸ μέσο τοῦ ἀνατολικοῦ αἰετώματος εἰκονίζονταν ὁ Δίας καθιστὸς καὶ ἡ Ἀθηνᾶ ὄρθια δίπλα του, ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὴν εἰκονογραφία τοῦ μύθου, τὰ θραύσματα καὶ τὶς ἐνδείξεις τῶν γείσων τοῦ

αετώματος, αὐτὸ δὲν σημαίνει κατὰ κανένα τρόπο ἀντιγραφή ἢ ἐξάρτηση τῆς παράστασης τοῦ προστομιαίου ἀπὸ τὴν παρθενώνεια σύνθεση.

Εἶναι βέβαιο ὅτι ἡ παράσταση τῆς γέννησης τῆς Ἀθηνᾶς τοῦ προστομιαίου τῆς Μαδρίτης δὲν μᾶς παραδίδεται πλήρης. Γιὰ τὴ δημιουργία κλειστῆς σύνθεσης πρέπει νὰ συμπεράνουμε ὅτι ἡ παράσταση συνεχιζόταν πρὸς τὰ δεξιὰ, πέρα δηλαδὴ ἀπὸ τὴ μορφή τῆς Ἀθηνᾶς. Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ αὐτὴ ξεκινώντας ὁ Hauser, *ÖJh* 6, 1903, 99 κέ. διατύπωσε τὴν ὑπόθεση ὅτι τὴν παράσταση συμπλήρωναν οἱ μορφές τῶν Ὠρῶν καὶ τῶν Ἀγλαυρίδων ποὺ ξέρουμε ἀπὸ τὰ νεοαττικὰ ἀνάγλυφα. Ὁ Hauser συσχέτισε τὴν ὅλη σύνθεση μὲ τὸ βωμὸ τοῦ Διὸς Σωτήρος καὶ τῆς Ἀθηνᾶς Σωτείας στὸν Πειραιᾶ, τὴν ἀπέδωσε στὸν Κηφισόδοτο τὸν II, καὶ τὴ χρονολόγησε στὴν ἀρχὴ τοῦ τελευταίου τετάρτου τοῦ 4ου αἰῶνα. Οἱ μορφές, χάλκινες κατὰ τὸν Hauser, κοσμοῦσαν κατὰ τὴν ἀναπαράστασή του τὶς τέσσερις πλευρὲς τοῦ βωμοῦ, συγκροτώντας ἐπιμέρους ἐνότητες: ἐμπρὸς ὁ Ἥφαιστος, ὁ Δίας, ἡ Νίκη καὶ ἡ Ἀθηνᾶ· στὴ δεξιὰ πλευρὰ οἱ Ἀγλαυρίδες· στὴν ἀριστερὴ οἱ Μοῖρες· στὴν πίσω οἱ Ὠρες. Ἡ ὑπόθεση τοῦ Hauser δὲν βρῆκε ἀπὸ ἀπόδειξη καὶ γιὰ ἄλλους λόγους, ἀλλὰ καὶ γιατί τὰ πρωτότυπα τῶν νεοαττικῶν ἀναγλύφων τῶν Ὠρῶν καὶ τῶν Ἀγλαυρίδων δὲν συμβιβάζονται οὔτε στυλιστικὰ οὔτε χρονολογικὰ μὲ τὶς μορφές τοῦ προστομιαίου. Ὅρισμένοι τὰ χρονολογοῦν γύρω στὰ 330, ἄλλοι γύρω στὰ 370 (βλ. σχετικὰ Fuchs ὁ.π. 70 κέ.), ἀλλὰ ἡ Harrison, *AJA* 81, 1977, 267 κέ. τὰ ἀνεβάζει στὸν 5ο αἰῶνα καὶ ὑποστηρίζει τὴν ἄποψη ὅτι οἱ μορφές περιλαμβάνονταν στὴν παράσταση τοῦ βᾶθρου τοῦ λατρευτικοῦ συντάγματος τοῦ Ἥφαιστείου.

Μὲ βάση τὴ διαπίστωση ὅτι ἡ παράσταση συνεχιζόταν ἀπὸ τὰ δεξιὰ, πιθανότατα μὲ μορφές ἀντίστοιχες σὲ ἀριθμὸ, σύνθεση καὶ ρόλους μὲ τὸν Ἥφαιστο καὶ τὶς Μοῖρες, καὶ ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ὑποψία ὅτι δυνατό νὰ περιλαμβάνονταν κι αὐτὲς στὸ εὔρημα τοῦ Σταυρόπουλλου, πέρασε γιὰ μιὰ στιγμή ἀπὸ τὸ μυαλό μου μήπως γιὰ τὴ συμπλήρωση τῆς παράστασης θὰ μπορούσαμε νὰ ἐπικαλεστοῦμε τὴ νεοαττικὴ σύνθεση τῶν χορευτριῶν Νυμφῶν, ἀπὸ τὴν ὁποία τὸ εὔρημα τοῦ Πειραιᾶ περιεῖχε ἕνα πλήρη πίνακα καὶ ἕνα δεῦτερο σὲ θραύσματα (βλ. Στεφανίδου-Τιβερίου ὁ.π. 28 κέ. ἀριθ. 40 πίν. 27, ἀριθ. 41, 42, 43 πίν. 31). Γιὰ τὴν ἀπόδοση αὐτὴ θὰ συνηγοροῦσαν τὸ μέγεθος τῶν μορφῶν (Strocka, *Piraeusreliefs und Parthenosschild* (1967), 93), ἴδιο ἀκριβῶς μὲ τὸ μέγεθος τῶν μορφῶν τοῦ προστομιαίου (Schneider ὁ.π. 32. *Amelung EA* 2988-2990) ποὺ τὸ συνολικὸ τοῦ ὕψος 99 ἐκ. συμπίπτει ἀκριβῶς μὲ τὸ ὕψος τῶν πινάκων τοῦ Πειραιᾶ, ἡ στενὴ στυλιστικὴ συγγένεια τῆς μορφῆς ποὺ προηγεῖται τῶν Νυμφῶν μὲ τὶς Μοῖρες καὶ συγκεκριμένα μὲ τὴν Ἀτροπο καί, τέλος, ὁ ρόλος τῶν Νυμφῶν (πρβ. H. Herter, *RE* XVII. 2, 1549 κέ.) στὴ γέννηση (ἡ μορφή ποὺ προηγεῖται τῶν Νυμφῶν θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθεῖ

ὡς Εἰλείθυια). Ὡστόσο ὑπάρχουν καὶ ὀρισμένες δυσκολίες πού δὲν μποροῦμε νὰ τίς παραβλέψουμε. Οἱ χορεύουσες Νύμφες μὲ τὰ λεπτότερα σώματα καὶ τὰ ἀνάλαφρα ἐνδύματά τους παρουσιάζονται στυλιστικά διαφορετικὲς ἀπὸ τίς Μοῖρες. Ἐξάλλου ὁ βωμὸς καὶ τὸ δέντρο πού ἐπαναλαμβάνονται σὲ τρία ἀπὸ τὰ τέσσερα σωζόμενα ἀντίγραφα τῆς παράστασης καὶ πού εἶναι δύσκολο νὰ ἐρμηνευθοῦν ὡς προσθήκη τῶν ἀντιγραφῶν, δὲν συμβιβάζονται μὲ τὸ συγκεκριμένο χῶρο (Ὀλυμπος) καὶ τὴ σκηνὴ τῆς γέννησης τῆς θεᾶς. Οἱ Νύμφες ἀνάγονται, ὅπως ὑποθέτουν, στὸ τρίτο τέταρτο τοῦ 4ου αἰῶνα (Fuchs ὁ.π. 23). Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς ἐγκαταλείπω τὴν προσπάθεια συμπλήρωσης τῆς παράστασης τοῦ προστομιαίου, ἀφοῦ τὰ στοιχεῖα πού διαθέτουμε δὲν ἐπαρκοῦν γιὰ τὴν προώθησή της.

Ἀπομένει γιὰ συζήτηση τὸ πρόβλημα τῆς ἀπόδοσης τοῦ πρωτοτύπου τῆς γέννησης τῆς Ἀθηνᾶς σὲ ἓνα συγκεκριμένο ἀττικὸ ἐργαστήριο καὶ ἐνδεχομένως σὲ ἓνα ἐπώνυμο ἀττικὸ καλλιτέχνη. Τὸ πρόβλημα ἐξειδικεύεται τόσο, γιατί ὡς πρὸς τὴν προέλευση τῆς παράστασης ἀπὸ τὰ ἀττικὰ ἐργαστήρια τοῦ 4ου αἰῶνα δὲν πρέπει, νομίζω, νὰ ὑπάρχει ἀμφιβολία.

Ἐνδεικτικὸ γιὰ τὴ συσχέτιση τῆς παράστασης μὲ κάποιον ἀπὸ τοὺς καλλιτέχνες τῆς οἰκογένειας τοῦ Πραξιτέλη πρέπει νὰ θεωρηθεῖ τὸ γεγονὸς ὅτι πολλοὶ ἐρευνητὲς ὡς τώρα, συζητώντας τὰ προβλήματα τῆς παράστασης, ἔχουν ἤδη ὑποδείξει κάποιες σχέσεις μὲ τὸ ἐργαστήριο τοῦ Πραξιτέλη, μὲ τὸ ἔργο τοῦ πατέρα του ἢ μὲ τὸ ἔργο τῶν γιῶν του. Ὁ Amelung, *Die Basis des Praxiteles in Mantinea* (1895), 14 κέ. ἐπέμεινε ἰδιαίτερα στὴ συγγένεια τῶν μορφῶν τοῦ προστομιαίου μὲ τὰ ἀνάγλυφα τῆς βάσης τῆς Μαντίνειας. Ὁ Carpenter, *AJA* 29, 1925, 127 εἶδε κάποιες σχέσεις τῆς Λάχησης μὲ τὴν Εἰρήνην τοῦ Κηφισοδότου. Στὶς σχέσεις τοῦ προστομιαίου μὲ τὴν πραξιτέλεια παράδοση ἐπέμεινε ὁ Hauser, *ÖJh* 6, 1903, 101. Μὲ μεγάλη πιθανότητα, λοιπόν, θὰ μπορούσαμε νὰ χαρακτηρίσουμε τὴ σύνθεση πραξιτέλεια, μὲ τὴν ἔννοια ὅτι παρουσιάζει πολλὰ συγγενικὰ στοιχεῖα μὲ τὸ ἔργο τῶν καλλιτεχνῶν τῆς οἰκογένειας τοῦ Πραξιτέλη καὶ εἰδικότερα, κατὰ τὴν προσωπικὴ μου ἄποψη, μὲ τὸ ἔργο τοῦ Κηφισοδότου Ι. Πρὸς αὐτὴ τὴν κατεύθυνση μᾶς ὁδηγεῖ, νομίζω, ὁ τύπος τῆς πυξίδας τῆς Ἀτρόπου πού ἀνάγεται, ὅπως εἴπαμε, στὰ κλασικὰ χρόνια καὶ πού τὰ νεότερα παραδείγματά του φτάνουν ὡς τὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 4ου αἰῶνα. Ἡ λεπτομέρεια αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει μιὰ ἀσφαλὴ ἐνδειξη χρονολόγησης, ἀκριβῶς ὅπως καὶ τὸ σχῆμα τῆς οἰνοχόης τοῦ Σατύρου πού οἰνοχοεῖ, βλ. σχετικὰ Pfrommer, *AA* 1980, 543 κέ. Μὲ τὴ χρονολόγηση τῆς παράστασης στὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 4ου αἰῶνα ἀποκλείεται κάθε δυνατότητα συσχέτισης μὲ τοὺς γιούς τοῦ Πραξιτέλη. Ἀπομένουν ἔτσι ὁ ἴδιος ὁ μέγας καλλιτέχνης, μὲ τὸ προσωπικὸ στυλ τοῦ ὁποῖου ὅμως οἱ σχέσεις δὲν εἶναι ἰδιαίτερα σαφεῖς, καὶ ὁ πατέρας του (ἢ κατὰ μιὰ

λιγότερο πιθανή άποψη ό πεθερός του) Κηφισόδοτος I, του όποιου ή δραστηριότητα σ' αυτήν άκριβώς την έποχή, τó δεύτερο τέταρτο του αιώνα, συμπίπτει με τή δραστηριότητα του Πραξιτέλη (H. Lauter, AA 525 κέ., 531). Με τή χρονολόγηση τής παράστασης σ' αυτή την έποχή και με την άπόδοσή της στον Κηφισόδοτο I δικαιολογούνται τά αύστηρότερα σέ σχέση με τó στυλ του Πραξιτέλη χαρακτηριστικά των μορφών του Δία, τής 'Αθηνᾶς και του 'Ηφαιστου, τά όποια θά μπορούσαν νά έρμηνευθοϋν ως παραπομπές στην παράδοση του 5ου αιώνα (ανάλογες αναφορές διαπιστώνουμε και στην πελοφόρο μορφή τής Κλωθοϋς) μέσα στα πλαίσια των αναδρομικών τάσεων που χαρακτηρίζουν τó έργο του Κηφισοδότου I (για τó έργο του καλλιτέχνη και τά συναφή ζητήματα βλ. τελευταία B. Vierneisel-Schlörb, Glyptothek München, Katalog der Skulpturen II (1979), 259 κέ. 264 κέ.).

Άπό έδω και πέρα εξαρτάται άπό την τόλμη του κάθε έρευνητή, εάν πρέπει και πώς νά προχωρήσει στις ύποθέσεις του για την αναζήτηση του μνημείου άπό τó όποίο προέρχεται ή παράσταση. Μιά διέξοδος μᾶς προσφέρεται άπό την ύπόθεση του Hauser ό.π. 102 κέ. για την όποία μιλήσαμε ήδη παραπάνω, με την προϋπόθεση βέβαια ότι ό Κηφισόδοτος που προκύπτει άπό τή διόρθωση του κειμένου του Πλινίου NH 34.74 που παραδίδει τó όνομα Κηφισόδωρος, δέν είναι ό γιός του Πραξιτέλη όπως υπέθεσε ό Hauser, αλλά ό πατέρας του Κηφισόδοτος I. Όπωςδήποτε, ανεξάρτητα άπό τή διόρθωση που φαίνεται άρκετά πιθανή, ή άποψη του Hauser ότι ή παράσταση τής γέννησης τής 'Αθηνᾶς προέρχεται άπό τή διακόσμηση ενός μικρού τετράγωνου βωμού είναι έντελώς άπίθανη. Τό ίδιο ισχύει και για την άποψη ότι ή παράσταση σχετίζεται με τή διακόσμηση ενός στρογγυλού μνημείου (πρβ. Amelung, Die Basis des Praxiteles in Mantinea (1895), 15). Πολύ λίγες πιθανότητες έχει επίσης και ή περίπτωση ενός μεγάλου όρθογώνιου βωμού, με όλες τις σωζόμενες μορφές και όσες άκόμα συμπλήρωναν την παράσταση στη μακριά πλευρά του μνημείου. Άντίθετα έχοντας ύπόψη όρισμένα νέα μνημεία και τις σχετικές έρευνες για τις βάσεις των λατρευτικών άγαλμάτων και συνταγμάτων του 5ου αιώνα, μπορούμε, νομίζω, νά συμπεράνουμε ότι ή παράσταση τής γέννησης τής 'Αθηνᾶς που άντιγράφεται άπό τους καλλιτέχνες των άττικών έργαστηρίων των ρωμαϊκών χρόνων προέρχεται άπό τή διακόσμηση τής βάσης ενός λατρευτικού άγάλματος 'Αθηνᾶς ή τó πιθανότερο ενός συντάγματος Δία και 'Αθηνᾶς. 'Η συγκρότηση τής σύνθεσης με μορφές που κατευθύνονται στο μέσο τής παράστασης όπου βρίσκονται οί πρωταγωνιστές, σέ συνδυασμό με τó θέμα τής γέννησης τής θεᾶς, τó όποίο έντάσσεται στην παράδοση των παραστάσεων τής γέννησης θεών και ήρώων των βάσεων των φειδιακών λατρευτικών άγαλμάτων και συνταγμάτων του 5ου αιώνα, κάνουν τó συμπέρασμα αυτό πολύ πιθανό. 'Εάν, τέλος, ή μαρτυρία του Πλινίου NH 34.74, μετά

τῇ διόρθωσιν τοῦ ὀνόματος τοῦ καλλιτέχνη πού ἀναφέρεται ὡς κατασκευαστῆς ἐνὸς βωμοῦ στὸν Πειραιά, θεωρηθεῖ ὡς ἐνδειξη γιὰ τὴ δραστηριότητα ἐνὸς Κηφισοδότου στὸ Δισωτήριον αὐτῆς τῆς πόλεως, τότε ἡ παράστασις τῆς γέννησιν τοῦ προστομιαίου τῆς Μαδρίτης, ἔργο τοῦ Κηφισοδότου Ι σύμφωνα μὲ τὴν ἄποψιν πού ὑποστηρίζαμε παραπάνω, δὲν εἶναι καθόλου ἀπίθανονὰ διακοσμοῦσε τὴ βάση τοῦ λατρευτικοῦ συντάγματος τοῦ Δία καὶ τῆς Ἀθηνᾶς αὐτοῦ τοῦ ἱεροῦ.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΕΙΚΟΝΩΝ

1. Τὸ θραῦσμα Μ. Ἀκρ. 6673, ἀναπαράσταση τῆς λύρας: α. Ἐξωτερικὴ ὄψη. β. Ἐδωτερικὴ ὄψη (σχέδια Γ. Κιαγιᾶ).
2. Ἡ θέσις τῆς πεπλοφόρου Wegner στὸ γεῖσο 15, κάτοψη (σχέδιο Γ. Κιαγιᾶ).
3. Κάτοψη τῶν γείσων 11 ἕως 18 τοῦ Ἀ. ἀετώματος (σχέδια Γ. Κιαγιᾶ).
4. Ἀναπαράσταση τοῦ ἀγάλματος τοῦ Δία τοῦ Ἀ. ἀετώματος: α. Ὅψη ἀπὸ τὰ πλάγια δεξιὰ. β. Ἡ ὄρατὴ (κατενώπιον) πλευρὰ τοῦ ἀγάλματος (σχέδια Γ. Κιαγιᾶ).
5. Ἀναπαράσταση τριῶν μορφῶν τοῦ μέσου τοῦ Ἀ. ἀετώματος (σχέδιο Γ. Κιαγιᾶ).
6. Πρόταση γιὰ τὴν ἀναπαράσταση πέντε μορφῶν τοῦ μέσου τοῦ Ἀ. ἀετώματος (σχέδιο Γ. Κιαγιᾶ).
7. Ἡ παράσταση τοῦ προστομιαίου τῆς Μαδρίτης, ἀνάπτυγμα (σχέδιο Γ. Μιλτσακάκη).

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΙΝΑΚΩΝ

1. 1-2. Θραῦσμα ἀνδρικῆς κεφαλῆς, Ἐθν. Μ. 5673.
2. 1-4. Θραῦσμα κρανοφόρου κεφαλῆς, Μ. Ἀκρ. 728 (Φωτογραφίες DAI Athen 81/630-633).
3. 1. Θραῦσμα ἀπὸ τὴν Ἀ. πλευρὰ τῆς ζωφόρου, Ἐθν. Μ. 5674 (Φωτογραφία DAI Athen NM 72/552).
2. Τμῆμα τῆς πλάκας Α II μετὰ τὴ συμπλήρωση, Skulpturhalle Basel (Φωτογραφία H. Sommer).
4. 1-2. Θραῦσμα ἀπὸ τὴ Β. πλευρὰ τῆς ζωφόρου, Μ. Ἀκρ. χ.ᾱ.
3. Θραῦσμα ἀπὸ τὴ Ν. πλευρὰ τῆς ζωφόρου, Ἐθν. Μ. 5675 (Φωτογραφία DAI Athen 72/564).
5. 1. Θραῦσμα ἀπὸ τὴν Ἀ. πλευρὰ τῆς ζωφόρου, Ἐθν. Μ. BE 6/1967.
2. Θραῦσμα ἀπὸ τὴ Ν. πλευρὰ τῆς ζωφόρου, Μ. Ἀκρ. χ.ᾱ.
6. 1. Θραῦσμα ἀπὸ τὴν Ἀ. πλευρὰ τῆς ζωφόρου, Μ. Ἀκρ. 9447 (Φωτογραφία DAI Athen NM 6271).
2. Τμῆμα τῆς πλάκας Α VI μετὰ τὴ συμπλήρωση, Skulpturhalle Basel (Φωτογραφία H. Sommer).
7. 1-2. Ὁ δεξιὸς μηρὸς τῆς μορφῆς Η τοῦ Δ. ἀετώματος, Ἐθν. Μ. 5676.
8. 1-2. Ὁ δεξιὸς μηρὸς τῆς μορφῆς Η τοῦ Δ. ἀετώματος, Ἐθν. Μ. 5676.
9. 1-2. Ἡ μορφή Η τοῦ Δ. ἀετώματος μετὰ τὴ συμπλήρωση, Skulpturhalle Basel (Φωτογραφίες H. Sommer).
10. 1-2. Ἡ μορφή Η τοῦ Δ. ἀετώματος μετὰ τὴ συμπλήρωση, Skulpturhalle Basel (Φωτογραφίες H. Sommer).
11. 1-3. Ἡ μορφή Η τοῦ Δ. ἀετώματος μετὰ τὴ συμπλήρωση, Skulpturhalle Basel (Φωτογραφίες H. Sommer).
12. 1. Θραῦσμα κεφαλῆς ἀλόγου, Μ. Ἀκρ. 3216.
2. Ἡ κεφαλὴ τοῦ ἀλόγου Μ. Ἀκρ. 884 μετὰ τὴ συμπλήρωση, Skulpturhalle Basel (Φωτογραφία H. Sommer).
13. 1-2. Ἡ κεφαλὴ τοῦ ἀλόγου Μ. Ἀκρ. 884 μετὰ τὴ συμπλήρωση, Skulpturhalle Basel (Φωτογραφίες H. Sommer).

14. 1-2. Τμήμα από τὸ πίσω ἄριστερό σκέλος ἀλόγου, Ἔθν. Μ. 5677.
15. 1-2. Τμήμα κορμοῦ ἀνδρικής μορφῆς, Ἔθν. Μ. 5678.
16. 1-2. Τμήμα κορμοῦ ἀνδρικής μορφῆς, Ἔθν. Μ. 5678.
3. Τὸ θραῦσμα τοῦ ἄριστεροῦ στήθους τοῦ κορμοῦ Πί ν. 15 καὶ 16.1-2, Ἔθν. Μ. 5678 (Φωτογραφία DAI Athen 72/548).
17. Ἄκρο ἄριστερό χέρι ἀγάλματος Δία, Ἔθν. Μ. 5679.
18. 1-2. Ἄκρο ἄριστερό χέρι ἀγάλματος Δία, Ἔθν. Μ. 5679.
19. 1-4. Ἄκρο ἄριστερό χέρι ἀγάλματος Δία, Ἔθν. Μ. 5679.
20. 1-2. Ἄκρο ἄριστερό χέρι ἀγάλματος Δία, Ἔθν. Μ. 5679.
21. 1. Ἄκρο ἄριστερό χέρι ἀγάλματος Δία, Ἔθν. Μ. 5679.
2. Ἄκρο ἄριστερό χέρι ἀνδρικής μορφῆς, Μ. Ἀκρ. 1215 (Φωτογραφία DAI Athen Akp. 550).
22. 1-4. Ἀριστερό χέρι χάλκινου ἀγαλματίου Δία, Μ. Ρόδου (Φωτογραφίες DAI Athen 71/1430-1433).
23. 1-2. Τὸ χέρι τοῦ Δία Ἔθν. Μ. 5679, συμπλήρωση (Σχέδιο Γ. Μιλτσακάκη).
24. 1-2. Τμήμα κορμοῦ καὶ ἄριστεροῦ χεριοῦ, Ἔθν. Μ. 5680 (Φωτογραφίες DAI Athen 72/559-560).
- 3-4. Τμήμα ἄκρου δεξιοῦ χεριοῦ, Ἔθν. Μ. 5682 (Φωτογραφίες DAI Athen 72/560.563).
25. 1-2. Τμήμα δεξιοῦ πήχης, Ἔθν. Μ. 5683.
26. 1-2. Θραῦσμα γυναικείας κεφαλῆς, Ἔθν. Μ. 5684.
27. 1. Θραῦσμα γυναικείας κεφαλῆς, Ἔθν. Μ. 5684.
2. Τμήμα δεξιοῦ στήθους ἀνδρικής μορφῆς, Ἔθν. Μ. 5681 (Φωτογραφία DAI Athen 72/548).
28. 1-2. Τμήμα δεξιοῦ πήχης ἀνδρικής μορφῆς, Ἔθν. Μ. 5685.
3. Ἡ κάτω πλευρὰ τοῦ ποδιοῦ Πί ν. 29-30, Ἔθν. Μ. 5686.
29. 1. Ἄκρο ἄριστερό πόδι γυναικείας μορφῆς, Ἔθν. Μ. 5686 (Φωτογραφία DAI Athen 72/555).
2. Ἄκρο ἄριστερό πόδι γυναικείας μορφῆς, Ἔθν. Μ. 5686.
30. 1-3. Ἄκρο ἄριστερό πόδι γυναικείας μορφῆς, Ἔθν. Μ. 5686.
31. 1. Ἄκρο ἄριστερό πόδι γυναικείας μορφῆς, Ἔθν. Μ. 5686.
2. Τὸ πόδι Πί ν. 29-31.1 δίπλα στὸ ἄκρο ἄριστερό πόδι Μ. Ἀκρ. 2271.
32. 1-3. Τμήμα ἄριστεροῦ πήχης γυναικείας μορφῆς (Smith ἀριθ. 3), Ἔθν. Μ. 5687.
33. 1-2. Ἄκρο ἄριστερό χέρι δαδοφόρου μορφῆς (Smith ἀριθ. 25), Ἔθν. Μ. 5688.
34. 1-2. Ἄκρο ἄριστερό χέρι δαδοφόρου μορφῆς (Smith ἀριθ. 25), Ἔθν. Μ. 5688.
35. 1. Ἄκρο ἄριστερό χέρι δαδοφόρου μορφῆς (Smith ἀριθ. 25), Ἔθν. Μ. 5688.
2. Θραῦσμα ἀπὸ τὸν ὄμο γυναικεῖου ἀγάλματος (Smith ἀριθ. 61), Ἔθν. Μ. 5689. (Φωτογραφία DAI Athen 72/551).
36. 1-2. Τμήμα δεξιοῦ μηροῦ (Smith ἀριθ. 70), Ἔθν. Μ. 5690.
37. 1-2. Ὀπλὴ Κενταύρου καὶ μέρος ἄκρου δεξιοῦ ποδιοῦ (Smith ἀριθ. 289), Ἔθν. Μ. 5691.
38. 1-3. Τμήμα ἄριστεροῦ σκέλους ἀνδρικής μορφῆς (Smith ἀριθ. 324), Ἔθν. Μ. 5692.
39. 1-2. Θραῦσμα ἀγάλματος μὲ τμήμα ἡχείου λύρας καὶ μέρος τοῦ πήχης ἄριστεροῦ χεριοῦ, Μ. Ἀκρ. 6673 (Φωτογραφίες DAI Athen 81/626.629).
40. 1-2. Θραῦσμα ἀγάλματος μὲ τμήμα ἡχείου λύρας καὶ μέρος τοῦ πήχης ἄριστεροῦ χεριοῦ, Μ. Ἀκρ. 6673 (Φωτογραφίες DAI Athen 81/627.628).
41. 1.3. Λεπτομέρειες ἀγάλματος Σειρήνας, Ἔθν. Μ. 774.
- 2.4. Τὸ θραῦσμα Πί ν. 39-40, Μ. Ἀκρ. 6673.

42. 1. 'Α. άέτωμα, γείσα 5 και 6.
2. 'Α. άέτωμα, γείσα 6 και 7.
43. 1. 'Α. άέτωμα, γείσα 7 και 8.
2. 'Α. άέτωμα, γείσα 7, 8 και 9.
44. 1. 'Α. άέτωμα, γείσο 9.
2. 'Α. άέτωμα, γείσα 9, 10 και 11.
45. 1. 'Α. άέτωμα, γείσα 11 και 12.
2. 'Α. άέτωμα, λεπτομέρεια γείσου 11.
46. 1. 'Α. άέτωμα, λεπτομέρεια γείσου 11.
2. 'Α. άέτωμα, γείσα 12 και 13.
47. 1-2. 'Α. άέτωμα, λεπτομέρειες γείσου 12.
48. 1. 'Α. άέτωμα, γείσα 13 και 14.
2. 'Α. άέτωμα, λεπτομέρεια γείσου 13.
49. 1-2. 'Α. άέτωμα, λεπτομέρειες γείσων 12 και 13.
50. 1-2. 'Α. άέτωμα, λεπτομέρειες γείσου 13.
51. 1. 'Α. άέτωμα, γείσα 14 και 15.
2. 'Α. άέτωμα, λεπτομέρεια γείσου 14.
52. 1. 'Α. άέτωμα, λεπτομέρειες γείσου 14 και 15.
2. 'Α. άέτωμα, λεπτομέρεια γείσου 14.
53. 1. 'Α. άέτωμα, λεπτομέρεια γείσου 14.
2. 'Α. άέτωμα, γείσα 14, 15 και 16.
54. 1-2. 'Α. άέτωμα, λεπτομέρειες γείσου 15.
55. 1. 'Α. άέτωμα, γείσα 15, 16 και 17.
2. 'Α. άέτωμα, λεπτομέρειες γείσων 15 και 16.
56. 1. 'Α. άέτωμα, γείσα 16, 17 και 18.
2. 'Α. άέτωμα, γείσα 17, 18 και 19.
57. 1. 'Α. άέτωμα, γείσα 18, 19 και 20.
2. 'Α. άέτωμα, γείσα 19, 20 και 21.
58. 1. 'Α. άέτωμα, λεπτομέρειες γείσων 19 και 20.
2. 'Α. άέτωμα, γείσα 20, 21 και 22.
59. 1. Θραύσμα Βρετ. Μ. (Smith άριθ. 233 πίν. 26).
2. Θραύσμα Μ. 'Ακρ. 2952.
3. Θραύσματα Μ. 'Ακρ. 8261 + 7312.
60. 1-2. Θραύσμα Μ. 'Ακρ. 1037.
3. Θραύσματα Μ. 'Ακρ. 1112 + 2919.
61. 1. Θραύσμα άναγλύφου Μ. Πειραιά 2073.
2. Θραύσμα άναγλύφου Μ. Πειραιά 2065.
62. 'Αναπαράσταση του πίνακα Ι με βάση τὰ θραύσματα Μ. Πειραιά 2073 και 2065.
(Σχέδιο Γ. Μιλτσακάκη).
63. 1. Τμήμα άναγλύφου Μ. Πειραιά 2061.
2. Τμήμα άναγλύφου Μ. Πειραιά 2084.
3. Τμήμα άναγλύφου Μ. Πειραιά 2084, λεπτομέρεια.
64. 1. Τμήμα άναγλύφου Μ. Πειραιά 2061, λεπτομέρεια.
2. Θραύσμα άναγλύφου Μ. Πειραιά 2049.
65. 1. Τμήμα άναγλύφου Μ. Πειραιά 2038.
2. Θραύσμα άναγλύφου Μ. Πειραιά 2037.

66. Ἀναπαράσταση τοῦ πίνακα II με βάση τὰ θραύσματα Μ. Πειραιᾶ 2061, 2084, 2049 καὶ 2038 (Σχέδιο Γ. Μιλτσακάκη).
67. Ἀναπαράσταση τοῦ πίνακα III με βάση τὸ θραῦσμα Μ. Πειραιᾶ 2037 (Σχέδιο Γ. Μιλτσακάκη).
68. 1-2. Προστομιαῖο Μαδρίτης, λεπτομέρειες (Φωτογραφίες H. Sommer ἀπὸ ἐκμαγεῖο στὴ Skulpturhalle Basel).
69. 1-2. Προστομιαῖο Μαδρίτης, λεπτομέρειες (Φωτογραφίες H. Sommer ἀπὸ ἐκμαγεῖο στὴ Skulpturhalle Basel).
70. 1-2. Προστομιαῖο Μαδρίτης, λεπτομέρειες (Φωτογραφίες H. Sommer ἀπὸ ἐκμαγεῖο στὴ Skulpturhalle Basel).
71. 1-2. Προστομιαῖο Μαδρίτης, λεπτομέρειες (Φωτογραφίες H. Sommer ἀπὸ ἐκμαγεῖο στὴ Skulpturhalle Basel).
72. Κάτοψη τῶν γείσων 11 ἕως 18 καὶ ἀναπαράσταση δύο μορφῶν τοῦ μεσαίου τμήματος τοῦ Ἀ. ἀετώματος (Σχέδιο Γ. Κιαγιᾶ).

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ

- ἄγκιστρα 26 κέ., 45 κέ.
 Ἀγλαυρίδες 107
 Ἀγοράκριτος 60, 87
 Ἀθηνᾶ (βλ. καὶ Παρθενώνας, Ἀ. καὶ Δ. ἀέτωμα) 93, 97 κέ.
 Ἀθηνᾶς γέννηση 75 κέ., 97 κέ.
 Ἀθηνᾶς καὶ Δία σύνταγμα στὸν Πειραιᾶ 107 κέ.
 Ἀθηνᾶς καὶ Ποσειδῶνα σύνταγμα στὴν Ἀκρόπολη 89
 Ἀθηνᾶ Giustiniani 66
 Ἀθηνᾶ Medici 78
 Ἄτροπος 98 κέ.
 Γίγαντες 2 κέ.
 δάδα 33 κέ., 51 κέ.
 δαδοφόρος 33 κέ., 52 κέ.
 Δίας (βλ. καὶ Παρθενώνας, Ἀ. ἀέτωμα) 97 κέ.
 Δίας Ἀταβύριος 16 κέ.
 Δία ἀγάλματα στὴν Ἀθήνα 20
 Δία καὶ Ἀθηνᾶς σύνταγμα στὸν Πειραιᾶ 107 κέ.
 Δισωτήριον 107 κέ.
 Εἰλείθυια (βλ. καὶ Παρθενώνας, Ἀ. ἀέτωμα) 75, 108
 Ἡφαιστος (βλ. καὶ Παρθενώνας, Ἀ. ἀέτωμα) 75, 97 κέ.
 Κένταυρος 2, 35
 κεραυνός 15 κέ., 65 κέ.
 Κηφισόδοτος I 108 κέ.
 Κηφισόδοτος II 107 κέ.
 Κηφισόδωρος 109
 Κλωθώ 97 κέ.
 Λαπίθες, Λαπιθίδες 2 κέ., 35 κέ.
 Λάχεση 98 κέ.
 Λίβια 88
 λύρα 37 κέ.
 Μοῖρες 97 κέ.
 Νέμεση 86 κέ.
 Νίκη 98 κέ.
 Νύμφες 107 κέ.
 Παρθενώνας, Ἀ. ἀέτωμα
 A 81
 BC 10
 D 26, 81, 82, 83
 EF 26, 27, 53
 G 29
 H 52, 55, 56 κέ., 74, 80
 K 27, 60, 82, 83
 LM 24, 60, 83
 N 81
 O 84
 Ἀπόλλωνας 37 κέ., 42 κέ., 60, 74, 80
 Ἄρης 76
 Ἀρτεμη 53 κέ., 74
 Ἀθηνᾶ 48, 70 κέ., 78 κέ., 105 κέ.
 Δήμητρα 53 κέ.
 Δίας 15 κέ., 60 κέ., 70 κέ., 74 κέ., 76 κέ., 80 κέ., 84, 105 κέ.
 Εἰλείθυια 53 κέ., 75
 Ἡρα 44 κέ., 76
 Ἡφαιστος 58, 74 κέ., 105 κέ.
 Λητώ 74
 Ποσειδῶνας 76

Παρθενώνας, γείσα 'Α. ἀετώματος 67 κέ.,
(γενικά)

γείσο 7 29
γείσο 8 29
γείσο 9 52, 69 κέ.
γείσο 10 52
γείσο 11 52
γείσο 12 45, 69 κέ.
γείσο 13 28, 67 κέ.
γείσο 14 28 κέ., 45 κέ., 67 κέ.
γείσο 15 28, 47 κέ., 52, 56, 69 κέ.
γείσο 16 52, 56, 58
γείσο 17 52, 56, 58
γείσο 18 52
γείσο 19 82 κέ.
γείσο 20 82 κέ.
γείσο 21 82 κέ.
γείσο 25 84

ἐξάρματα (Randbänke) 67 κέ.

βαθύνσεις (Leeren) 69 κέ.

Παρθενώνας, 'Α. ἀέτωμα

ἀντικατάσταση ἀγαλμάτων 82 κέ.

ἐπισκευές ἀγαλμάτων 82 κέ.

Παρθενώνας, Δ. ἀέτωμα

A 26

H 7, 22, 26, 65

JK 9 κέ.

L 62 κέ.

M 25, 55, 64 κέ., 84

N 65

O 27, 32, 62 κέ., 64 κέ.

PQR 60, 61

S 11 κέ., 60 κέ.

T 12 κέ., 60 κέ.

U 61 κέ.

A* 10, 63, 64 κέ.

Τρίτων 63 κέ.

ἄλογα ἄρματος Ποσειδῶνα 8, 64 κέ.

δελφίνοι Ἀμφιτρίτης 37, 64 κέ.

δέντρο ἐλιάς 65 κέ., 88 κέ.

κεραυνὸς 65 κέ.

ἡ σκηνὴ τοῦ μέσου 64 κέ.

Παρθενώνας, μετόπες Ν. πλευρᾶς 1 κέ., 22

μετόπη 6 35
μετόπη 11 36
μετόπη 13 35
μετόπη 14 36
μετόπη 16 36
μετόπη 17 93, 96
μετόπη 23 3
μετόπη 25 35
μετόπη 27 11

Παρθενώνας, μετόπες 'Α. πλευρᾶς 2 κέ.

μετόπη 1 2
μετόπη 4 3
μετόπη 11 2

Παρθενώνας, μετόπες Β. πλευρᾶς 2 κέ., 22

Παρθενώνας, μετόπες Δ. πλευρᾶς 2

Παρθενώνας, ζωφόρος 'Α. πλευρᾶς

πλάκα II 4
πλάκα VI 6
πλάκα VII 6
μορφὴ 6 4
μορφὴ 26 33
μορφές 43-46 6
μορφὴ 49 6
μορφὴ 52 6

Παρθενώνας, ζωφόρος Ν. πλευρᾶς 4, 5

πλάκα XXIX* 5

Παρθενώνας, ζωφόρος Β. πλευρᾶς

πλάκα XII 5
πλάκα XIII 5
μορφὴ 47 5

Πραξιτέλης 108 κέ.

πυξίδα 100, 103

Σούνιο, 'Α. ἀέτωμα ναοῦ Ποσειδῶνα 66

χέλυσ 38 κέ.

ὦρες 107

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΚΑΤΑ ΜΟΥΣΕΙΑ

Ἀθήνα, Μουσείο Ἀγορᾶς

S 378 ἄγαλμα Ἀφροδίτης 94

I 7154 ἀναθ. ἀνάγλυφο 19

Ἀθήνα, Μουσείο Ἀκρόπολης

728 (Smith 262) 2 κέ.

809 (Smith 374) 96

820 + 937 + 6920 τμήμα ἀλόγου 9

830 (Smith 196) 62 κέ.

835 + 949 (Smith 59) 7, 55 κέ., 58, 74

877 τμήμα τῆς πλάκας II τῆς Ἀ. ζωφόρου 4

879 κορμός Α* Δ. αἰτώματος 10, 63, 64 κέ.

880 κορμός Η Ἀ. αἰτώματος 56 κέ., 80

883 (Smith 227) 8

884 (Smith 185) 8

888 (Smith 13) 26

908 (Smith 177) 90

912 (Smith 166) 13

916 (Smith 199) 90

917 (Smith 138) 13, 92

926 (Smith 103) 83, 89

928 (Smith 137) 34

930 (Smith 135) 94

931 (Smith 133) 90

934 (Brommer PG. 92, 8) 93

938 (Smith 68) 92

942 (Smith 149) 88 κέ.

942α (Smith 148) 88 κέ.

943 (Smith 41) 12

951 (Smith 384) 12 κέ.

954 (Smith 131) + 7288 31 κέ.

955 (Smith 92) 12

965 (Smith 156) 37, 62 κέ., 64

1018 (Smith 94) 94

1021 (Smith 78) 92

1022 (Smith 69) 93

1027 θραῦσμα τῆς πλάκας II τῆς Ἀ. ζωφόρου 4

1037 (Smith 83) 86 κέ.

1051 (Smith 75) 91

1053 (Smith 55) 90

1058 (Smith 50) 93

1060 (Smith 43) 93

1086 (Smith 77) 90

1087 + 1184 (Smith 104) 92

1091 (Smith 171) 13

1105 (Smith 162) 12

1112 (Smith 357) 93

1125 (Smith 378) 95

1126 (Smith 379) 95

1131 (Smith 352) 95

1161 (Smith 62) 91

1214 (Smith 24) 52

1215 (Smith 27) 20, 52

1264 (Smith 132) 92

1272 (Smith 100) 91

1337 ἀγαλμάτιο Ἀθηνᾶς 78

1358 Πρόκνη καὶ Ἴτυς 50 κέ.

1363 (Brommer PG. 97, 6) 61 κέ.

2271 ἄκρο ἀριστερὸ πόδι γυν. ἀγάλματος 27

2381 (Brommer PG. 92,7) 45, 48 κέ., 54

2919 (Smith 122) 93

2952 (Smith 112) 86 κέ.

3067 (Brommer PG. 102, 16) 92

3205 (Smith 115) 94

3216 θραῦσμα τῆς κεφαλῆς τοῦ ἀλόγου 884 8

3653 (Smith 168) 13

3679 (Smith 247) 95

4116 ἄκρο ἀριστερὸ χέρι ἀνδρ. ἀγάλματος 20

6456 κορμός ἀλόγου (Smith A) 84

6457 κορμός ἀλόγου (Smith B) 84

6510 (Brommer PG. 96, 4) 88 κέ.

6635 (Brommer PG. 101, 11) 88 κέ.
 6673 (Brommer PG. 100,2) 37 κέ., 62, 74
 6711 και 6712 (Brommer PG. 97, 7) 44 κέ., 52
 κέ., 58, 74, 80, 84
 6713 (Brommer PG. 97, 8) 27
 7311 (Brommer PG. 102, 23) 94
 7312 θραῦσμα γυν. ἀγάλματος 86 κέ.
 7315 (Brommer PG. 102, 22) 91
 8261 θραῦσμα γυν. ἀγάλματος 86 κέ.
 9249 θραῦσμα γυν. ἀγάλματος 54
 9447 (Brommer PF. 135, 42) 6
 13295 κορμός ἀλόγου (Smith E) 84
 χ.ἀ. θραῦσμα τῆς πλάκας XIII τῆς Β. ζωφόρου
 4 κέ.
 χ.ἀ. θραῦσμα ἀπὸ τῆ Ν. ζωφόρου 5
 χ.ἀ. (Brommer PG. 103, 33) 13
 χ.ἀ. (Smith 189) 90

Ἀθήνα, Διονυσιακὸ θέατρο
 ἄγαλμα Σεληνοῦ 95

Ἀθήνα, Ἐθνικὸ Μουσεῖο
 126 μεγάλο ἐλευσινιακὸ ἀνάγλυφο 33
 215, 216, 217 βάση ἀπὸ τῆ Μαντίνεια 108
 274 ἀγαλμάτιο Ἀθηνᾶς ἀπὸ τὴν Ἐπίδαν-
 ρο 78 κέ.
 558 κεφαλὴ κρανοφόρος 66
 774 ἀγαλμάτιο Σειρήνας 38
 1481 ψηφισμ. ἀνάγλυφο 19
 2248 κέ. θραῦσματα ἀναγλύφων 96
 3410 γυν. ἀγαλμάτιο ἀπὸ τὸ Σούνιο 66
 5673 θραῦσμα ἀνδρ. κεφαλῆς (Brommer PM.
 147, 243) 1 κέ.
 5674 θραῦσμα τῆς πλάκας II τῆς Ἀ. ζωφόρου
 (Brommer PF. 139, 69) 3 κέ.
 5675 θραῦσμα ἀπὸ τῆ Ν. ζωφόρου (Brommer
 PF. 139, 70) 4
 5676 δεξιὸς μηρὸς μορφῆς Η τοῦ Δ. αἰτώμα-
 τος 7
 5677 πίσω ἀριστερὸς μηρὸς ἀλόγου 8 κέ.
 5678 τμήμα κορμοῦ μορφῆς S τοῦ Δ. αἰτώμα-
 τος (πρβ. Smith 237) 10 κέ.
 5679 ἀριστερὸ χέρι ἀγάλματος Δία 15 κέ.
 5680 θραῦσμα ἀπὸ μετόπη 22
 5681 θραῦσμα ἀπὸ τὸ στήθος ἀνδρ. ἀγάλμα-
 τος 22

5682 ἄκρο δεξιὸ χέρι γυν. ἀγάλματος 23
 5683 τμήμα δεξιοῦ πήχη γυν. ἀγάλματος 23
 5684 τμήμα γυν. κεφαλῆς 23
 5685 τμήμα δεξιοῦ πήχη ἀνδρ. ἀγάλματος 24
 κέ.
 5686 ἄκρο ἀριστερὸ πόδι γυν. ἀγάλματος 25
 κέ., 78
 5687 (Smith 3) 31 κέ.
 5688 (Smith 25) 32 κέ., 51 κέ.
 5689 (Smith 61) 34
 5690 (Smith 70) 34 κέ.
 5691 (Smith 289) 35
 5692 (Smith 324) 35 κέ.
 BE. 6/1967 θραῦσμα ἀπὸ τῆν Ἀ. ζωφόρο 5 κέ.
 χ.ἀ. κεφαλὴ κήτους(;) 63

Ἄκρ. 208 ἐρυθρ. κύλικα 19

Ἀθήνα, Ὀλυμπιεῖο
 ἄγαλμα Κυβέλης 94

Basel, Antikenmuseum
 ἐρυθρ. δίνος 19

Βερολίνο, Nationalgalerie
 ἀκουαρέλλα G. Schirrmacher 50 κέ.

Βερολίνο, Staatliche Museen
 ἀνάγλυφα Μοιρῶν, Ἡφαίστου καὶ Δία
 (ἄλλοτε στὸ Tegel) 97 κέ.

Βοστώνη, Museum of Fine Arts
 00.346 ἐρυθρ. κρατήρας 19

Βουκουρέστι, Museul National
 1122 ἀνάγλυφο Μοιρῶν 103 κέ.

Βραυρόνα, Μουσεῖο
 θραῦσμα ἀγάλματος Ἀθηνᾶς ἀπὸ τὸ Σού-
 νιο 66

Βρυξέλλες, Musées Royaux
 A 1020 λ. λήκυθος 44

ἄλλοτε **gotha**,
 ἐρυθρ. στάμνος 44

Θεσσαλονίκη, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο
2465 ἐπιτ. στήλη 44

Καρλσρούη, Badisches Landesmuseum
B 36 ἐρυθρ. ὑδρία 19

Κιέλο, Abgusssammlung
ἐκμαγεῖο νεοαττικὸ ἀναγλύφου 19

Κοπεγχάγη, Ny Carlsberg Glyptotek
568 κεφαλὴ ἀγάλματος Ἀθηνᾶς 79
569 ἄκρο δεξιὸ πόδι ἀγάλματος Ἀθηνᾶς 79
2086 ἀντίγραφο Νέμεσης 87

Leningrad, Ermitage
1899. 75 ἐρυθρ. κρατήρας 19

Λονδίνο, British Museum
Cat. Sc. 304 T (Smith 12) 12 κέ., 60 κέ.
336 (Smith 10) 84
337 (Smith 7) 90
338 (Smith 2) 11 κέ.
332.14 (Smith 233) 86 κέ.
E 182 ἐρυθρ. ὑδρία 19

Λυκόσουρα, Μουσεῖο
δεξιὸ χέρι ἀγάλματος Ἀρτεμης 33

Μαδρίτη, Museo Arqueológico
2691 προστομιαῖο 75, 97 κέ.

Νέα Ὑόρκη, Metropolitan Museum of Art
πίνακας F. Church 51

Ὀλυμπία, Μουσεῖο
χάλκινες ἀκτίνες κεραυνῶν 17
ἄγαλμα Δία Ἀ. αἰετώματος 19

Παρίσι, Cabinet des Medailles
439 ἐρυθρ. ὑδρία 19

Παρίσι, Louvre
588 ἄγαλμα ποιητῆ 43
3740 κεφαλὴ Laborde 23 κέ., 52
G. 370 ἐρυθρ. στάμνος 19

Πειραιάς, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο
2037 θραῦσμα πίνακα μετὰ τὰς Μοῖρας καὶ τὸν
Ἥφαιστο 99 κέ.
2038, 2049, 2061, 2084 θραῦσματα πίνακα μετὰ τὰς
Μοῖρας καὶ τὸν Ἥφαιστο 98 κέ.
2065, 2073 θραῦσματα πίνακα μετὰ τὸν Δία, τὴ
Νίκη καὶ τὴν Ἀθηνᾶ 97 κέ.
2119 πίνακας Νυμφῶν 107 κέ.

Πέλλα, Μουσεῖο
ἐρυθρ. ὑδρία 65

Ρόδος, Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο
θραῦσματα χάλκινου ἀγαλματίου Δία 16 κέ.

Ρώμη, Museo Nazionale
θραῦσμα ἀναγλύφου Μοιρῶν 97 κέ.

Σάμος, Ἀποθήκη Ἑραίου
μαρμάρινη λύρα 37

Tarquinia, Museo Nazionale
RC 6848 κύλικα Ὀλτου 19

Τύνις, Musée national du Bardo
γυν. εἰκονιστικὰ ἀγάλματα 33

Φιλαδέλφεια, University Museum
ἄγαλμα Ἀθηνᾶς - Νίκης 78

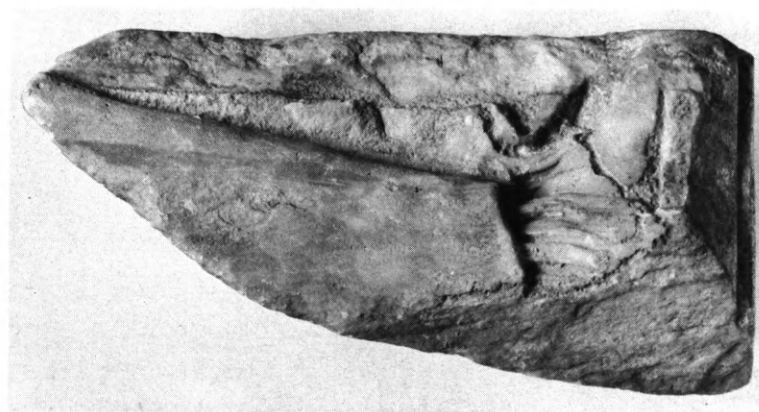
Φραγκφούρτη, Liebieghaus
654 ἄγαλμα Ἀθηνᾶς 78

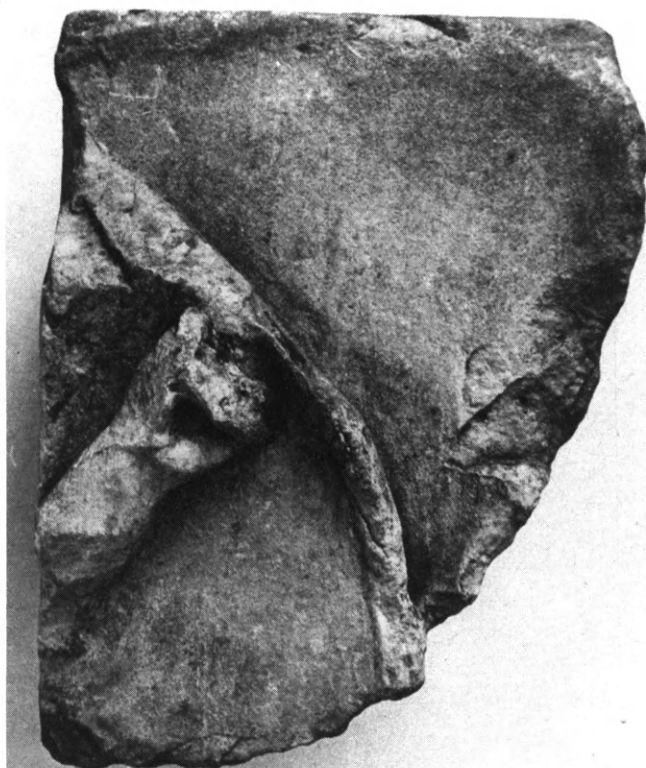
1-2. Θραύσμα ανδρικής κεφαλής, Έθν. Μ. 5673.

1-4. Θραύσμα κρανοφόρου κεφαλής, Μ. ἸΑκρ. 728.

1. Θραύσμα από την 'Α. πλευρά της ζωόρου, 'Εθν. Μ. 5674. 2. Τμήμα της πλάκας Α II μετά τη συμπλήρωση, Skulpturhalle Basel.

1-2. Θραύσμα από τη Β. πλευρά της ζωφόρου, Μ. 'Ακρ. χ.ά. 3. Θραύσμα από τη Ν. πλευρά της ζωφόρου, 'Εθν. Μ. 5675.

1. Θραύσμα από την 'Α. πλευρά της ζωφόρου, 'Εθν. Μ. ΒΕ 6/1967. 2. Θραύσμα από τη Ν. πλευρά της ζωφόρου, Μ. 'Ακρ. χ.ά.

1. Θραύσμα από την 'Α. πλευρά της ζωφόρου, Μ. 'Ακρ. 9447. 2. Τμήμα της πλάκας Α VI μετά τη συμπλήρωση, Skulpturhalle Basel.

1-2. 'Ο δεξιός μυχός της μορφής Η του Δ. αετώματος, 'Εθν. Μ. 5676.

1-2. 'Ο δεξιός μηρός της μορφής Η του Δ. αετώματος, Έθν. Μ. 5676.

1-2. 'Η μορφή Η του Δ. ἀετώματος μετά τή συμπλήρωση, Skulpturhalle Basel.

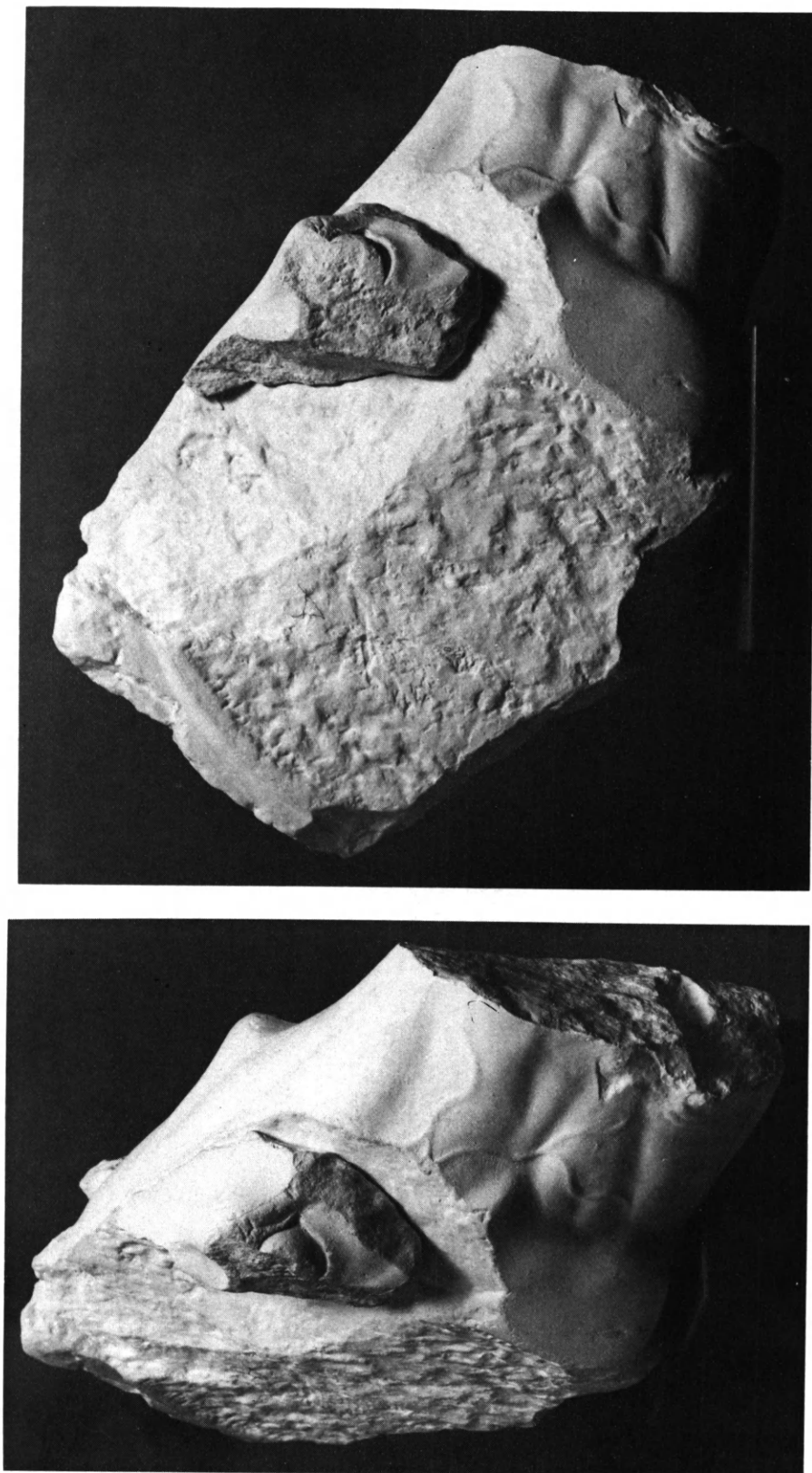
1-2. 'Η μορφή Η του Δ. αετώματος μετά τη συμπλήρωση, Skulpturhalle Basel.

1-3. 'Η μορφή Η του Δ. ἀετώματος μετά τή συμπλήρωση, Skulpturhalle Basel.

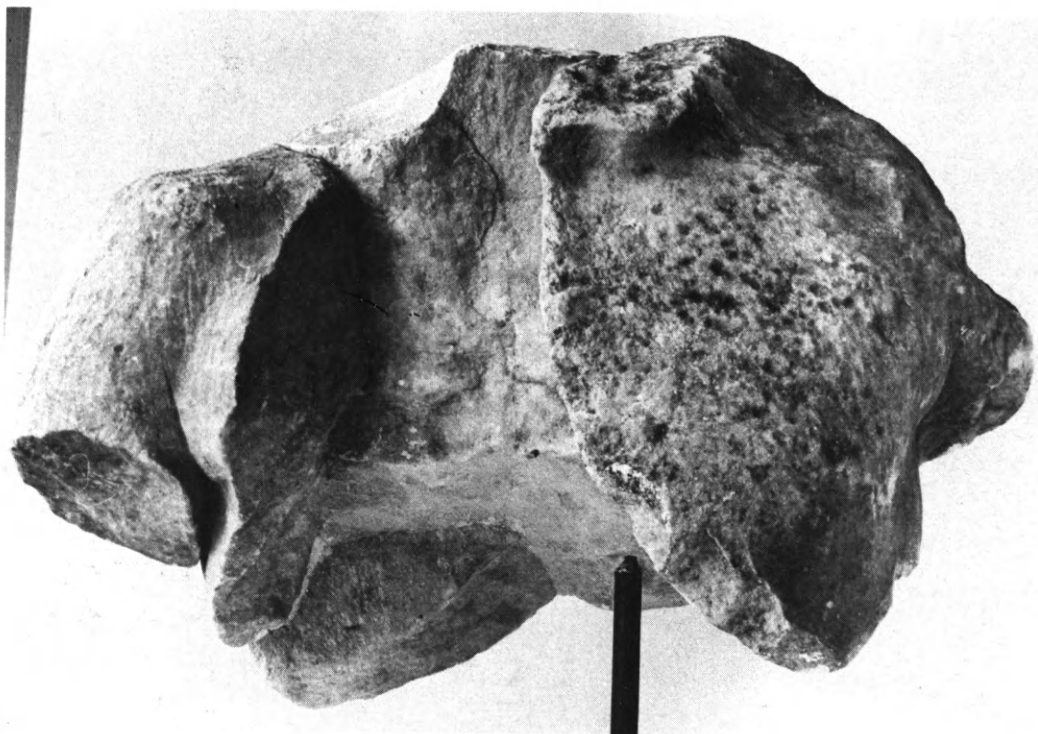
1. Θραύσμα κεφαλῆς ἀλόγου, Μ. Ἀκρ. 3216. 2. Ἡ κεφαλὴ τοῦ ἀλόγου Μ. Ἀκρ. 884 μετὰ τὴ συμπλήρωση, Skulpturhalle Basel.

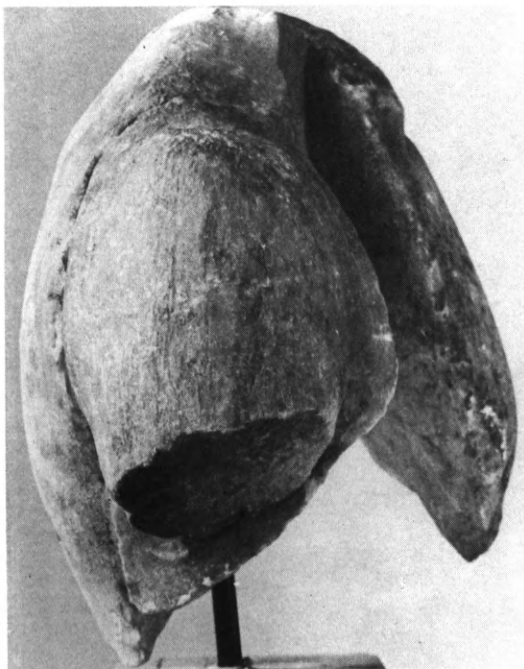
1-2. 'Η κεφαλή τοῦ ἀλόγου Μ. 'Ακρ. 884 μετὰ τῇ συμπλήρωσιν, Skulpturhalle Basel.

1-2. Τμήμα από το πίσω άριστερό σκέλος άλόγου, Έθν. Μ. 5677.

1-2. Τμήμα κορμού ανδρικής μορφής, Έθν. Μ. 5678.

1-2. Τμήμα κορμού ανδρικής μορφής, Έθν. Μ. 5678. 3. Τò θραύσμα τοῦ ἀρι-
στεροῦ στήθους τοῦ κορμοῦ Έθν. Μ. 5678.

"Ακρο ἀριστερό χέρι ἀγάλματος Δία, Ἑθν. Μ. 5679.

1-2. "Ακρο ἀριστερό χέρι ἀγάλματος Δία, Έθν. Μ. 5679.

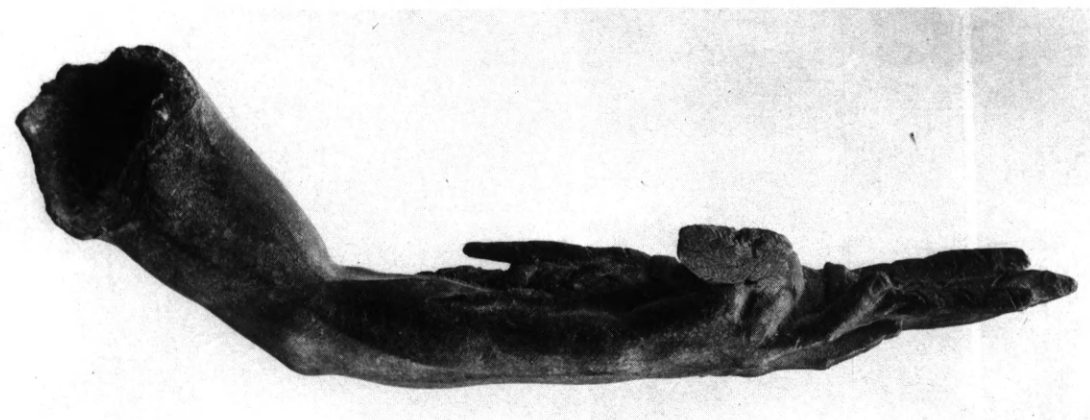
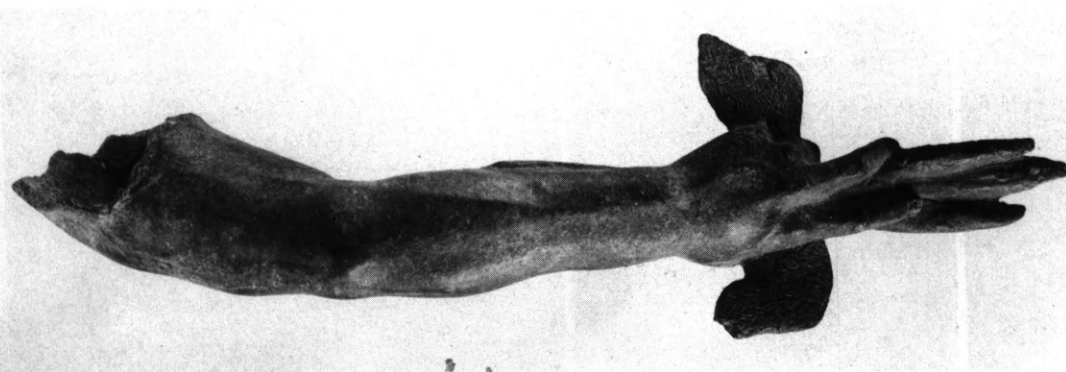
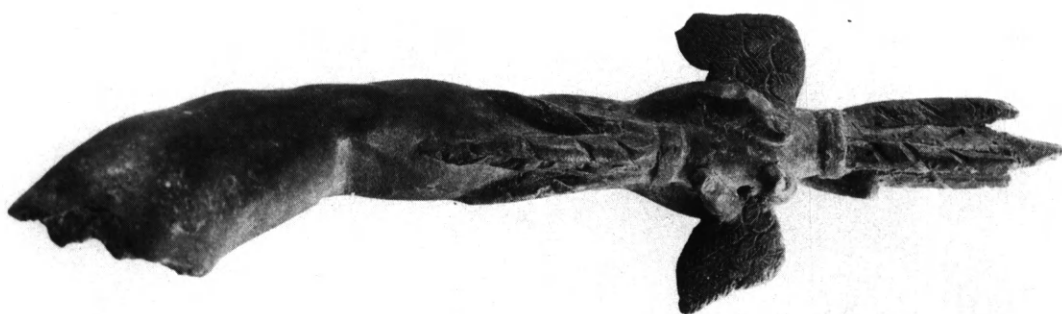
1-4. "Ακρο ἄριστερό χέρι ἀγάλματος Δία, Ἴθην. Μ. 5679.

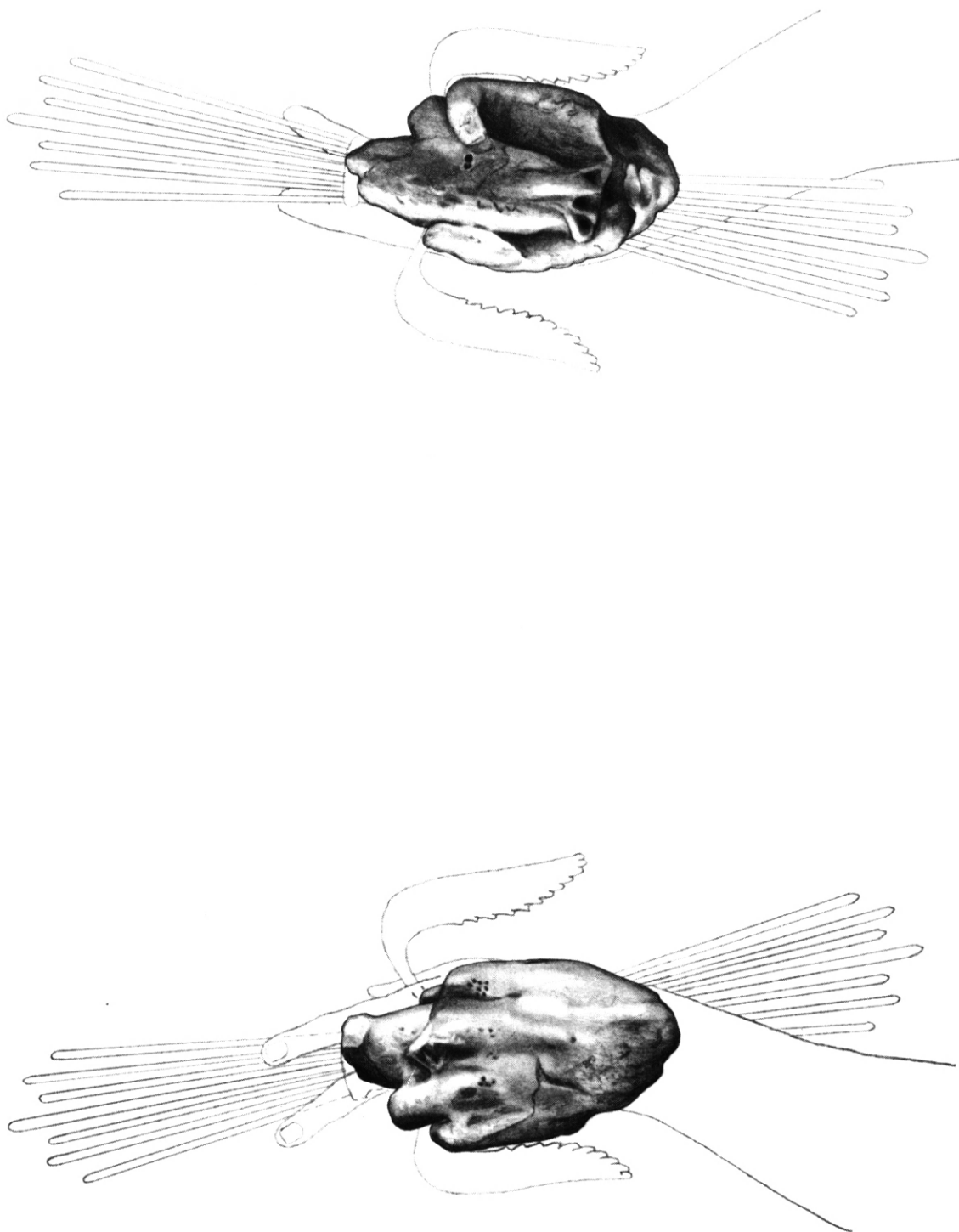
1-2. "Ακρο ἄριστερό χέρι ἀγάλματος Δία, Ἔθν. Μ. 5679.

1. "Ακρο άριστερό χέρι ἀγάλματος Δία, Έθν. Μ. 5679. 2. "Ακρο άριστερό χέρι άνδρικής μορφής, Μ. "Ακρ. 1215.

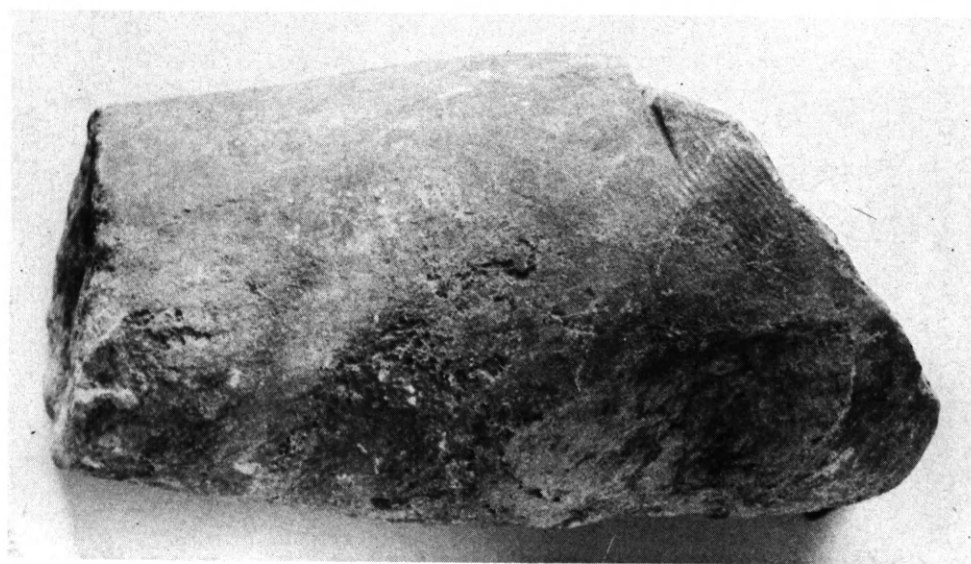
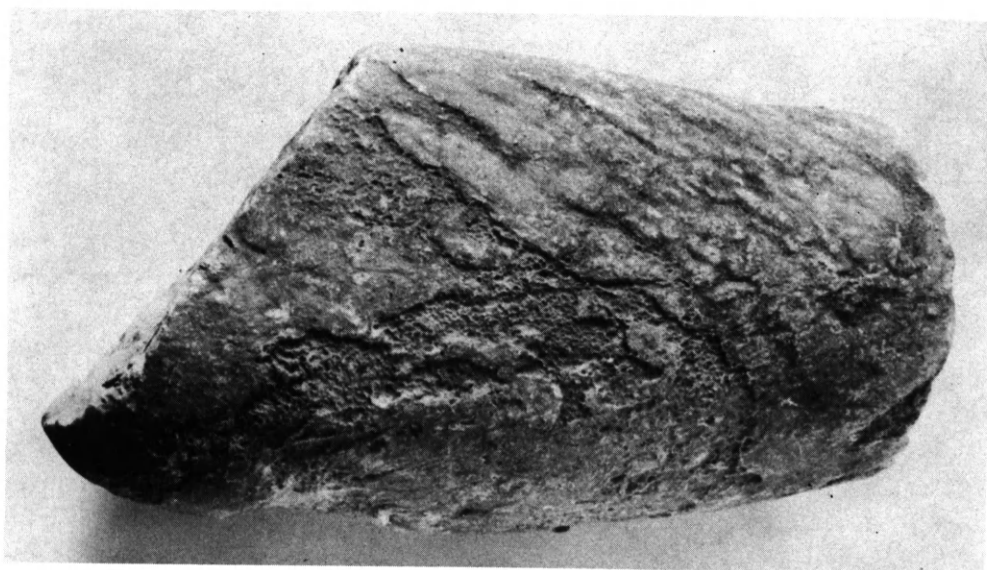

1-4. Ἀριστερὸ χέρι χάλκινου ἀγαλματίου Δία, Μ. Ρόδου.

1-2. Τμήμα κορμού και άριστερου χεριού, Έθν. Μ. 5680. 3-4. Τμήμα άκρου δεξιού χεριού, Έθν. Μ. 5682.

1-2. Τμήμα δεξιού πήχης, Έθν. Μ. 5683.

1-2. Θραύσμα γυναικείας κεφαλής, Έθν. Μ. 5684.

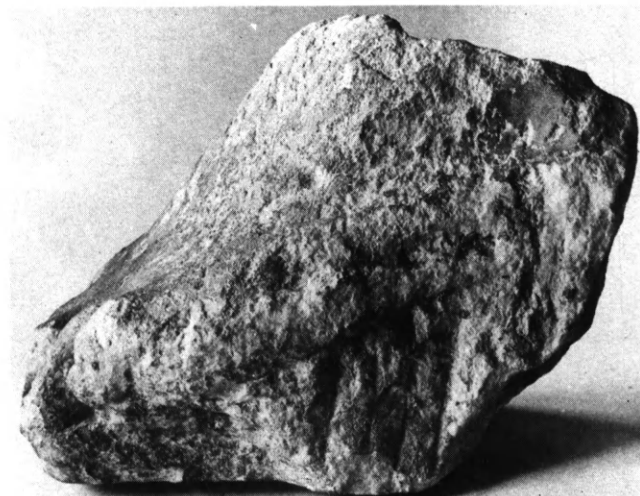
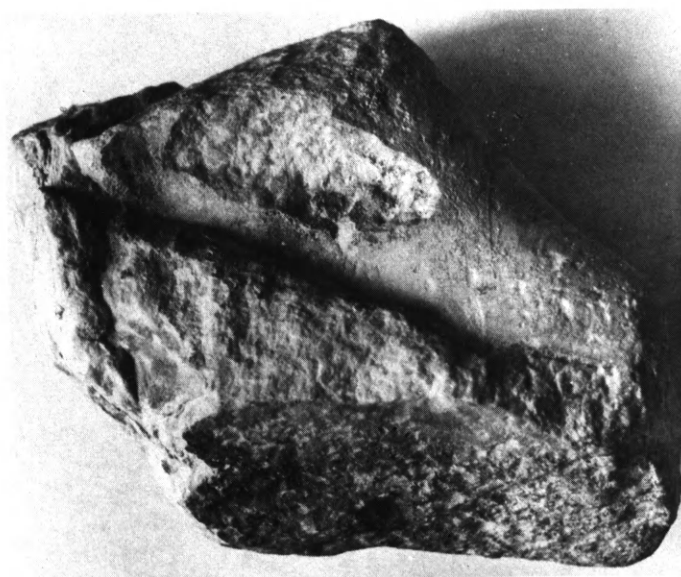
1. Θραύσμα γυναικείας κεφαλής, Έθν. Μ. 5684. 2. Τμήμα δεξιού στήθους ανδρικής μορφής, Έθν. Μ. 5681.

1-2. Τμήμα δεξιού πήχης ανδρικής μορφής, Έθν. Μ. 5685. 3. Ή κάτω πλευρά
του ποδιού Πί ν. 29-30, Έθν. Μ. 5686.

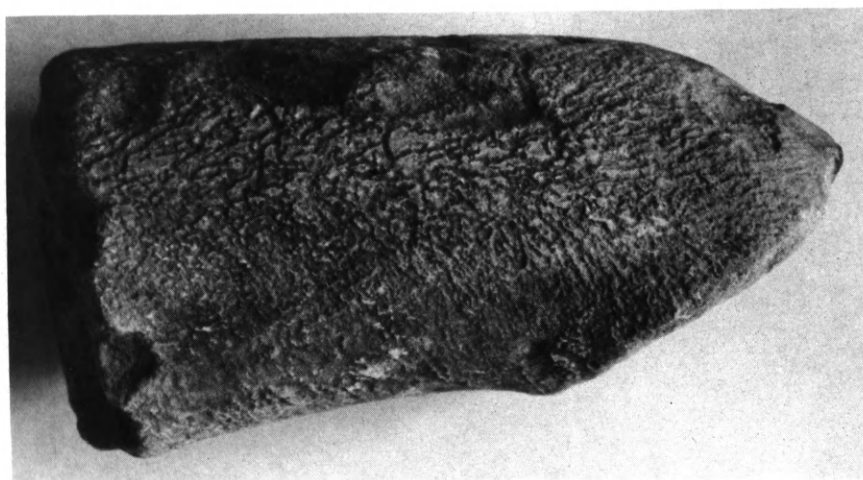
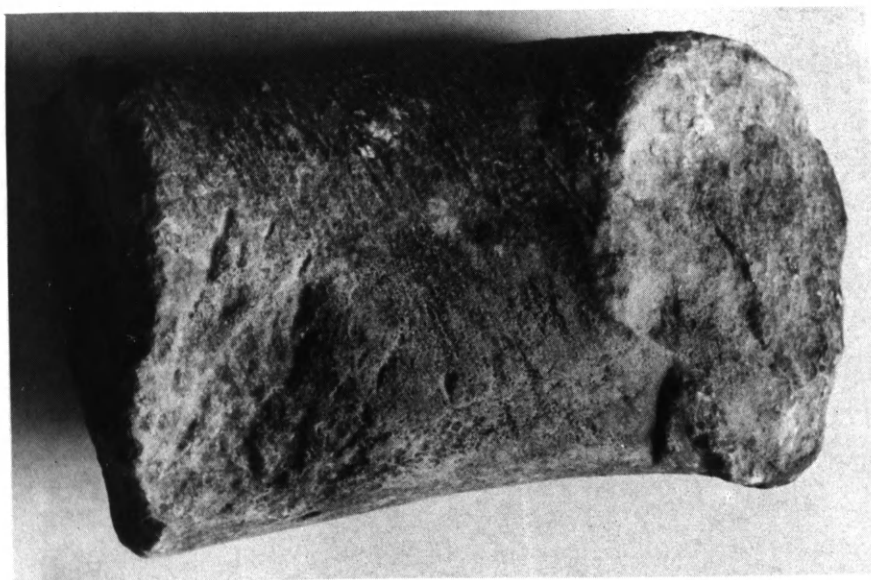
1-2. Άκρο άριστερό πόδι γυναικείας μορφής, Έθν. Μ. 5686.

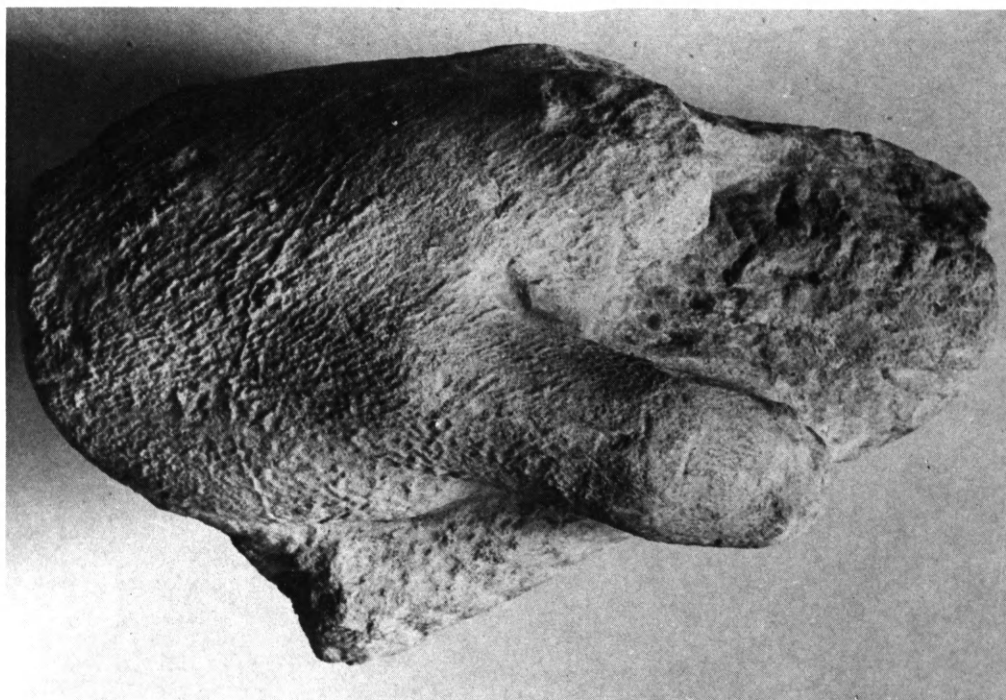
1-3. "Ακρο άριστερό πόδι γυναικείας μορφής, Έθν. Μ. 5686.

1. "Ακρο ἄριστερό πόδι γυναικείας μορφῆς, Ἐθν. Μ. 5686. 2. Τὸ πόδι Ἐθν. Μ. 5686 δίπλα στὸ ἄκρο ἄριστερό πόδι Μ. Ἄκρ. 2271.

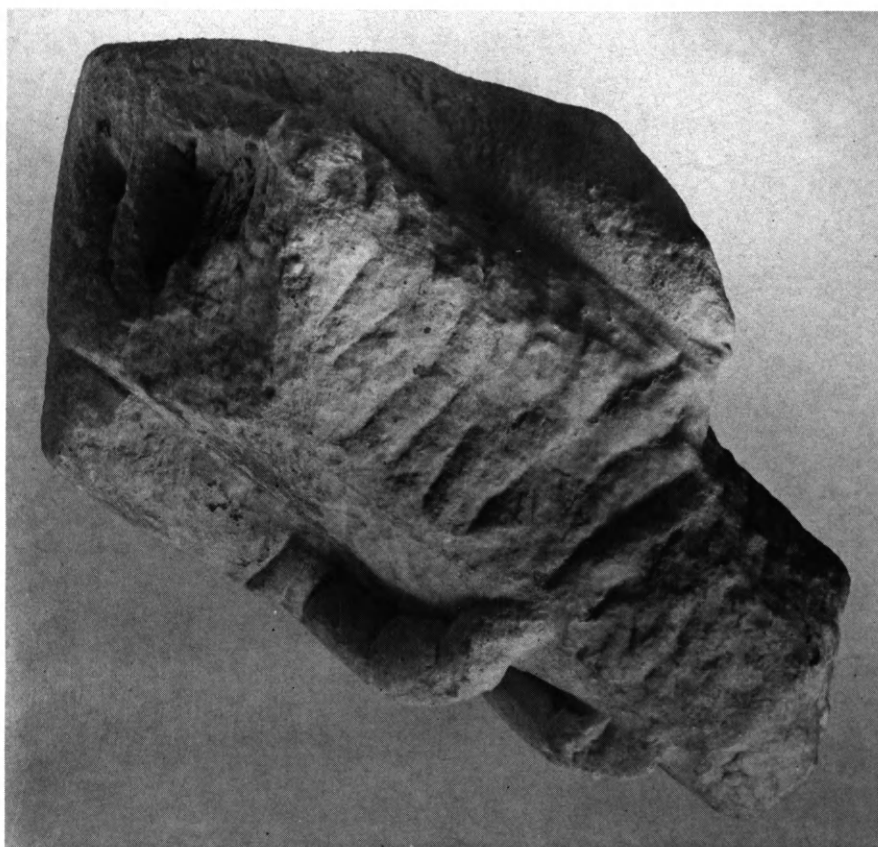
1-3. Τμήμα άριστερου πήχη γυναικείας μορφής (Smith άριθ. 3), Έθν. Μ. 5687.

1-2. "Ακρο άριστο γέρι δαδοφόρου μορφής (Smith άριθ. 25), Έθν. Μ. 5688.

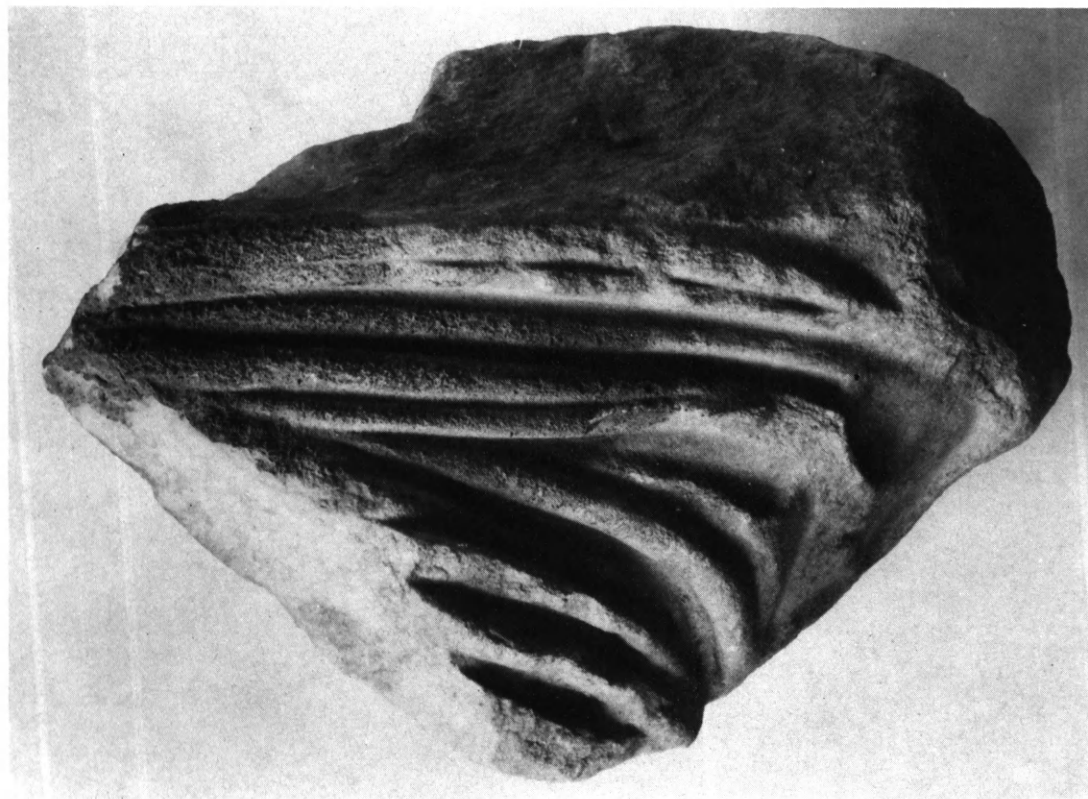

1-2. "Άκρο άριστερό χέρι δαδοφόρου μορφής (Smith άριθ. 25), Έθν. Μ. 5688.

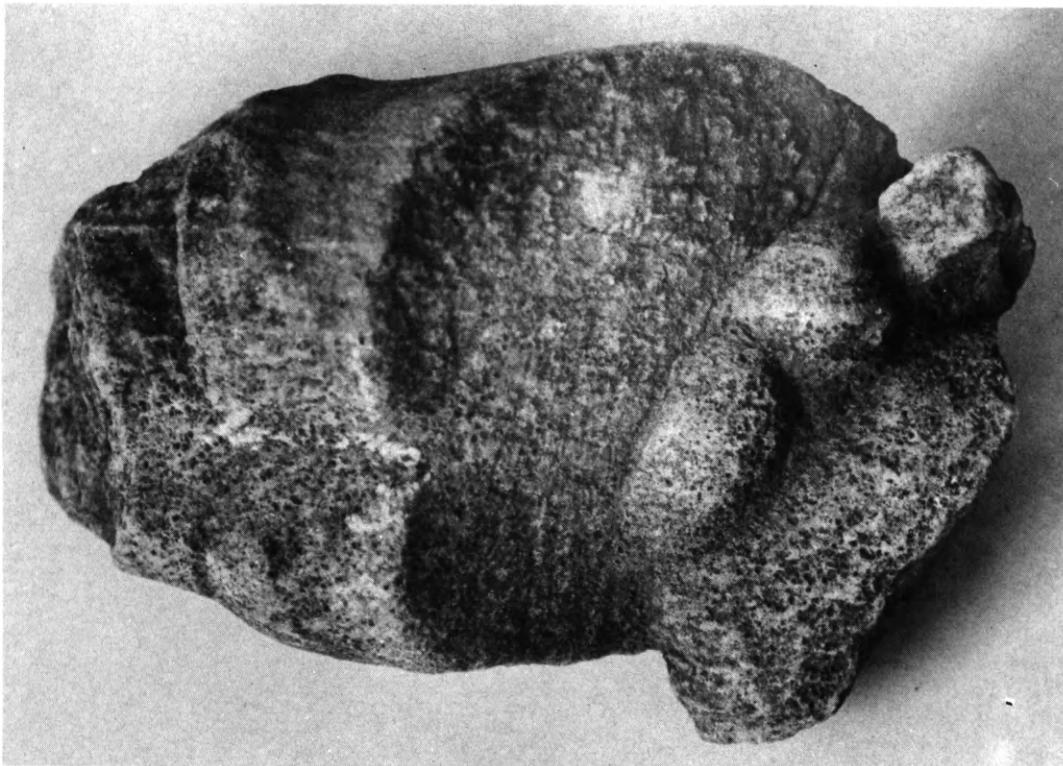

1. Ἄκρο ἀριστερὸ χέρι δαδοφόρου μορφῆς (Smith ἀριθ. 25), Ἑθν. Μ. 5688. 2. Θραύσμα ἀπὸ τὸν ὄμο γυναικείου ἀγάλματος (Smith ἀριθ. 61), Ἑθν. Μ. 5689.

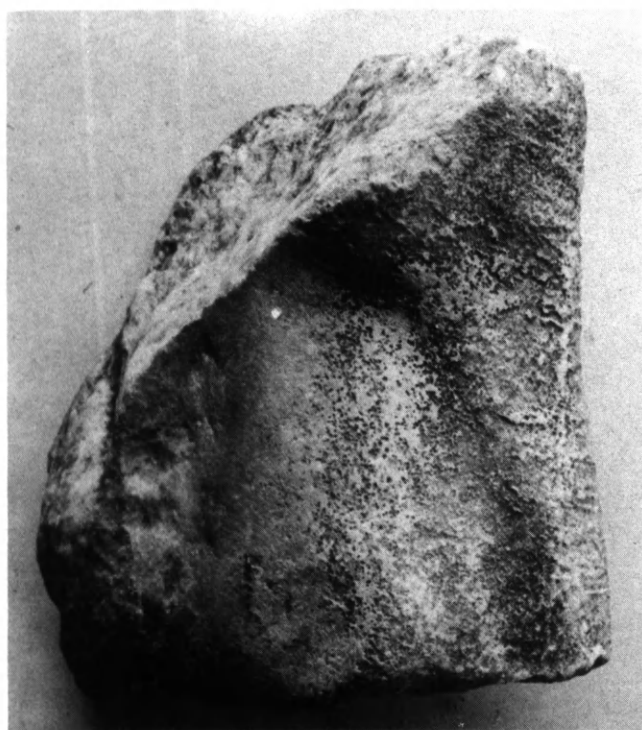

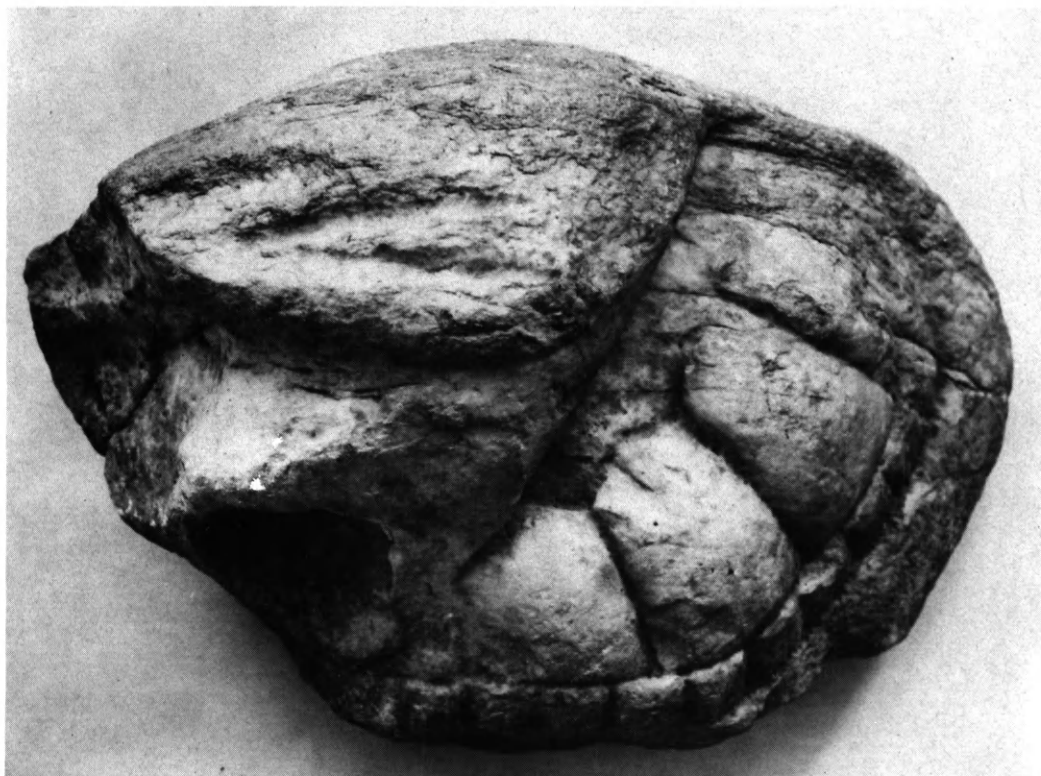
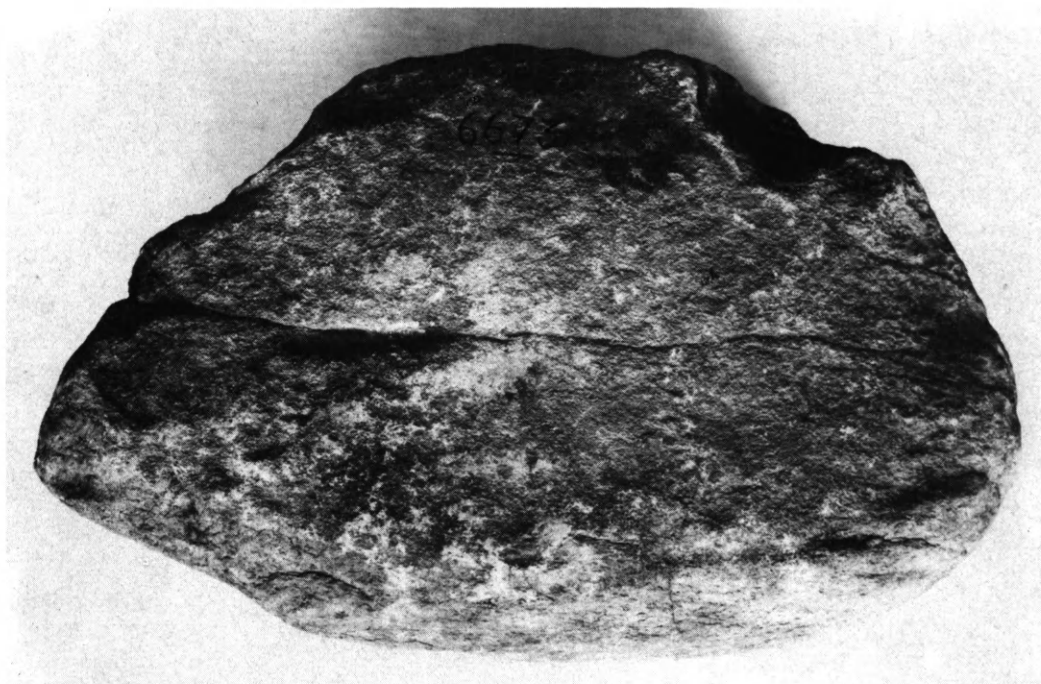
1-2. Τμήμα δεξιού μηρού (Smith αρ. 70), Έθν. Μ. 5690.

1-2. 'Οπλή Κενταύρου και μέρος άκρου δεξιού ποδίου (Smith άριθ. 289), 'Εθν. Μ. 5691.

1-3. Τμήμα άριστερου σκέλους άνδρικης μορφής (Smith άριθ. 324), Έθν. Μ. 5692.

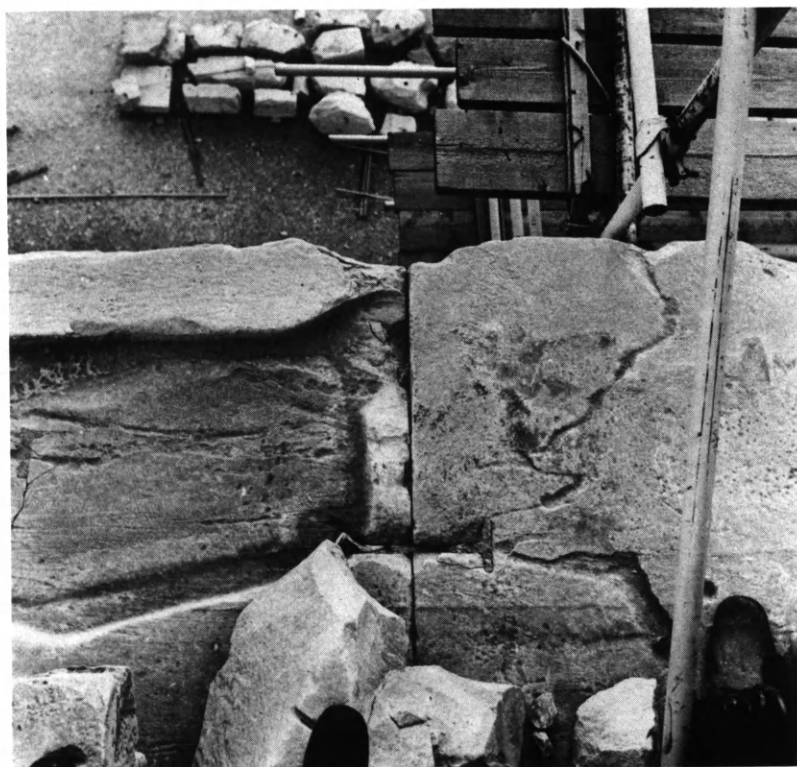
1-2. Θραύσμα ἀγάλματος, Μ. Ἀκρ. 6673.

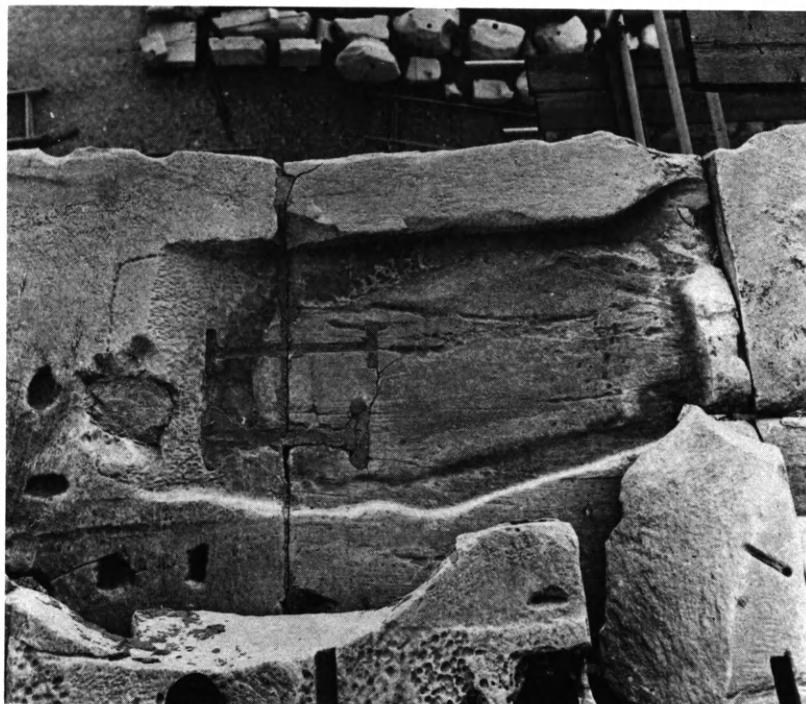
1-2. Θραύσμα αγάλματος, Μ. Ἀκρ. 6673.

1.3. Λεπτομέρειες αγάλματος Σειρήνας, Έθν. Μ. 774. 2.4. Τò θραύσμα Μ. Έκρ. 6673.

Ἄ. ἀέτωμα: 1. Γείσα 5 καὶ 6. 2. Γείσα 6 καὶ 7.

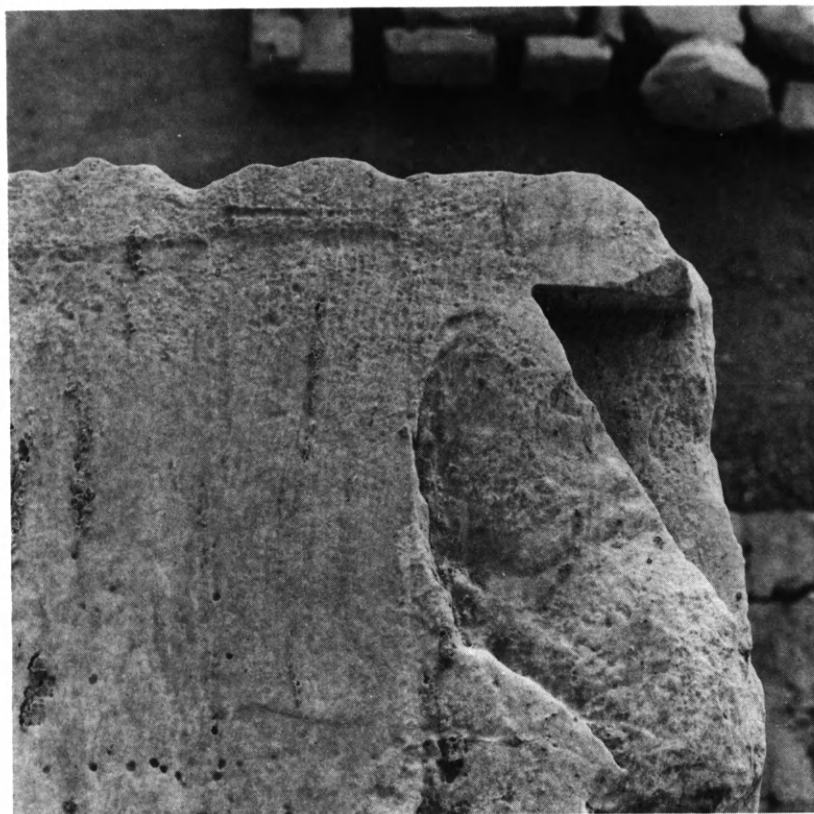
Ἄ. ἀέτωμα: 1. Γείσα 7 καὶ 8. 2. Γείσα 7, 8 καὶ 9.

Ἄ. ἀέτωμα: 1. Γείσο 9. 2. Γείσα 9, 10 καὶ 11.

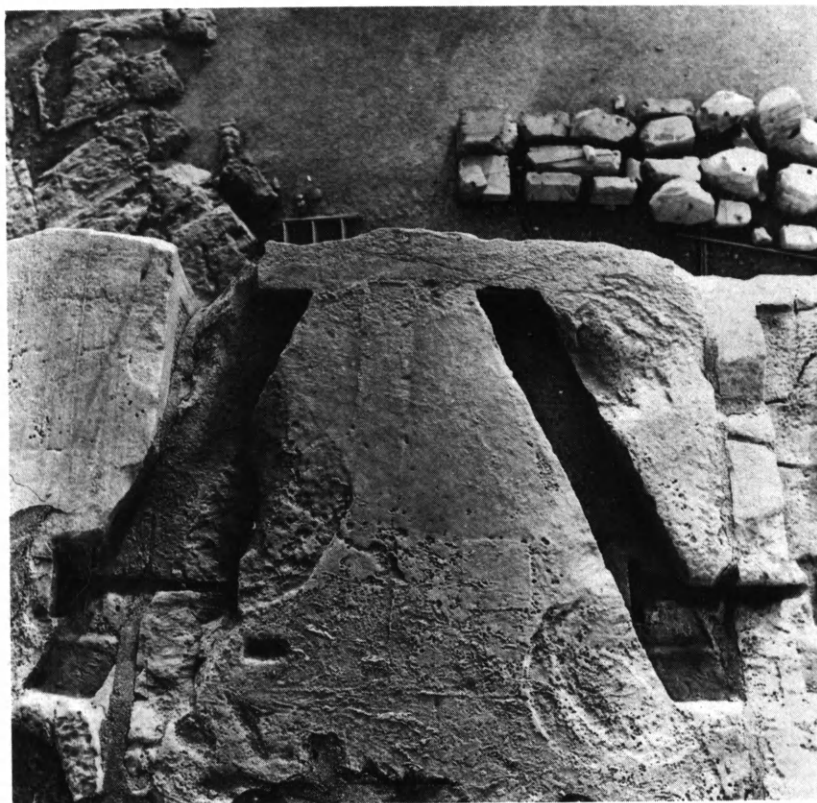
Ἄ. ἀέτωμα: 1. Γεῖσα 11 καὶ 12. 2. Λεπτομέρεια γεΐσου 11.

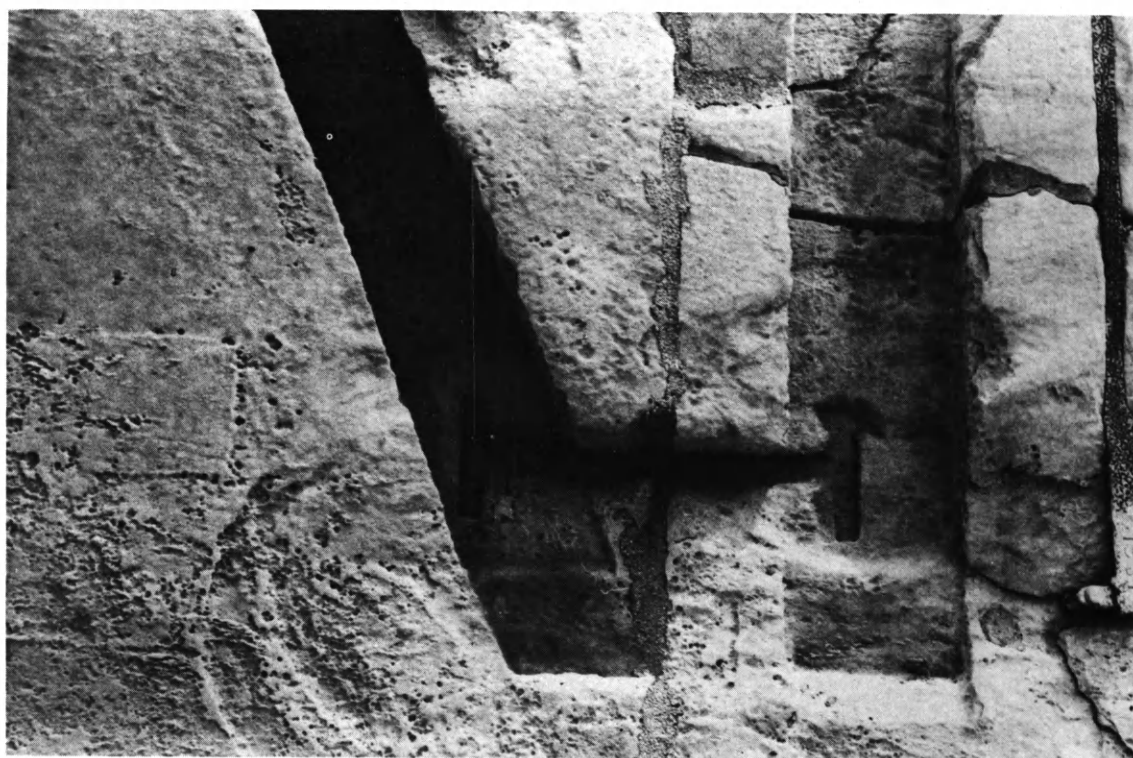
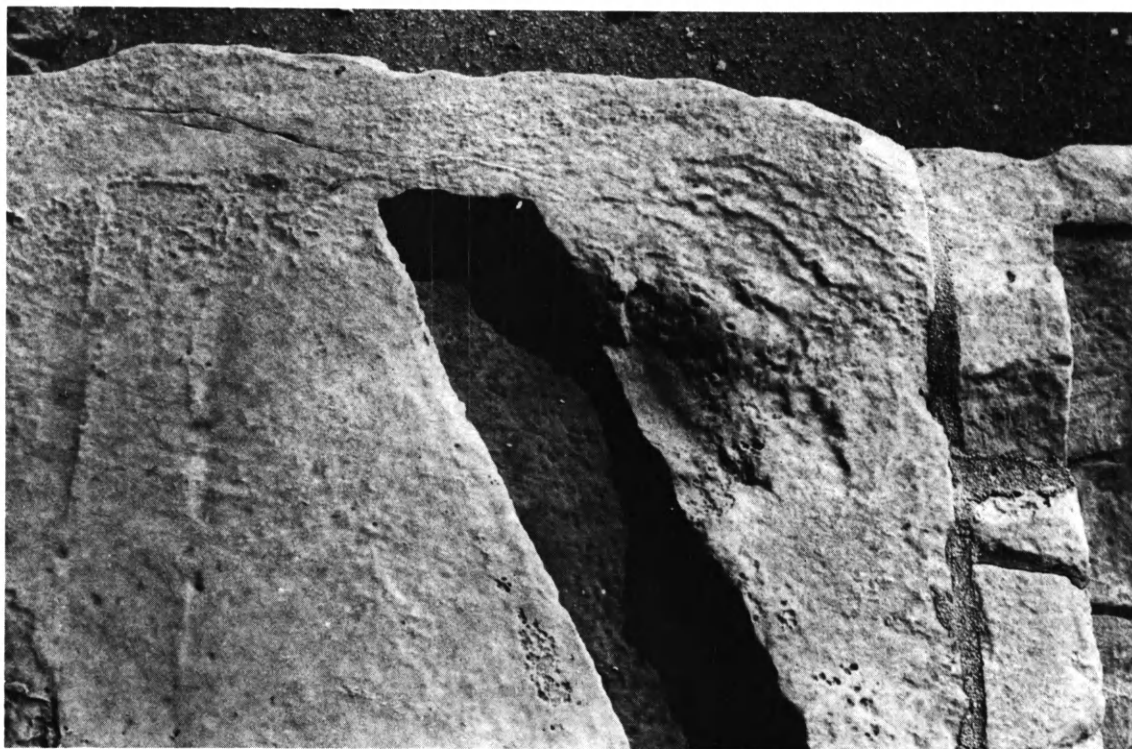
Ἄ. ἀέτωμα: 1. Λεπτομέρεια γείσου 11. 2. Γείσα 12 καὶ 13.

Ἄ. ἀέτωμα: 1-2. Λεπτομέρειες γείσου 12.

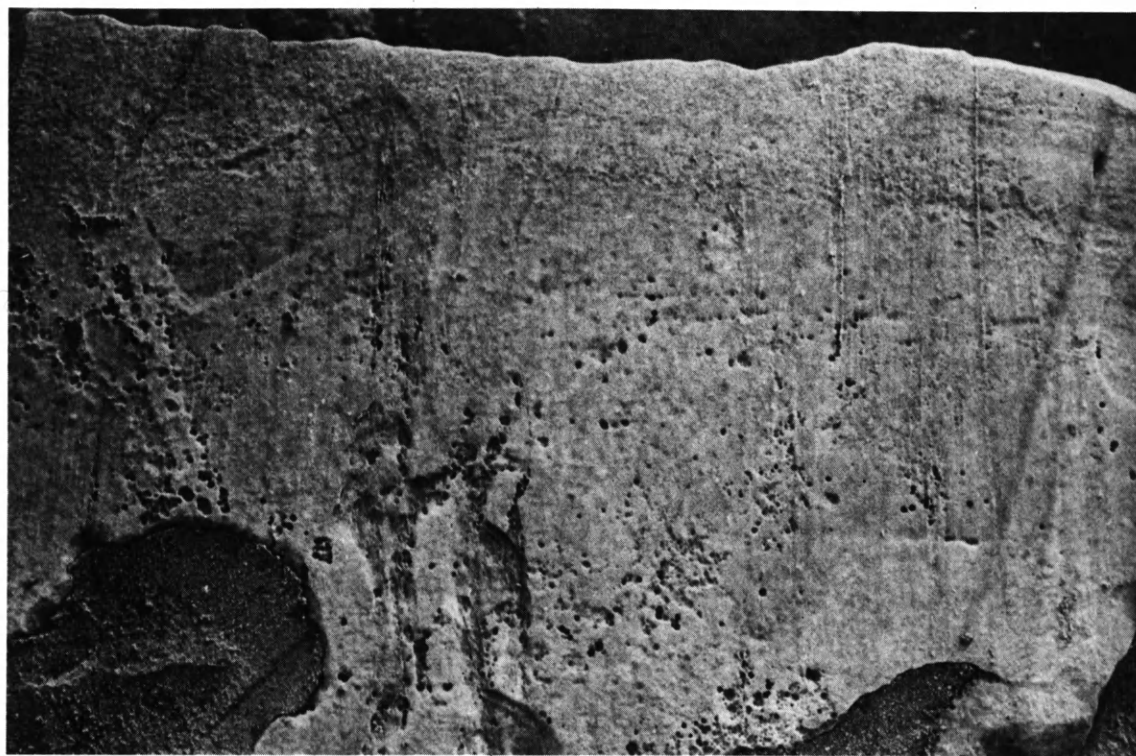
Ἄ. ἀέτωμα: 1. Γείσα 13 καὶ 14. 2. Λεπτομέρεια γείσου 13.

Ἄ. ἀέτωμα: 1-2. Λεπτομέρειες γείσων 12 και 13.

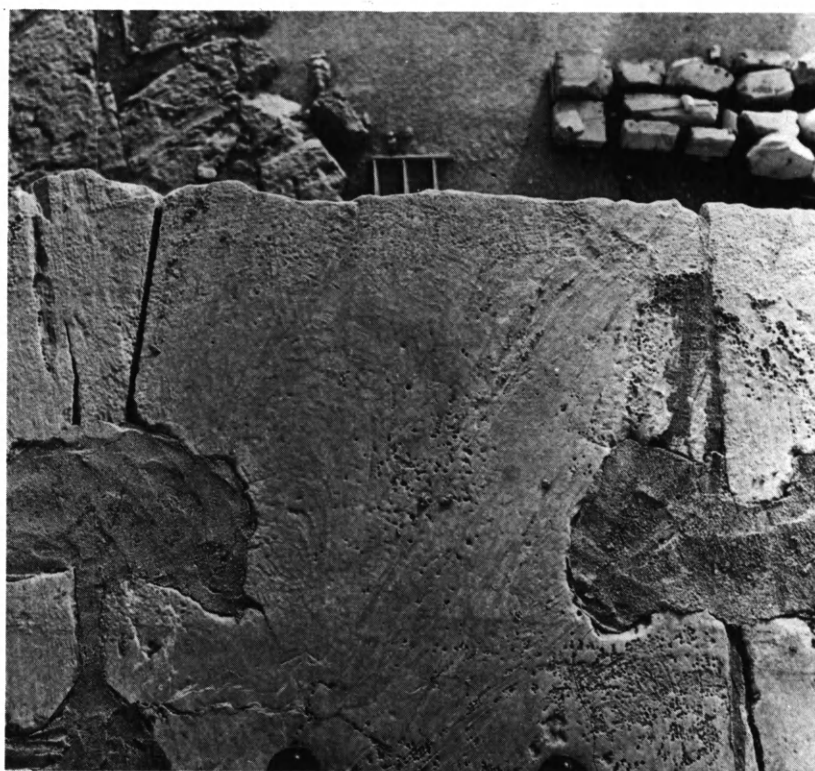
Ἄ. ἀέτωμα: 1-2. Λεπτομέρειες γείσου 13.

Ἄ. ἀέτωμα: 1. Γείσα 14 καὶ 15. 2. Λεπτομέρεια γείσου 14.

Ἄ. ἀέτωμα: 1. Λεπτομέρειες γείσων 14 καὶ 15. 2. Λεπτομέρεια γείσου 14.

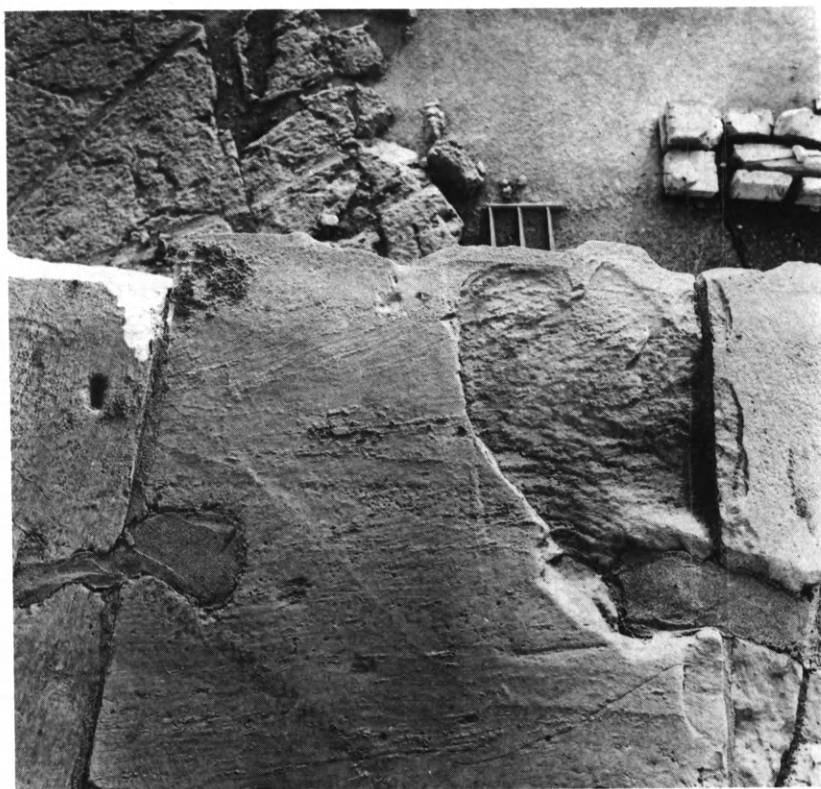
Ἄ. ἀέτωμα: 1. Λεπτομέρεια γείσου 14. 2. Γείσα 14, 15 καὶ 16.

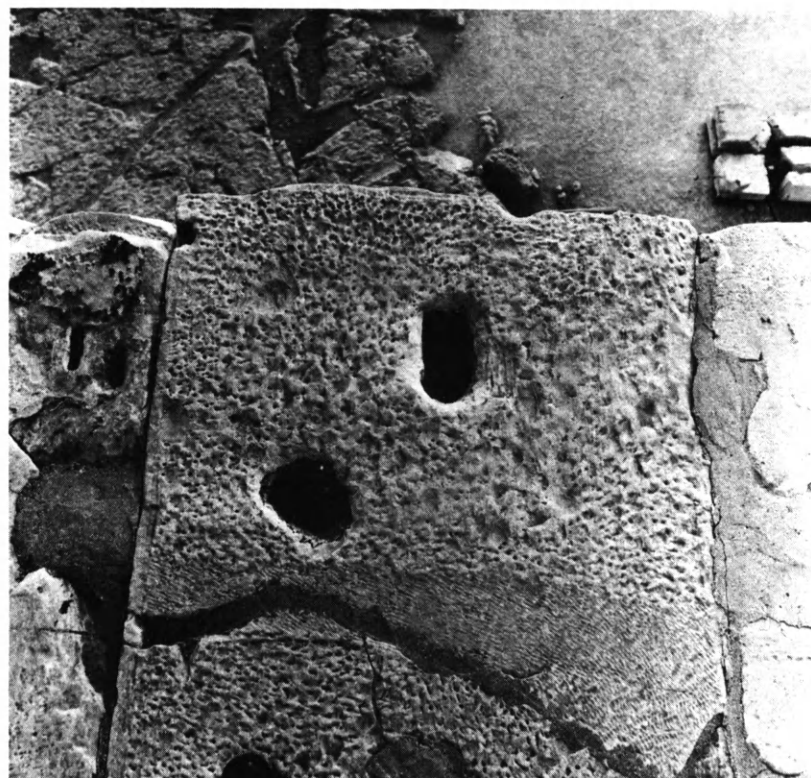
Α. άέτωμα: 1-2. Λεπτομέρειες γείσου 15.

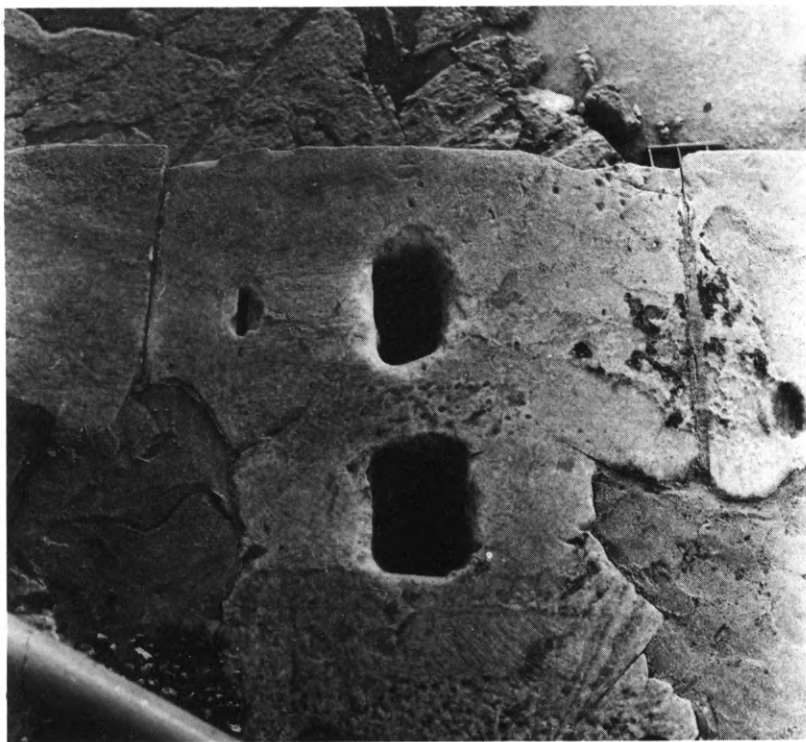
Ἄ. ἀέτωμα: 1. Γείσα 15, 16 καὶ 17. 2. Λεπτομέρειες γείσων 15 καὶ 16.

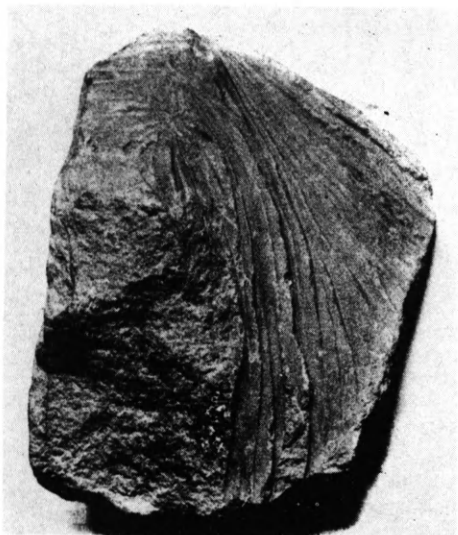
Α. άέτωμα: 1. Γείσα 16, 17 και 18. 2. Γείσα 17, 18 και 19.

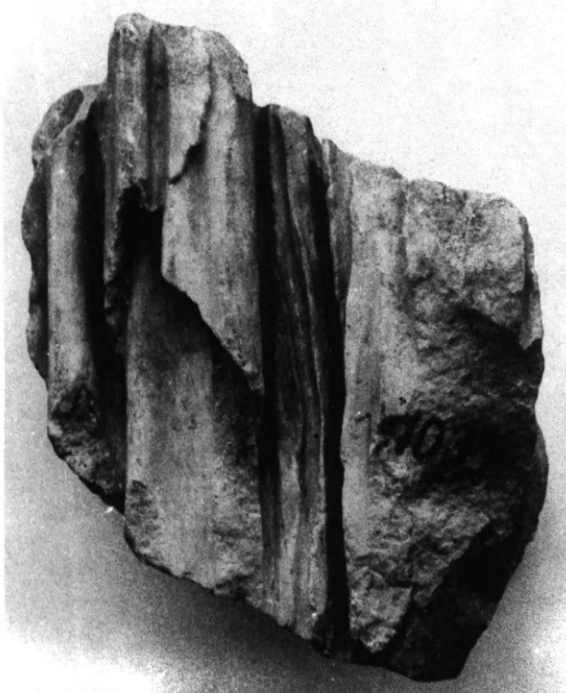
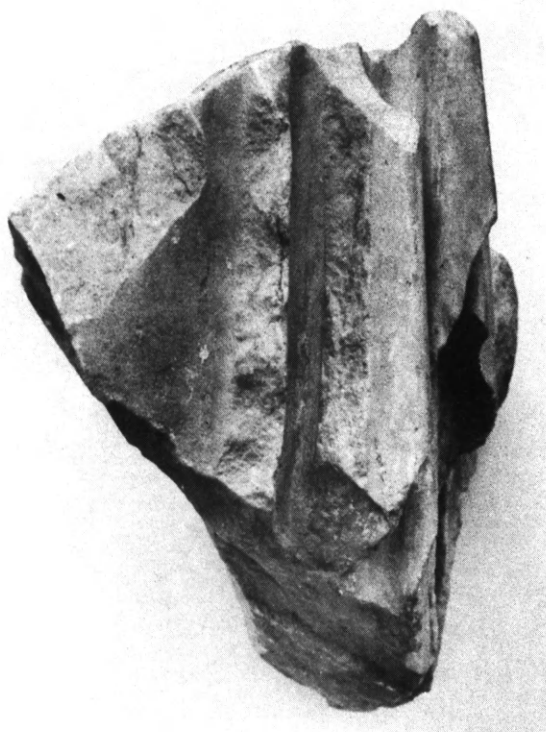
ἸΑ. ἀέτωμα: 1. Γείσα 18, 19 καὶ 20. 2. Γείσα 19, 20 καὶ 21.

Ἄ. ἀέτωμα: 1. Λεπτομέρειες γείσων 19 καὶ 20. 2. Γείσα 20, 21 καὶ 22.

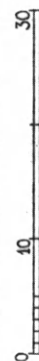
1. Θραύσμα Βρετ. Μ. (Smith αριθ. 233). 2. Θραύσμα Μ. 'Ακρ. 2952. 3. Θραύσματα Μ. 'Ακρ. 8261 + 7312.

1-2. Θραύσμα Μ. ἸΑκρ. 1037. 3. Θραύσματα Μ. ἸΑκρ. 1112 + 2919.

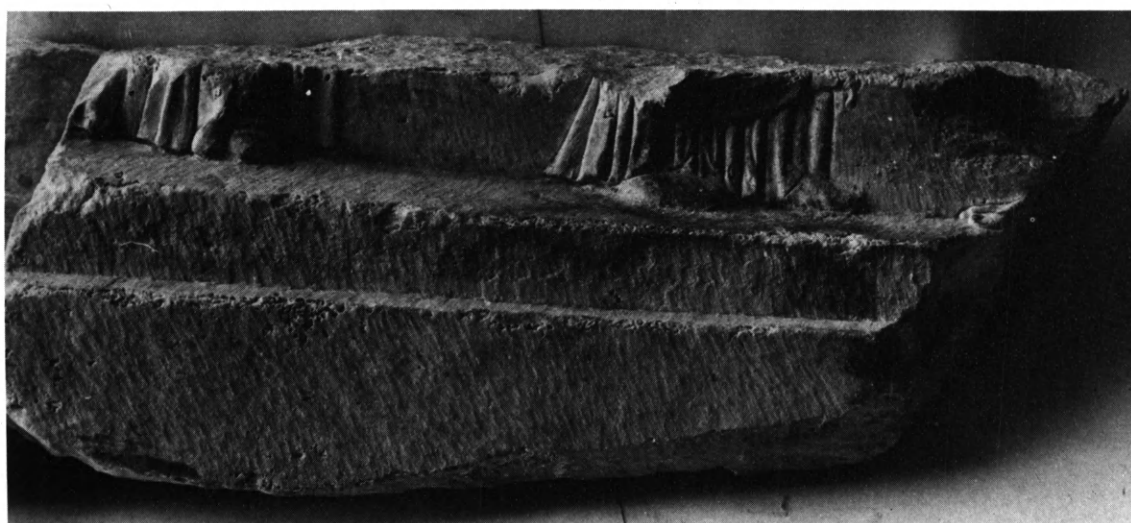
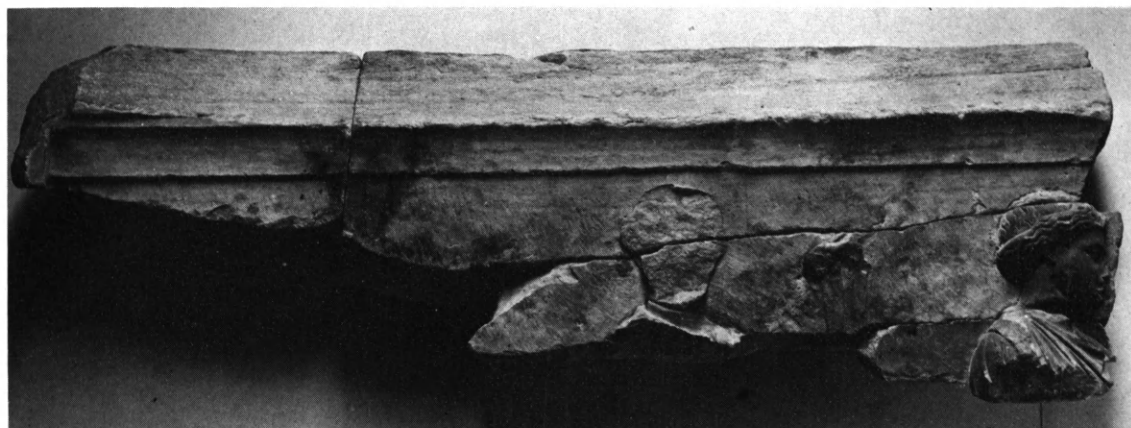

1. Θραῦσμα ἀναγλύφου, Μ. Πειραιᾶ 2073. 2. Θραῦσμα ἀναγλύφου, Μ. Πειραιᾶ 2065.

Μιθραϊσμός

Ἀναπαράσταση τοῦ πίνακα I με βάση τὰ θραύσματα Μ. Πειραιᾶ 2073 καὶ 2065 (Σχέδιο Γ. Μιτσακάκη).

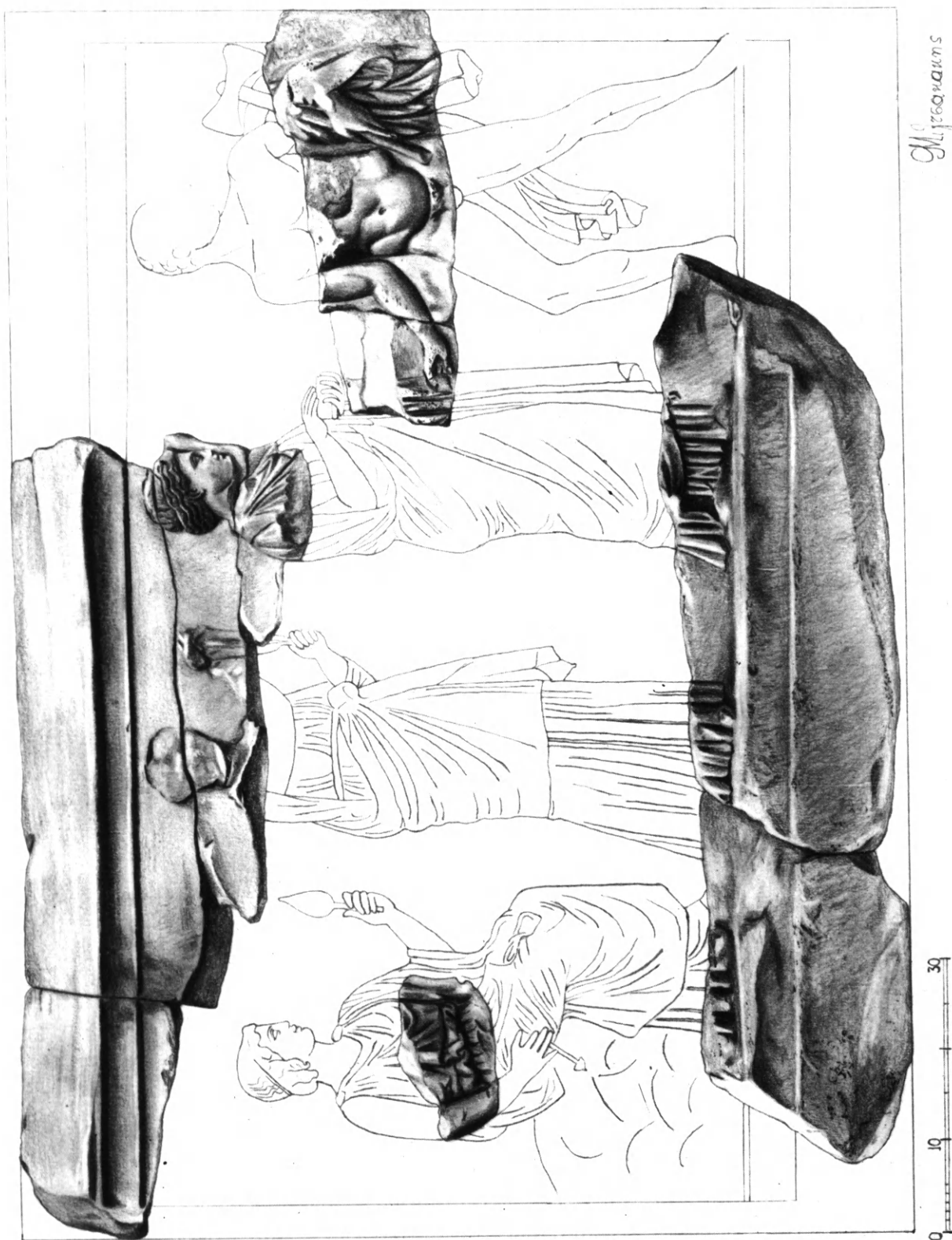
1. Τμήμα αναγλύφου, Μ. Πειραιά 2061. 2-3. Τμήμα αναγλύφου, Μ. Πειραιά 2084.

1. Τμήμα ανάγλυφου, Μ. Πειραιᾶ 2061. 2. Θραύσμα ανάγλυφου, Μ. Πειραιᾶ 2049.

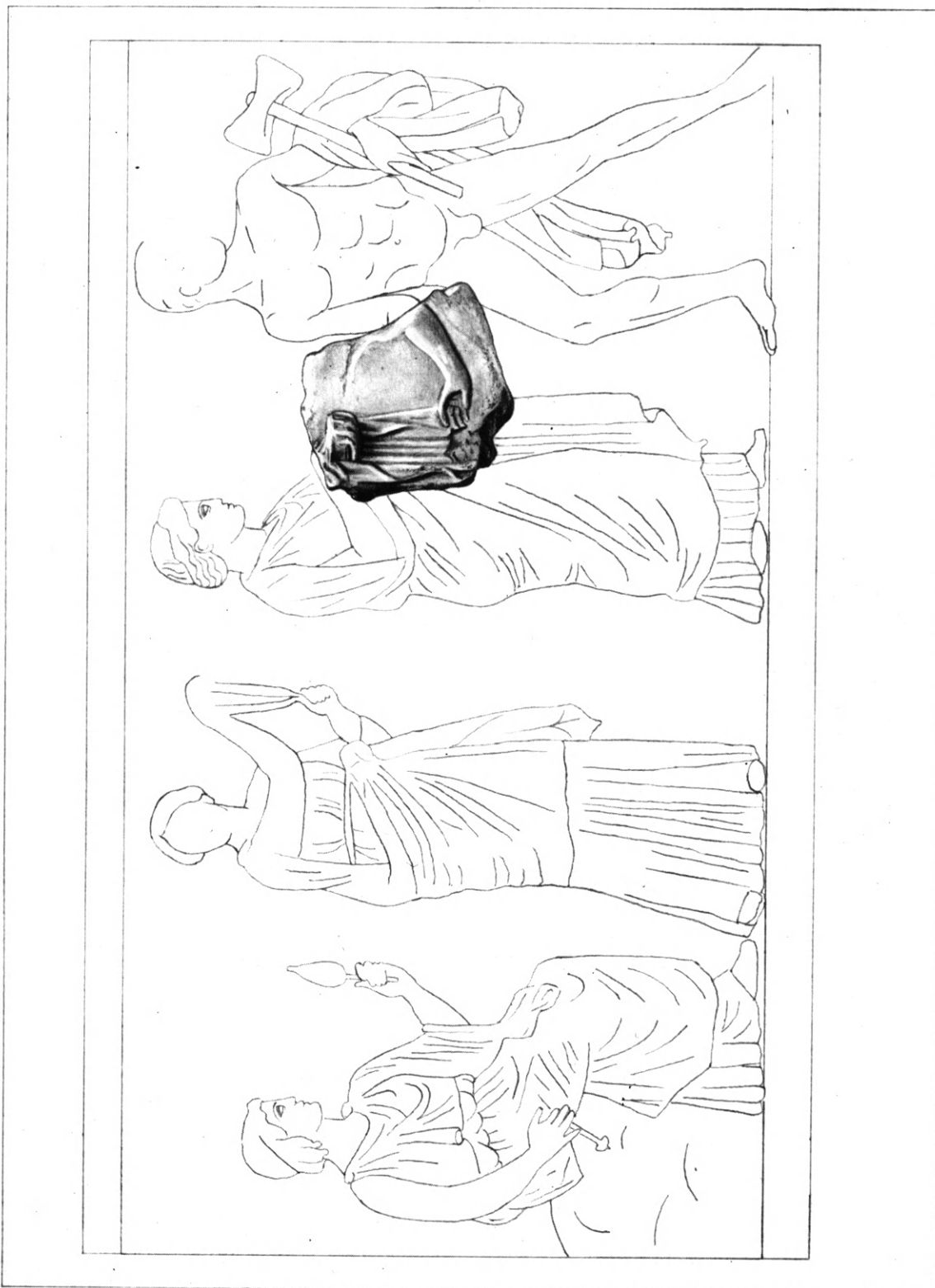

1. Τμήμα αναγλύφου, Μ. Πειραιᾶ 2038. 2. Θραύσμα αναγλύφου, Μ. Πειραιᾶ 2037.

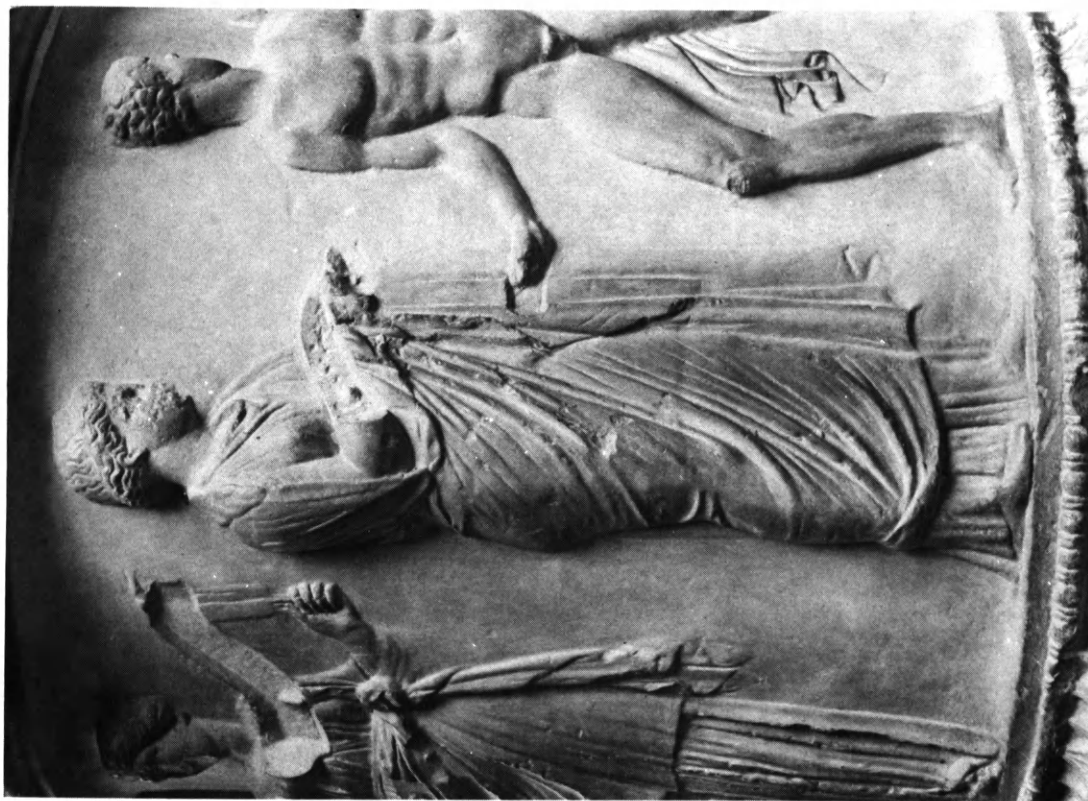
Μιτσοπάνης

Ἀναπαράσταση τοῦ πίνακα Π με βάση τὰ θραύσματα Μ. Πειραιᾶ 2061, 2084, 2049 καὶ 2038 (Σχέδιο Γ. Μιτσοπάνη).

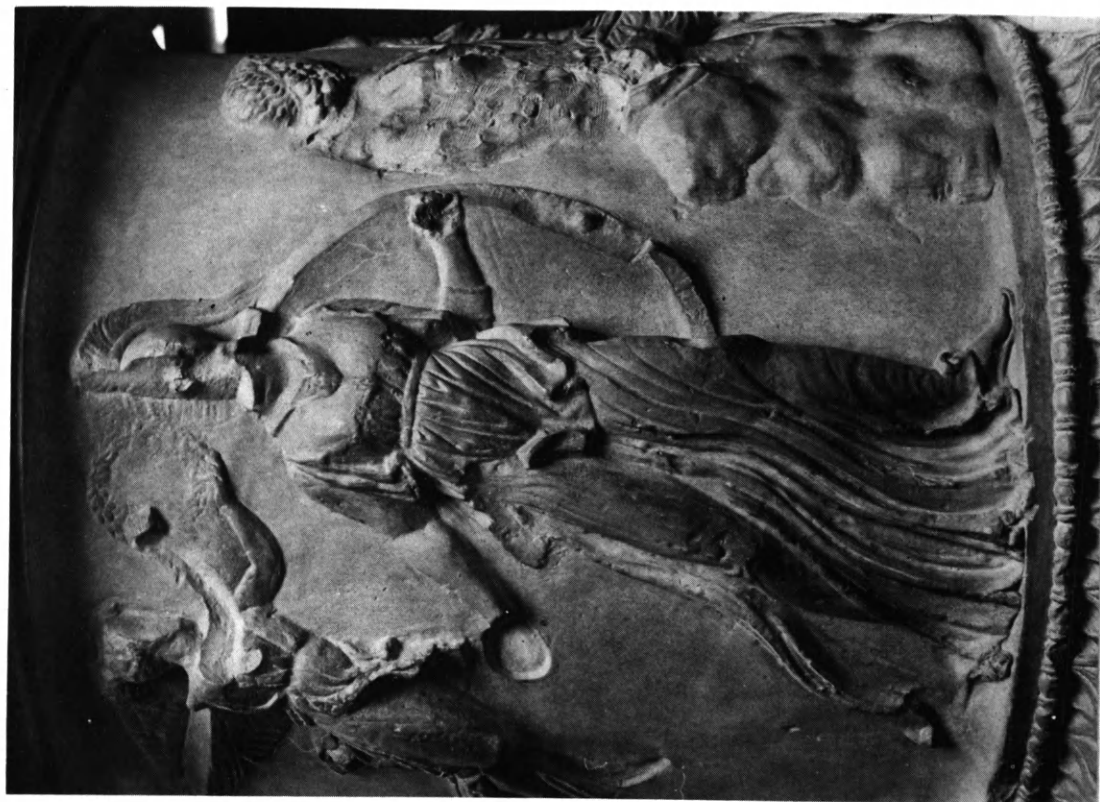
1-2. Προστομιαίο Μασδρίτης, έμμεγέο στή Σκulpturhalle Basel.

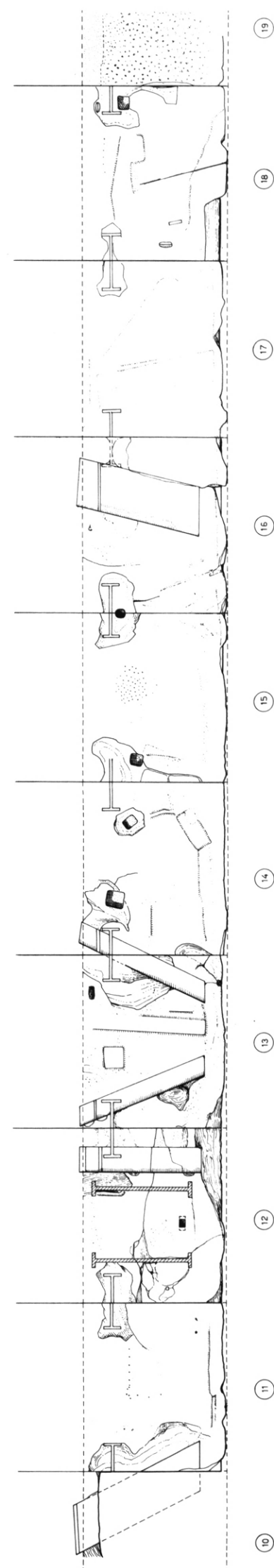
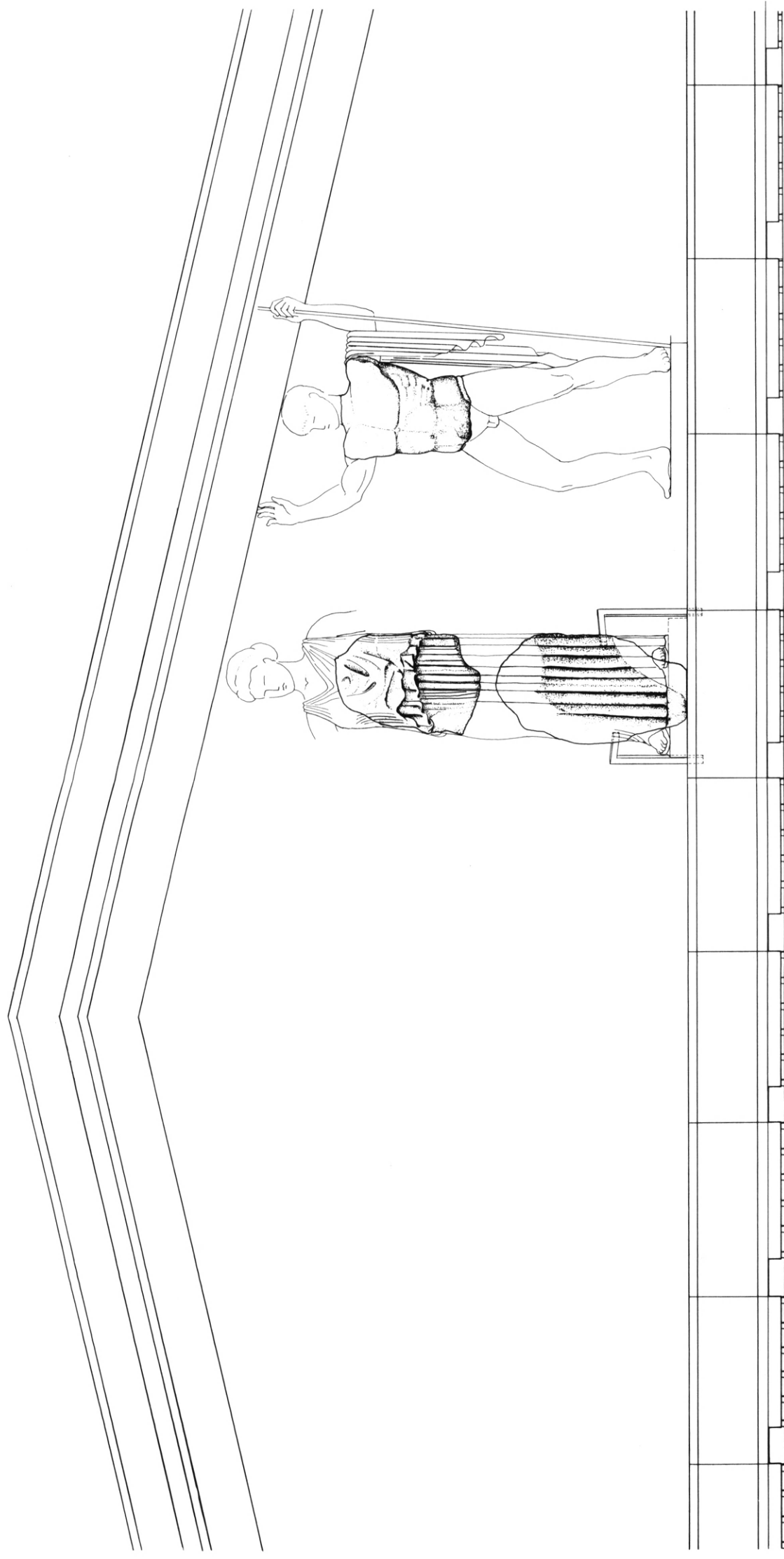
1-2. Προτομαίο Μαδρίτης, έμμεγετο στὴ Σκουλπтурhalle Basel.

1-2. Προσωπιαίο Μάδρτης, έμμεγετο στη Skulpturhalle Basel.

1-2. Προσωπείο Μαδρίτης, έμπαείο στη Skulpturhalle Basel.

Κάτοψη των γείσων 11 έως 18 και αναπαράσταση δύο μορφών του μεσαίου τμήματος του 'Α. αετώματος (Σχέδιο Γ. Κιαγιά).

